

334
C-27

B.R. SANAQULOVA

**KICHIK BIZNES
VA TADBIRKORLIKNI
SOLIQQA TORTISH**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI**

B. R. SANAKULOVA

**KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI
SOLIQQA TORTISH**

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi tomonidan 5340800 - «Soliqlar va soliqqa tortish»
ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida
tavsiya etilgan*

*Iqtisod fanlari doktori, professor
A. A. Vahobovning umumiy tahriri ostida*

«NOSHIR»
TOSHKENT-2012

УДК: 338.22:336.22
КБК 65.261.4
S-30

Sanakulova B.R.

Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish: o'quv qo'llanma. / B.R.Sanakulova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi; Toshkent moliya instituti. — Toshkent: Noshir, 2012. 236-bet.

КБК 65.261.4
65.9 (5Y)09

Taqrizchilar: **Sh.Toshmatov** — Iqtisod fanlari doktori, professor;
A. Jo'rayev — Iqtisod fanlari doktori, professor

Ushbu o'quv qo'llanma 5340800 - «Soliqlar va soliqqa tortish» (bakalavriat ta'lim yo'nalishlari bo'yicha) bakalavriat yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, «Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fanining nazariy va amaliy asoslari statistik ma'lumotlar asosida bayon etilgan. Shuningdek talabalarning mazkur fan bo'yicha bilimlarini yanada oshirish maqsadida, fanga taalluqli hamda bugungi kunda dolzarb bo'lgan masalalar ham atroflicha yoritilgan.

ISBN 978-9943-353-90-9

© «NOSHIR» nashriyoti, 2012.

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash turli sohalarda tub islohotlar amalga oshirilishini taqozo etmoqda. Amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi ko'p jihatdan bugungi kunda kadrlarning bilim va ko'nikmalariga bog'liqligi bois ta'lim tizimini isloh qilishning keyingi bosqichlarida kadrlar tayyorlashning sifatiga alohida e'tibor qaralilib, bu borada qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqdaki, buning samarasi o'laroq ta'lim tizimining joriy davr talablari darajasida ko'plab darsliklar, o'quv qo'llanmalar va boshqa adabiyotlar yaratilmoqda.

Mazkur o'quv qo'llanma ham ta'lim tizimini isloh qilishning keyingi bosqichlari talablaridan kelib chiqqan holda yaratilgan bo'lib, kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortish mexanizmining nazariy va amaliy jihatlarini o'zida mujassam etgan hamda bugungi kunda mazkur sohada shiddatli tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar va yangiliklarni o'zida mujassam etgan.

Shuningdek respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida amalga oshirilayotgan islohotlar iqtisodiyotda kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish tizimini ham isloh qilishni, sohada yuzaga kelayotgan muammolarni o'z vaqtida aniqlab, ularni bartaraf etish yuzasidan chora-tadbirlarni ishlab chiqishni talab etmoqda. Ma'lumki, bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarning samarasi ko'p jihatdan ularning nazariy hamda amaliy jihatdan qay darajada asoslanganligi bilan belgilanadi. Shu bois kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish tizimining nazariy jihatlarini tadqiq qilish davr talabidir.

O'quv qo'llanmada kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish masalalari nazariy jihatdan atroflicha o'rganildi hamda amaliy misollar yordamida tahlil etildi. Shuningdek o'quv qo'llanmada kichik biznes va tadbirkorlik faoliyati rivojlanishining tarixiy bosqichlari, soliqqa tortish mexanizmining takomillashuv jarayoni hamda mazkur sohada bugungi kunda yuzaga kelayotgan

muammolar ilmiy jihatdan tadqiq qilingan. Talabalarning fan bo'yicha fikrlashi va dunyoqarashini kengaytirish maqsadida qiziqarli ma'lumotlar, sohaning yetakchi xorijiy va mahalliy olimlarining ilmiy ishlaridan namunalar, fikr-mulohazalar keltirilgan. Har bir o'rganilayotgan mavzuni talaba chuqur o'zlashtirishi va amaliyotda olgan bilimlarini qo'llay olishiga erishish maqsadida, bugungi kunda 10 dan ortiq turli sohalarda faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari hisobot ma'lumotlari tahlil qilinib, mavzular doirasida ilmiy asoslangan xulosalarga kelingan.

Bundan tashqari talabalarning fan bo'yicha bilimlarini yanada kengaytirish maqsadida, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etayotgan soliq yuki darajasi ham atroflicha tadqiq etilgan. Aynan kichik biznes subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasidan kelib chiqib, soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish istiqbollari yuzasidan amaliy takliflar talabalar muhokamasiga taqdim etilgan.

Soliq yuki darajasini aniqlash yuzasidan 20 dan ortiq uslubiyotlar tahlili amalga oshirilgan. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasini kamaytirishning xorijiy mamlakatlar tajribalari bayon etilgan.

Shuningdek kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning ilg'or xorij tajribalaridan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari tahlili keltirilgan bo'lib, bugungi kunda soliq menejmenti va soliqlarni rejalashtirish tadbirlaridan kichik korxonalar faoliyatiga tatbiq etish yuzasidan fikr-mulohazalar keltirilgan. Har bir mavzu so'ngida takrorlash uchun savollar to'plami keltirilgan. Mavzuni qo'shimcha ravishda mustaqil o'zlashtirish uchun adabiyotlar ro'yxati tavsiya etilgan.

1-BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI SOLIQQA TORTISH» FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

Reja:

- 1. «Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fanining predmeti va oldiga qoʻygan asosiy vazifalari.*
- 2. Fanni oʻrganishning zaruriyati hamda boshqa fanlar bilan oʻzaro bogʻliqligi.*
- 3. Fanni tadqiq etish va uning asosiy manbalari.*

1. «Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fanining predmeti va oldiga qoʻygan asosiy vazifalari

«Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fani kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortishning nazariy jihatlarini, xususiyatlarini oʻrganishdagi asosiy fan hisoblanadi. Fanning predmetiga toʻxtalishdan oldin «Soliq» kategoriyasiga qisqacha toʻxtalib oʻtadigan boʻlsak, «Soliq» kategoriyasi - bu muhim iqtisodiy jarayon boʻlib, uning paydo boʻlishi va amal qilishi kishilik jamiyatining mavjudligi bilan chambarchas bogʻliqdir. Soliqlar har bir davlat faoliyatini moddiy jihatlarini taʼminlaydi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi.

Amaliyotda va umuman iqtisodiy fanda soliqlarning mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud. Shu sababli, ushbu kategoriya har bir davlat tomonidan oʻziga xos tarzda foydalaniladi.

Davlat asta-sekin rivojlanib borishi bilan, uning funksiyalari ham muvofiq ravishda kengayib boradi. Bu esa, soliqlarga nisbatan qoʻyiladigan talabning kuchayishiga olib keladi. Shu sababli, soliq tizimi tobora murakkab va koʻp qirrali boʻlib boradi. Kishilik jamiyati rivojlanishi tarixi shuni koʻrsatadiki, davlat maʼmuriy boshqaruv bilan shugʻullangan hollarda, uning ehtiyojlari maʼlum darajada saqlanib qoladi, davlatning iqtisodiyotni boshqarish majburiyati paydo boʻlsa, uning xarajatlari va aholidan olinadigan tushumlari koʻpayadi. Bunday holatda, soliqlarning shakllari pang-baranglashib boradi.

Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortishga doir bilimlarni o'rganish boshqa fanlardan ham xabardor bo'lishni talab etadi. Jumladan, «Soliqlarning makroiqtisodiy muammolari», «Soliq nazariyasi», «Moliya», «Soliqlar tarixi», «Soliq menejmenti», «Soliqlar va soliqqa tortish» kabi fanlar shular jumlasidandir.

Fanning iqtisodiy ta'limotlar tarixi bilan bog'liqlik jihati shundan iboratki, agar iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani o'z predmetida asosan jamiyat taraqqiyoti davrlarida ulardagi muammolarni yechib berishga qaratilgan turli shaxslarning iqtisodiy fikrlarini, g'oyalarini, turli nazariyalarni o'rgansa, soliq nazariyasi fani ham o'z predmetini o'rganishda soliq'larga tegishli bo'lgan turli xil g'oyalar va nazariyalarni o'rganadi.

Shuningdek, mazkur fan moliya nazariyasi fani bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun moliya ham, soliq ham pul munosabatlarini ifodalaydi. Ularning ikkalasi uchun yagona asos pul munosabatlarining mavjudligidir. Lekin soliq nazariyasi o'ziga xos bo'lgan pul munosabatlarini, ya'ni soliq to'lovchilar bilan davlat o'rtasidagi majburiy pul munosabatlarini o'rganadi.

Fanning soliqlar tarixi fani bilan bog'liqlik jihati shundan iboratki, soliq nazariyasi fanida ham soliqlarning rivojlanish bosqichlari, davrlari, har bir davrda va davlatda amal qilgan soliqlar, ularning tarkibi va tuzilishi, dinamikasi kabilar o'rganiladi.

Soliq menejmenti fani bilan soliq nazariyasining bog'liqligi shundan iboratki, soliq menejmentida soliq ishini tashkil etish davlat nuqtai-nazaridan yoki davlat miqyosida va korxonada miqyosida olinadigan bo'lsa, soliq menejmenti ishlarini tashkil etish nazariyalari soliq nazariyasining ajralmas qismini tashkil etadi.

Fan soliqlar va soliqqa tortish fani bilan ham chambarchas bog'liqdir. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish fani o'z predmetini o'rganar ekan, birinchi navbatda bugungi kundagi mamlakatimiz soliq tizimi bilan hamnafas bo'lishi lozim. Bunda amaldagi soliq mexanizmining nazariy masalalari ochib beriladi.

Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish fani davlat budjeti fani bilan ham o'zaro bog'liqdir. Chunki soliqlar oxir oqibatda budjet daromadlarini shakllantiradi. Soliqlar (daromadlar) bo'lmasa, budjet munosabatlarining o'zi bo'lmaydi.

Bu fan chet mamlakatlar soliq, buxgalteriya hisobi, soliq huquqi fanlari bilan ham chambarchas bog'liqdir.

3. Fanni tadqiq etish va uning asosiy manbalari

Har bir fanning shakllanishi fan predmetining shakllanishi bilan birgalikda, uning ilmiy bilish usullarining qaror topishi bilan ham bog'liq. Har qanday fanni o'rganishdagi usullar umumiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'z predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega. Shuning uchun, fanni o'rganishdagi usullar umumiy va alohida usullarga bo'linadi. Tabiat, jamiyat va tafakkurning rivojlanish qonunlarini o'rganishning birdan-bir to'g'ri ilmiy usuli dialektik usuldir. Shuning uchun ham ushbu ilmiy bilish usuli barcha fanlarning, shu jumladan soliq nazariyasi fanining ham nazariy va metodologik asosini tashkil etadi. Dialektik usul shuni ko'rsatadiki, rivojlanish quyidan yuqoriga qarab sodir bo'ladi. Bilish esa oddiydan murakkabga tomon rivoj topib boradi. Shuning uchun, ushbu usul tadqiqotning induksiya va deduksiya usullarini o'z ichiga oladi.

Xususiy, yakka fakt olinib, uning asosida umumiy qoida hosil qilinadigan bo'lsa — bu induksiyadir. Avval, boshdanoq barcha xususiy hollarni o'z ichiga olgan umumiy qoida hosil qilinsa bu - deduksiyadir.

Shu bilan, birga barcha iqtisodiy fanlar kabi «Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fanining ham o'ziga xos ilmiy bilish usullari mavjud. Ulardan biri ilmiy abstraksiya usulidir. Ilmiy abstraksiya usulining mohiyati shundan iboratki, bunda tahlil paytida obyektning faqat bir tomoniga, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tibor qaratiladi va halal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali unsurlarning ta'siri e'tiborga olinmaydi.

Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish fani o'z predmetini o'rganishda nazariy tahlil va sintez usulidan ham foydalanadi. Tahlil — bu o'rganilayotgan butun obyektни qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish bo'lsa, sintez esa, o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab, umumiy xulosa chiqarishdir. Soliqlarga doir murakkab nazariy masalalar mana shu yo'l bilan o'rganiladi.

Fan o'z predmetini o'rganishda makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy holda tahlilni qo'shib olib borish muhim o'rin tutadi. Soliqlarning nazariy masalalarini mikroiqtisodiy jihatdan o'rganishda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar nuqtai-nazaridan, ular bilan davlat budjeti o'rtasidagi munosabatlar tadqiq etilsa, makroiqtisodiy jihatdan tahlil etishda esa, davlat miqyosida, ya'ni soliqlarning nazariy masalalari makroiqtisodiy darajada o'rganiladi.

Shuningdek, fan o'z predmetini o'rganishda taqqoslash, statistik, grafik usullardan ham foydalanadi. Jumladan soliqlarni davrlar bo'yicha taqqoslash, ulardan tushumlarni jadvallar orqali ifodalash, o'zgarishlarni aniqlash, ularga nazariy jihatdan baho berish, soliq-larning boshqa iqtisodiy kategoriyalarga ta'sirini grafik usulda tasvirlash va shu kabilardir. Masalan, soliqlar o'zgarishini yalpi talab va yalpi taklifga ta'sirini mana shu usul bilan ifodalash mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

Soliq, davlat, budget, soliq to'lovchilar, moliyaviy munosabatlar, dialektik usul, tahlil va sintez usuli, ilmiy abstraksiya usuli, makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlil, fanning predmeti, metodlari, obyekt va subyektlari.

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar.

«Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fani nima uchun iqtisodiy fanlar tarkibidan o'rin olgan?

Fanni o'rganishdagi umumiy usullar haqida tushuncha bering.

Fanni o'rganishdagi alohida usullar haqida tushuncha bering.

«Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fani o'z predmetini o'rganishda qaysi fanlar bilan aloqada bo'ladi?

«Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fanini o'qitish nima uchun kerak?

«Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fani nimani o'rgatadi, uning qanday vazifalari bor?

«Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish» fanining mazmunida nimalarni o'rgatish maqsadi yotadi va uning mutaxassislar tayyorlashdagi roli qanday?

2-BOB. O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING TUTGAN O‘RNI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Reja:

- 1. O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli*
- 2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning tashkiliy huquqiy asoslari va o‘ziga xos xususiyatlari*
- 3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish bosqichlari*

1.O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng miqyosdagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, modernizatsiyalash va «Inqirozga qarshi choralar Dasturi» samaradorligini oshirish jarayonida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining milliy iqtisodiyotdagi o‘rni muhim ahamiyat kasb etmoqda. KBXT subyektlari kichik korxonalar, mikrofirmalar, fermer va dehqon xo‘jaliklari, yakka tartibdagi tadbirkorlar, hunarmandlar sifatida hududlarda mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishda, mintaqalardagi bandlik muammosini imkon qadar bartaraf etishga, raqobat muhitini shakllantirishga xizmat qilmoqda. KBXT subyektlari bozor munosabatlari tizimida ishbilarmonlik va tashabbuskorlik bilan erkin kafolatlangan faoliyat olib borishga, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni uyg‘unlashtirishga, uzluksiz iqtisodiy-ijtimoiy harakatlantiruvchi kuch sifatida raqobat bozoriga ta‘sir etishga, erkin narx-navo tizimini tartibga solishga xizmat qilmoqda. Hattoki qadimdan KBXT subyektlari faoliyatining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan harakatlar Xitoy, Hindiston, Yaqin Sharq, O‘rta Osiyodagi mamlakatlarda iqtisodiy fikr va g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etishda salmoqli o‘rin egallagan.

Jumladan, qadimgi «Avesto» (hayot yo'riqnomasi) kitobida yer yuzida adolat qaror topishi uchun, kishilarning irqi, tili, urf-odatlaridagi farqlardan qat'i nazar, ularni farovon hayoti uchun kurashuvchi jasur, halol, pok tadbirkor, tashabbuskor insonlarni shakllantirish va tarbiyalash g'oyasi bilan sug'orilgan¹.

Kichik xo'jalik yurituvchi tadbirkorlik faoliyati qadimgi Hindistonning «Artxashastra» asarida (m.a.IV-III asrlar) iqtisodiyotning asosi hisoblangan hamda dehqonchilik, chorvachilik, savdo va hunarmandchilik faoliyatlarining natijasi davlatning kuchi deb e'tirof etilgan².

Xitoy Konfutsiysi (m.o. 551-479 y.)da ta'kidlanishicha, xususiy tadbirkorlik mehnati davlat va uning fuqorolari boyligini bir xilda ko'paytirishga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'limotda u xususiy mulkning xo'jalik yuritishdagi ustuvorligini ta'kidlaydi va aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatning farqini ko'rsatib, aqliy mehnat bilan ham «yuqori» daromad olish mumkinligini isbotlaydi. Bunda tadbirkorning noyob qobiliyati hisobga olinishi lozimligiga e'tibor qaratadi³.

KBXT subyektlari faoliyati to'g'risidagi mumtoz g'oyalar qadimgi Gretsiyada ham keng targ'ib etilgan. Aristotelning (m.a. 384-322) «Ekonomika» tushunchasi bo'yicha, bu eng avvalo, dehqonchilik, hunarmandchilik va mayda savdo bilan band bo'lganlarning asosiy, sharafliligi faoliyati deb e'tirof etilgan. Ularning maqsadi — tadbirkorlik bilan insonlarning eng muhim ehtiyojlarini qondirishga erishish mumkinligi va ularga davlat g'amxo'rlik qilishi kerakligi ta'kidlangan⁴.

Buyuk sohibqiron Amir Temur (1336—1405 y.) tadbirkorlikka katta e'tibor berib, iqtisodiyot, siyosat, ijtimoiy hayot,

¹ Razzoqov A. Toshmatov Sh., Ormonov N. Iqtisodiy talimotlar tarixi. T.: Iqtisodmoliya, 2007. 13 b.

² Алаев Л.Б., Ацамба А.А., Вигасин А.А., Воробей Н.В. и другие. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. М.: Мысль, 1987. Т-1. 84-92 с.

³ Алаев Л.Б., Ацамба А.А., Вигасин А.А., Воробей Н.В. и другие. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. М.: Мысль, 1987. Т-1. 95-96 с.

⁴ Алаев Л.Б., Ацамба А.А., Вигасин А.А., Воробей Н.В. и другие. Экономические взгляды Аристотеля. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. М.: Мысль, 1987. Т-1. 127-135 с.

boshqaruv va harbiy sohalaridagi barcha g'alabalarini, eng avvalo, o'zining tadbirkorlik bilan ish yuritganligidan, tadbirkorlikni o'z tafakkuri va harakatining shiori qilib olganligidan deb bilgan. Amir Temurning «Temur o'gitlari» nomli asarida ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy, tadbirkor va hushyor bir kishi, ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir, deb ta'kidlaganlar¹.

Bizningcha, kichik biznesning iqtisodiyotdagi o'rniga baho berishda «biznes» va «xususiy tadbirkorlik» tushunchalarining nazariy-iqtisodiy mohiyatini aniqlash maqsadga muvofiqdir. O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 14-aprelda qabul qilingan «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi qonunida tadbirkorlik haqidagi ta'rif iqtisodiy kategoriya sifatida tadbirkorlikning ko'p qirraliligini, uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini ifoda etishga qaratilgan. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish hozirgi paytda eng muhim masalalardan biriga aylangan hamda alohida kategoriya sifatida jamiyatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy sohalariga ta'sir ko'rsatib, fuqarolar hayotini, davlatning muayyan tarixiy-iqtisodiy shart-sharoitlarini aks ettiradi.

KBXT mohiyatini tadqiq qilgan iqtisodchi-olimlar mazkur tushunchaga o'z davrlarida turlicha ta'rif berganlar va mazkur ta'riflar yillar davomida takomillashib borgan. O'rta asrlarda xususiy sektor vakillari sifatida, qasrlar, jamoat binolari, sobor va cherkovlar quruvchilarini hisoblashgan. XVIII asrda KBXTning harakat doirasi kengayib, iqtisodiy g'arb adabiyotlarida «xususiy tadbirkor» tushunchasi qo'llanila boshlandi. «Xususiy tadbirkorlik faoliyati» tushunchasi R.Kantilyon, F.Kene, A. Smit, J.B. Sey, A. Tyurgo va boshqalar tomonidan tatbiq etilgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan manbalarga tayanadigan bo'lsak, «Tadbirkor» atamasi ingliz iqtisodchisi R.Kantilyonga tegishli bo'lib, u quyidagilarni tushungan: «Tadbirkor — bu doimiy daromadga ega bo'lmagan dehqon, hunarmand, savdogar, kambag'al va boshqalardir. U o'z g'alalar molini muayyan narxda sotib

¹ Ahmedov B. Aminov A. Amir Temur o'gitkari. T.: Navro'z, T.: 1992. 11.

olib, o'zining molini ham muayyan bo'lmagan yuqoriroq narxda sotishga intiladi. Uning asosiy iqtisodiy vazifasi turli tovarlar bozorlarida talabga mos taklifni yuritish hisoblanadi¹. Shuningdek, R.Kantilyon «Tijorat tabiati haqida ocherk» asarida yangi mahsulot ishlab chiqarish, yangi xizmat ko'rsatish bilan bog'liq yangi korxonalar yoki yangi tijorat g'oyalarini yaratish (tatbiq etish)da riskni (xavf) o'z zimmasiga oluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarni xususiy tadbirkor tushunchasi bilan izohlagan.

Fransuz iqtisodchisi J.B.Sey (1767—1832-y.) birinchi bo'lib ishlab chiqarish jarayonida «tadbirkorlik qobiliyati» (layoqati) va ishchi kuchi o'rtasidagi farqni ish haqi darajasida deb ko'rsatadi. Darhaqiqat, tadbirkor mehnati uchun oladigan ish haqi, yollanma ishchiga nisbatan yuqoriligi, ularning bajaradigan vazifalari, iqtidorligi, faolligi, qobiliyati, intizomi va boshqarish qobiliyatida namoyon bo'lishi bilan izohlanadi. J.B.Seyning yana muhim nazariy kashfiyotlaridan biri, takror ishlab chiqarish nazariyasi «Sey qonuni», «bozor qonuni» yoki «sotish nazariyasi» bo'lib, «har bir odam bir vaqtning o'zida ham sotib oluvchi, ham sotuvchidir»² deb ko'rsatgan. Qayd etish joizki, barcha nazariy qarashlarda u yoki bu jihatdan tadbirkorlik faoliyati zarurligi tan olingan. Chunonchi, J.B. Sey xususiy sektor — iqtisodiy resurslarning past unumdorligi va past daromadi bilan yuqori unumdorligi va yuqori daromadining o'zaro qorishmasi ekanligini ta'kidlaydi. J.B. Seyning xususiy tadbirkor to'g'risidagi bu tasavvuri talabga mos taklifni amalga oshirishga qaratilgan. Bu hol ingliz iqtisodchisi R.Kontilyon tomonidan tavakkalchilik bilan bog'lanadi. Shuningdek mazkur davrlarda tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq yangi atamalar vujudga keldi. Misol uchun, kapitalga egalik qilish, foydali ishlab chiqarish, moliyaviy tavakkalchilik, tashabbuskorlik va boshqalar. Vaqt o'tishi bilan tadbirkorlik haqidagi tasavvurlar rivojlantirildi hamda faoliyati davomida foyda oshishiga

¹ *Сутырин С., Брызгалин М. История экономических учений. Уч. для вузов. -3-изд. М.: Мысль, 2007. — 123с.*

² *Анштин А. Юность науки. — М.: Дело ЛТД, 1971. — С.308-310. Всемирная история экономической мысли. М.: 1988. — С. 95—99.*

e'tibor qaratildi. J.B. Sey «Siyosiy iqtisod traktati» nomli asarida xususiy tadbirkorlik rostgo'ylik, aniqlik, tashabbuskorlik, moddiy ta'minlanganlik va boshqa xususiyatlarga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlab o'tdi¹. Ta'kidlash joizki, kichik biznesning rivojlanish tarixida tadbirkor tashabbuskor, yangilikka intiluvchan, ilg'or fikrlovchi, aql sohibi, shafqatsiz raqobat kurashida muvaffaqiyatga erishuvchi inson sifatida tasavvur qilindi.

XX asr boshlarida esa G'arbda Y.Shumpeterning tadbirkorlik nazariyasi haqidagi mulohazalari muhokamalar mavzusi bo'lib, «tadbirkorlikning vazifasi — yangi ixtirolarni ishlab chiqarishga joriy etish yo'li bilan ishlab chiqarishni isloh qilish va inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirishdir»² deb hisoblandi.

Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tushunchalarining mazmun mohiyatini «Ekonomiks» darsligining mualliflari K.R.Makkonell, L.S.Bryu xususiy sektorni maxsus insoniy resurs sifatida qabul qilib, ularning fikricha, kichik biznes — bu shunday sohaki, u tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi jarayonida yer resurslari, kapital va mehnatni birlashtirish bo'yicha tashabbusni o'z zimmasiga olib, biznesni yuritish jarayonida asosiy qarorlarni qabul qiladi. Mazkur soha yangilik yaratuvchi bo'lib, tijorat asosida yangi mahsulotlar va ishlab chiqarish texnologiyalari yoki biznesni tashkil etishning yangi shakllarini ishlab chiqarishga intiluvchi risk (xavf) bilan ish tutadi³. Boshqa xorijiy olimlar esa, xususiy sektorni xususiy shaxslar, korxonalar yoki tashkilotlar tomonidan moddiy boyliklarni yaratish, ishlab chiqarish, tovarlar xarid qilish yoki sotishdan manfaatdor shaxslar yoki tashkilotlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik asosida xizmatlar ko'rsatishning amalga oshirilishi sifatida tushunadilar⁴.

A.Smit (1723-1790) va D. Rikardo (1772-1823) bozor baholarini tartibga solish vazifasini bajaruvchi kichik xo'jalik yurituv-

¹ Сэй Ж.Б. Трактат политической экономики. М.: 1985, 55-6.

² Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс. 1985, 159-6.

³ Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Т-1, М.: 1992, 38-6.

⁴ Жан Луи Сервач-Шрейбер. Ремесло предпринимателя. М.: Меж.от 1994, 50-6.

chilarni investorlar deb hisoblaganlar¹. A.Smit mazkur toifaning alohida belgilari mavjudligini bilgan holda, ta'kidlaydiki, o'zlarining hayotlari davomida har xil reja va loyihalar bilan butunlay band bo'ladilar, o'zlarining ko'plab ixtirolari bilan boshqa ko'pchilik mahalliy dvoryanlar darajasidan farqlanadilar, deb ta'kidlaydi.

Neoklassik maktab vakili A.Marshall (1842—1924-y.) tomonidan iqtisodiy o'sish uchun tadbirkorlikning hal qiluvchi ijodiy ahamiyati tan olinib, A.Smitning ishlab chiqarish omilining uchta mumtoz toifasiga: yer, haq, kapitaldan tashqari mehnat to'rtinchi, deb qaraydi. Mehnat bu — «ishonchli tadbirkorlik qobiliyatini va kapitalini talab qiluvchi yaxlit birlashgan tashkilotdir»². Shu bilan birga A.Marshall tadbirkorlik qobiliyatini korxonalarining boshqarish shakli bilan bog'lagan holda talqin etib, tadbirkorlik qobiliyatini kapital qo'yimalarning hajmiga, ishlab chiqarish tarmoqlari va xizmat ko'rsatish sohalariga hamda korxonalarining katta-kichiklik jihatlariga bog'liqlikda o'rganadi.

Iqtisodchi A.Fon Xayek (1899—1992-y.) birinchi bo'lib, xususiy tadbirkorlikni insonning mustaqilligi bilan uzluksiz bog'liqligini va aloqadorligini talqin qiladi. Insonga berilgan shaxsiy mustaqillik, uning harakati va iqtisodiy salohiyati bilan yuqori samarani ta'minlashini ta'kidlaydi. Tadbirkorlikning mohiyatini u yangi iqtisodiy imkoniyatlarni izlashda va tadqiq etishda ko'radi³. A.F.Xayekning nazariyasi bir butunligi, ketma-ketligi va kengligi bilan boshqa olimlar fikridan farq qilib, Xayek uchun «inson ozodligi, uning boshqa kishilarning irodasiga bo'ysunishini mustasno etadi», ammo bu jamiyat fuqarolarining qonunlari doirasida bo'lishi tarafdorligini ta'kidlaydi. A.F.Xayek xususiy tadbirkor doimo axborot va bilim jamg'arishi zarurligini ko'rsatib, «tadbirkorlarning axborot afzalliklaridan foydalanish jarayonining barcha jabhalarida bozor eng yaxshi koordinator bo'lib, o'zining tezkor

¹ *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов (Книга I—III). М.: Наука, 1992. 391-392 с.

² *Маршалл А.* Принципы политической экономии. Т-2-х т. М.: Прогресс, 1983. С. 382-399. 1984. С.21-23.

³ *Хайек Фон А.* Дорога к рассвету. —Москва: Экономика, 1992. — 91с.

harakatida eng samarali yuqori bilimlarni bozor holatidan olib, raqobatda o'zining birinchiligini va katta daromadini ta'minlaydi¹ deb ko'rsatadi.

2.1-jadval

«Tadbirkorlik», «xususiy tadbirkorlik», «kichik biznes», «kichik korxonalar» tushunchalarining nazariy talqinlarining taqqoslama tasnifi²

Ilmiy maktablar	G'oyalari tavsifi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Merkan-tilizm	Tijoratchi-savdogar sifatidahamda faqat pul topadi deb qaraladi	Savdodaboylikni ko'paytirish e'tirof etiladi	Boylikni faqat savdo sohasidayuz beradi deb noto'g'ri talqin etiladi. Boylikning ortishida ishlab chiqarishning ta'sir doirasi inkor etiladi
Fiziokratlar	Kichikbiznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatida faqat tabiat resurslaridan foydalaniladi	Asosiy mahsulotni qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik sohalari ishlab chiqaradi deb talqin etiladi	Asosiy mahsulotni sanoat, qurilishdagi mehnat bilan inson tomonidan amalga oshirilishi yoritilmagan
Klassik B.Sey	Kichikbiznes va xususiy tadbirkorlik asosiy foydani yaratuvchi; yollanma mehnatdan foydalan maydigan shaxs deb e'tirof etadi	Kichikbiznes va xususiy tadbirkorlik o'zi uchun va o'zgalalar uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatadi	Kichikbiznes va xususiy tadbirkorlik faqat o'z manfaati uchun deb tor doirada fikr yuritiladi
Klassik iqtisodchi D.Rikardo	Kichikbiznes va xususiy tadbirkorlikni boylik yaratuvchi, birlashtiruvchi shaxs-inson deb ta'riflaydi	Kichikbiznes va xususiy tadbirkorlik barcha tarmoq va sohalarda yaratuvchilik bilan shug'ullanadi deb e'tirof etadi	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yollanma mehnatni ekspluatatsiya qilishi sababli foyda oladi, deb ta'riflanadi

¹ Хайек Ф. А. Дорога к рассвету. — Москва: Экономика, 1992. — 91с.

² Iqtisodiy adabiyotlardan foydalanilgan holda tuzilgan.

2.1-jadvalning davomi

Markscha nazariya	Yollanmaishchi kuchini vujudga keltiruvchi zaxira va resurs deb hisoblaydi	Jamiyatda mayda tovar ishlab chiqaruvchi kuch sifatida talqin etiladi	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik xususiy mulkni hosil qiluvchi toifasifatida talqin etiladi
Keynscha ta'lim neoklassik	Iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi kuch, daromadlarni oshiruvchi omil	Har bir xo'jalik subyekti erkin faoliyat turini tanlaydi, daromadga erkin egalik qiladi	Daromadlarni soliqdan yashiradi, qonunlarni buzishga harakat qiladi
Yapon ta'limoti	Yillik o'rtacha xodimlar soni, yillik aylanma kapital miqdori, eksport va importdagi ishtirokini muhim deb hisoblaydi	Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalarida qonun doirasida erkin faoliyat yuritib, daromad topadi	Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida (mashinasozlik, metallurgiya, neft-kimyoy) kichik tadbirkorlik subyektlari ishtirok eta olmaydi
Amerika ta'limoti	Yillik o'rtacha xodimlar soni (100 tagacha), cheklangan kapital miqdoriga egalik qilishi e'tirof etiladi	Makro iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida sof erkin faoliyat yuritadi, qonunlarni, narkobiznes va inson huquqlarining buzulishini taqiqlaydi.	Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida (mashinasozlik, metallurgiya, neft-kimyoy) kichik tadbirkorlik subyektlari ishtirok eta olmaydi

Iqtisodchi olimlardan R.Xizrich va M.Piters tadbirkorlikni jarayon sifatida qarab chiqadilar hamda tadbirkorning ijtimoiy qiyofasini belgilaydilar. «Tadbirkorlik – bu qiymatga ega bo'lgan biror-bir yangilikni yaratish jarayoni; tadbirkor esa – bu inson bo'lib, u buning uchun zarur vaqt, kuch sarflaydi, o'z zimmasiga barcha moliyaviy, ruhiy va ijtimoiy risklarni oladi, buning evaziga haq olib, erishgan natijasidan qoniqish hosil qiladi». Tadbirkorlik iqtisodiyotda va jamiyatda o'ziga xos ishga solish mexanizmi hamda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshiruvchi bo'lib xizmat qiladi. Bu o'zgarishlar

iqtisodiy rivojlanishning katalizatori (tezlashtiruvchi) sifatida, yalpi ishlab chiqarishning o'sishiga ko'maklashadi¹ deb ta'kidlaydilar. Kichik iqtisodiy subyektlar faoliyatini o'rganish va tahlil qilish jarayonida, R.Xizrich marksistik ta'limotda tadbirkorlar kapital egasi, ya'ni yollanma ishchini ekspluatatsiya qiluvchi shaxs sifatida xarakterlanadi va qiymatni yollanma mehnat orqali, o'zi mehnat qilmasdan (foydani, foizni) oluvchi, o'zlashtiruvchi shaxs, sinf sifatida gavdalanadi, degan paradoksga to'qnash keladi.

XX asr o'rtalarida ingliz iqtisodchisi J.Keyns (1883-1946-y.) tomonidan iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, samarali talabni va investitsiyaga nisbatan moyillikni moliyaviy rag'batlantirish yo'li bilan har xil faoliyatdagi tadbirkorlikni rivojlantirish g'oyasi iqtisodiy subyektlar faoliyatini faollashtiradi. Uning fikricha, KBXT subyektlari faoliyatini ishlab chiqarish, bank-kredit, moliya, savdo va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida kichik biznes va xususiy tadbirkor sifatida amalga oshirish, buning uchun nazariy va amaliy jihatlarini rivojlantirish iqtisodiy o'sishga ta'sir etishini ta'kidlaydi².

KBXTning xususiyatlari haqida fikr yuritilganda, iqtisodchi olimlar ularga xos bo'lgan quyidagi sifatlarni, ya'ni tashabbuskorlik, tavakkalchilik, ijodkorlik, ishga mas'uliyat bilan yondashish, o'z mehnati natijalaridan moddiy va ma'naviy manfaatdorlik va hokazolarni ta'kidlab ko'rsatadilar. Jumladan, mahalliy iqtisodchi olimlardan biri, prof. A.O'Imasov: «Kichik biznes - kishilar mulkchilik subyektlarini moddiy va pul mablag'larini (kapitalni) amalda xo'jalik oborotiga, daromad topishiga mo'ljalangan»³ deb ta'kidlasa, prof. Yo.Abdullayev tadbirkorlikka «qonun hujjatlariga muvofiq, daromad (foyda) olishga qaratilgan, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mahsulot ishlab chiqarish yo'li bilan tavakkal qilib, o'z mulkiy javobgarligi ostida amalga

¹ Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха. — М.: Прогресс, Университет. 1991. вып.1. — С. 20-25.

² Кейнс Ж. Общая теория занятости, процента и денег. — Москва: Экономика, 1948. — С. 238-241.

³ O'Imasov A., Sharifxo'jayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. T.: Mehnat, 1999. B. 243.

oshiriladigan tashabbuskor faoliyat» sifatida ta'rif beradi¹. Shuningdek, Prezidentimiz I.A.Karimov o'zlarining nutqlarida «o'zini mulkdor, mulk xo'jayini, o'z mehnati va ishlab chiqargan mahsulotining xo'jayini deb his qilish, insonning yashirin kuch-g'ayratini yuzaga chiqaradi. Uning aqliy va ijodiy imkoniyatlarini, tashkilotchilik qobiliyatlarini namoyon etadi. Uni tashabbuskor va omilkor qiladi» deb ta'kidlab o'tganlar². Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalarni umumlashtirib, quyidagicha xulosa qilish mumkin. Kichik biznesning asosiy qatlamini va o'zagini tashkil etuvchi — xususiy tadbirkorlik - mulkdan foydalanish natijasida doimiy tarzda foyda olishga, innovatsion g'oyalarni tatbiq etib, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mahsulotlar (xizmatlar, ishlar)ni realizatsiya qilishga hamda ishlab chiqarishga yo'naltirilgan mustaqil faoliyatdir. KBXT faoliyati yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o'z tavakkalchiligi asosida amalga oshiriladi va bu shaxslar qonunda belgilangan tartibda ushbu ish uchun ro'yxatga olinadi va foyda olish maqsadida mulkchilikning barcha shaklidan, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan tashabbuskorona foydalanishi bilan bog'langan. KBXT vakillari bu qonunchilik bilan taqiqlanmagan har qanday faoliyat turi bilan shug'ullanadigan va foyda (daromad) olishdan iborat bo'lgan yo'nalishdir. Kichik biznes jamiyatda ham iqtisodiy, ham siyosiy vaziyatni muvofiqlashtirishga ko'maklashadigan tadbirkorlar qatlamining yuzaga kelishiga, mahalliy bozorni zarur iste'mol tovarlari va xizmatlari bilan to'ldirishga xizmat qiladi. Aynan KBXTni har tomonlama rivojlantirish orqali bugungi kunda dolzarb bo'lgan muammoni — aholining (ayniqsa ortiqcha mehnat zaxiralari mavjud bo'lgan qishloq joylarda) ish bilan bandligini ta'minlash vazifasini holisona hal qilishga imkon yaratadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, bozor iqtisodiyotiga o'tish va iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida «tadbirkor» va «biznesmen» tushunchalariga birinchilardan bo'lib aniqlik

¹ *Abdullayev Yo.* va boshqalar. tadbirkor yon daftari: kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. T.: O'zbekiston buxgalter va auditorlar assotsiatsiyasi. 1999. B. 126.

² *Karimov I. A.* O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: O'zbekiston, 1995. — B.182.

kiritgan olim S.S.G'ulomovning fikrlaricha, «xususiy tadbirkor to'la yoki qisman o'z moddiy mablag'iga yoki moliyaviy resurslariga ega bo'lgan g'ayratli inson bo'lib, u ushbu resurslarni o'z ishini (biznesini) tashkil qilish uchun ishga soladi. U tomonidan bunyod etilgan firma davlatimizda taraqqiy etayotgan kichik biznesning bir qismiga aylanadi¹, deb ko'rsatib, hududlardagi kichik xo'jalik yurituvchi tadbirkorlarni «..faqat sanoat tarmog'iga tegishliligi bilan tavsiflanadigan shakl sifatida namoyon bo'ladi» degan fikr bildirgan. Shuningdek, iqtisodchi olim D.Tojiboyeva «Tadbirkorlik obyekti, maksimal darajada daromad olish maqsadida ishlab chiqarish omillari (kapital, yer, mehnat)ning eng samarali nisbatini topib ishga tushirishdir» deb ta'rif beradi. «Tadbirkorlik subyektlari, — deb bu eng avvalo, jismoniy shaxslar (yakka hol, oilaviy) bo'lishlari mumkin. Bunda ular tadbirkorlikni o'z mehnatlari asosida va chetdan ishchi yollab yoki bir guruh shaxslar tomonidan (jamo) o'zaro shartnoma va iqtisodiy manfaatdorlik asosida amalga oshirishlari mumkin»² deb ta'kidlab, tadbirkorlik shakllaridan biri bo'lgan KBXT faoliyatining hududlardagi iqtisodiy, tashkiliy, moliyaviy, huquqiy tomonlariga nisbatan kamroq e'tibor qaratadi. Bizning fikrimizcha, O'zbekistonning hozirgi sharoitida KBXT faoliyatini tashkil etish, moliyaviy, huquqiy-tashkiliy qo'llab-quvvatlash, ularga shart-sharoitlar yaratib berish kabi hududiy muammolariga alohida e'tibor qaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

Mualliflar tomonidan tadbirkorlik faoliyatining shakllari tahlil etilib, «Tadbirkorlikning turli-tuman davlat, jamoa, shaxsiy, xususiy, aralash va boshqa hamma shakllari rivojlanadi»³ deb umumiy tarzda ta'kidlanadi. Bizning fikrimizcha, hududlarda KBXTning ko'plab shakllari amaliyotda o'z funksiyalarini qanday holda bajarayotganligi, foyda va daromadlari, zarar ko'rib to'xtab

¹ G'ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. — T.: Sharq, 2002. — B.8.

² Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma. T.: O'qituvchi, 2002. —B. 177.

³ Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma. T.: Moliya, 2002. — 183-186 b.

qolish sabablarining obyektiv amaliyoti batafsil yoritilmagan. Ularning izohi faqat ilmiy-nazariy jihatdan bayon etilib, amaliyotdagi hududiy faoliyati tahlil qilinmagan.

Iqtisodchi olim Q. Muftaydinov «tadbirkorlikni shakllantirish, ayniqsa, qishloq xo'jaligida alohida ahamiyatga ega, zero mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va iqtisodiy sohadagi o'zaro munosabatlar tadqiqot obyekti bo'lib qoladi»¹, deb ta'kidlaydi, ammo hududlardagi KBXT faoliyatlari o'rtasida shakllanayotgan raqobat jarayoni talqin etilmagan.

KBXTni boshqa soha subyektlaridan ajratib turadigan belgilaridan biri o'z ishiga, mulkiga bevosita egalik qilishidir. Tadbirkorning ishi, mulki va boshqa boyliklari uning faoliyatisiz o'zini iqtisodiy jihatdan to'liq nomoyon eta olmaydi.

2.2 - jadval ma'lumotlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tushunchalariga nisbatan nazariy qarashlar tavsifi keltirilgan.

2.2 - jadval

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tushunchalariga nisbatan nazariy qarashlar tavsifi²

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tushunchalariga nisbatan nazariy qarashlar yo'nalishlari	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ta'rifidagi asosiy qarashlar	Nazariy yondashuv mualliflari
Inson omili sifatidagi yondashuv	Insonning bilim, malakasi, ko'nikmasi, mahoratining darajasi	P. Marshall, R. Kontilyon
	Insonning tashabbuskorligi, ishbilarmonligi, tadbirkorlik qobiliyati yig'indisi, yangilik yaratuvchanligi	J.B.Sey, D.Rikardo, Y.Shumpeter
	Insonning aqliy va jismoniy qobiliyatining yig'indisi	F.N.Xayek
	Insonning iqtidori, layoqati, kasbi, ixtisoslashganligi	J.Keyns

¹ Muftaydinov Q. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida tadbirkorlikni rivojlantirish muamolari. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun disertatsiya. T.: O'zMU, 2004. B 7.

² Iqtisodiy adabiyotlardan foydalanilgan holda tuzilgan.

Resurslar sifatidagi yondashuv	Mehnat resurlari	J.Keyns
	Intellektual resurlari	P.Samuelson
	Innovatsion resurslar	R.Xizrich
	Ixtirochilik	R.Kouz
	Tashkilotchilik qobiliyati	J.Sey
	Ijodkorlik qobiliyati	J.Keyns
Ne'matlar yaratish sifatidagi yondashuv	Barchane'matlarni yaratadi	R.Kontilyon
	Uzoq muddatli ishlash qobiliyati bilan ne'matlar yaratadi	J.Keyns
	Ishlab chiqarishni tashkil etishi va innovatsiyalarni joriy eta olish darajasi	P.Marshall
	Xizmat ko'rsatish madaniyati	R.Xizrich
Zahirasifatidagi yondashuv	Mehnat qilishdagi qobiliyati zaxirasi	K.Marks J.Keyns
	Ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy boylik zahirasi	J.Keyns
Qiymat yaratish sifatidagi yondashuv	«Ish haqi», «Daromad», «Qiymat hosil qilish», «Jamg'armani to'plash», «Investitsiya sarflash», «Divident», «Foiz».	K.Marks, D.Rikardo, J.Sey, I.Shumpeter.

1) Tadbirkor foyda olish maqsadida tovar (xizmat) ishlab chiqarish jarayonida yer, suv, kapital va mehnat resurslarini birlashtirish tashabbusini oladi hamda tadbirkor bir vaqtda ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi va ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun boshqa resurslarni bir joyda uygunlashtiruvchi tashabbuskor hisoblanadi;

2) Tadbirkor biznesni yuritish, foydani ko'paytirish bo'yicha asosiy qarorlar qabul qiladi, bu qarorlar korxonada faoliyatining maqsadlarini aniqlab beradi;

3) Tadbirkor yuqori foyda orqasidan quvib, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyasi yoki xatto biznesni

tashkil qilishning yangi shakllarini tijorat asosida joriy qilishga harakat qiluvchi tashabbuskor shaxs hisoblanadi;

4) Tadbirkorlik faoliyati bu tahlilga boruvchi faoliyatdir, deb baholaydilar¹.

Mazkur sohaning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati, uning afzalliklari va ustuvorliklari quyidagilardan iboratdir:

— nisbatan kam mablag⁹ sarflagan holda, mintaqalarda yangi ish o'rinlarini yaratishga xizmat qiladi;

— moddiy, moliyaviy va mehnat resurslarining hududlarda samarali taqsimlanishiga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

— jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni kafolatlovchi — tadbirkorlar qatlamini shakllantirib, daromadlarini nomutanosib taqsimlanishini ta'minlaydi hamda iqtisodiy jihatdan faol bo'lgan aholi ulushini ko'paytiradi;

— ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni qisqa muddatlarda jalb etib, mintaqalarning moddiy texnika bazasini mustahkamlashga zamin yaratadi;

— sog'lom raqobat muhitini yuzaga keltirib, iqtisodiyotning turli sektorlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlaydi;

— kichik biznes korxonalari yirik korxonalarga nisbatan bozor talablariga qisqa muddat ichida tez moslasha oladi;

— ular faoliyatini rivojlantirish orqali mintaqalarning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashga erishiladi;

— jamiyat uchun boshqa sohalarga nisbatan tezroq yangi tovarlar va xizmatlarni yetkazib beradi hamda iste'molchilarning talabini kengroq o'rganib, o'z faoliyatini shu talabga moslashtira oladi;

— iste'mol bozorini tovarlar bilan to'ldirish orqali budjetga soliq tushumlari hajmini ortirishga ta'sir ko'rsatadi.

Ta'kidlash joizki, bozor iqtisodiyoti tizimi ham, boshqa iqtisodiy tizimlar singari cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanib, turli tanlov usullarini keng qo'llash orqali quyidagi asosiy masalalarni KBXT tomonidan hal qilishni taqozo etadi:

¹ Shodmonov SH., Jo'rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma. — T.: Moliya, 2002. — 180 b.

— mavjud resurslardan imkon darajada foydalanib, jami qancha miqdorda, qanday shaklda iqtisodiy noz-ne'matlar ishlab chiqarish lozimligini;

— moddiy resurslarning cheklanganligi sababli, xo'jalik yuritish shakllarini, samarali tanlov usullarini tanlashni va shu tariqa amalga oshirish zaruriyatini obyektiv ravishda yuzaga chiqarish;

— bu noz-ne'matlar qanday ishlab chiqarish shaklida (kichik, o'rta, yirik), qanday texnologiya, texnika vositalarida va qanday resurslar (tabiiy, mehnat kabi) yordamida ishlab chiqarilishi;

— jamiyat tasarrufidagi barcha boyliklarga har xil mulkchilik shakllari va ko'pukladlilik sharoitida, ishlab chiqarish resursi sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatidan foydalanish uchun qulay iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy shart-sharoit yaratish lozimligi;

— hududlarda yaratiladigan (yalpi hududiy daromadni) noz-ne'matlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida faol qatnashgan ishtirokchilar o'rtasida, ishlab chiqarilishi hamda o'matilgan tartibda taqsimlanish darajasi;

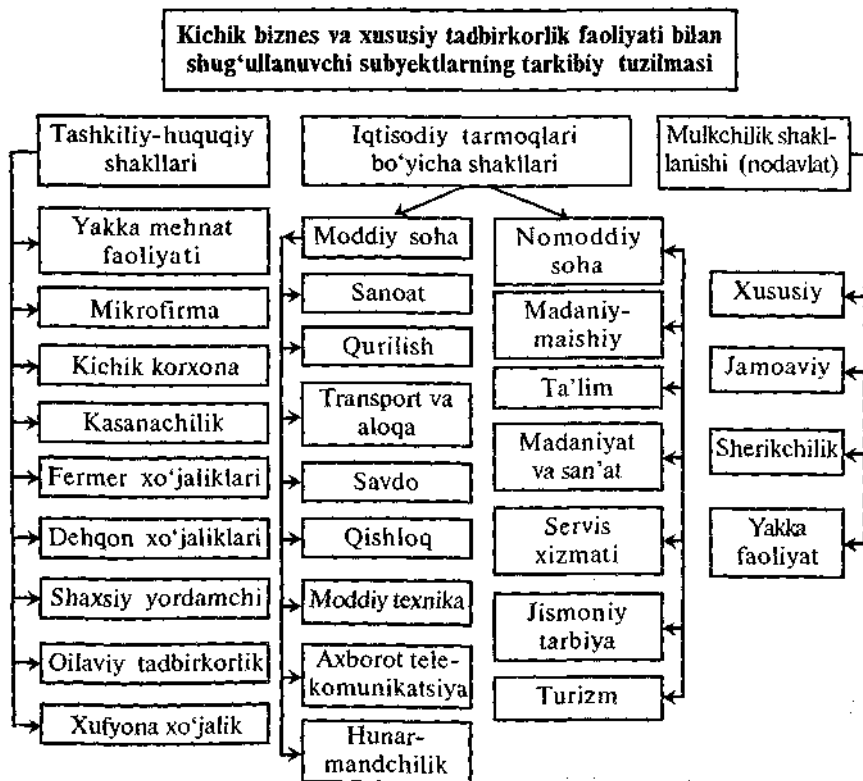
— yaratilgan jami hududiy mahsulotda tashabbuskor, ishbilarmon va tadbirkor kichik xo'jalik yurituvchi subyektlarning hissasini qanday aniqlash lozimligi kabi masalalardir.

Alohida ta'kidlab o'tish lozimki, yuqorida ko'rsatilgan va tahlil qilingan barcha adabiyotlarda, tadqiqotlarda xususiy tadbirkorlik faoliyatiga, biznes, kichik va o'rta tadbirkorlik faoliyati yo'nalishlariga nisbatan ilmiy-nazariy izohlar bayon etilgan bo'lsada, ularning hech birida tabiiy resurslar cheklangan, aholisi zich joylashgan, sanoat ishlab chiqarish salohiyati yuqori bo'lmagan hududlarda KBXT subyektlari faoliyatining shakllanishi, ular o'rtasidagi raqobat muhitining o'ziga xos xususiyatlari, ularni boshqarish usullari, moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmi, faoliyatlari davomida amalga oshirishlari lozim bo'lgan marketing tadqiqotlari yo'nalishlari, samaradorligini oshirish istiqbollari, tashkiliy huquqiy asoslarini shakllantirishda hududlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zaruriyati, shuningdek zarar ko'rishi va bankrotlikning yuzaga kelish sabablari o'zaro mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan bog'liqlikda tadqiq etilmagan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) subyektlariga quyidagicha ta'rif berish maqsadga

muvofig deb hisoblaymiz. KBXT subyektlari - mavjud qonunlar doirasida, o'zi va jamiyat manfaati uchun, aqliy va jismoniy qobiliyatga, xususiy mol-mulki va shaxsiy jamg'armasiga ega bo'lgan, bozorlar uchun turli mahsulotlar ishlab chiqaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi, tahlika ostida nostandart g'oyalar, ixtirolar yaratuvchi, innovatsion fikrlaydigan, adolatli, halollik bilan barcha xavf-xatarlarni yengib o'tuvchi, foyda ko'rishni mo'ljallovchi, jismoniy va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan yoki ega bo'lmagan tashabbuskor, ishbilarmon shaxslar hisoblanadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi subyektlarning tarkibiy tuzilmasi

2.1-rasm

2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning tashkiliy huquqiy asoslari va o'ziga xos xususiyatlari

Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tashkil etishning tashkiliy - huquqiy asoslarini tadqiq etgan holda mazkur subyektlar faoliyatiga baho berish va ular faoliyati davomida yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlash imkoniyati vujudga keladi.

Ta'kidlash joizki, 1991-yil 15-fevralda O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonuni va 1995-yil 21-dekabr-dagi «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinib, mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirishning huquqiy asoslari yaratildi. O'zbekistonda kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash davlat Dasturi 1999-yilda qabul qilindi. Davlat dasturining bosh maqsadi mamlakatimiz aholisining barcha qatlamlarida bozor sharoitiga mos ko'nikmalarni shakllantirish, ularda tadbirkorlik, xususiy biznes bilan faol shug'ullanishlariga qiziqish uyg'otishdan iborat edi.

Bugungi kunda O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik maqomi faqatgina unda band bo'lganlar soniga qarab belgilanib, 2003-yil 30 avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9 apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi» PF-1987-son Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi PF-3305-son Farmoniga binoan amaldagi qonun hujjatlariga ba'zi o'zgartirishlar kiritildi. Bu farmonga asosan subyektni mikrofirmaga yoki kichik korxonaga sirasiga kiritish imkonini beradigan yuridik shaxs xodimlarining miqdoriy sonini belgilash; xalq xo'jaligi sohasining ayrim tarmoqlari (sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, savdo va h.k.) bo'yicha eng yuqori sonining miqdoriy ko'rsatkichlarini ajratish; yuridik shaxsni kichik tadbirkorlik subyektlari toifasiga kiritish maqsadida hisobga qo'yiladigan shaxslar tarkibini belgilash masalalari tartibga solindi. 2004-yil 1-yanvardan kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari toifasiga quyidagilar kiradigan bo'ldi: yakka tartibdagi tadbirkorlar; ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni 20

kishidan, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar. Quyidagi tarmoqlarning o'rtacha yillik xodimlari soni: yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsizlik, yog'ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoatida 100 kishidan; mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash, hamda boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohaslarida 50 kishidan; fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa xizmat ko'rsatish sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan sohalarda 25 kishidan oshmagan kichik korxonalar. Bunda o'rtacha yillik xodimlar sonini aniqlashda sho'ba korxonalari filiallari va vakolatxonalarida ishlovchi xodimlar soni ham inobatga olinadi.

O'zbekistonda kichik biznes va tadbirkorlik faoliyati bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki bosqichida turli shakllarda: kooperativ, yakka mehnat faoliyati, shaxsiy va xususiy tadbirkorlik, dehqon va shaxsiy yordamchi xo'jaliklari kabi shakllardan tashqari, keyinchalik hududlarda sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat, hunarmandchilik, kosibchilik, zargarlik, temirchilik, sog'liqni saqlash, turizm, servis kabi sohalarning rivojlanishi kuzatildi. Mustaqillik yillarida tadbirkorlik faoliyatining ilk huquqiy negizini yaratish maqsadida 1991-yil 15-fevralda «Tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonun, «Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish», «Kichik va o'rta korxonalar, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida»¹ hamda boshqa qator Qonun, Qaror va Farmonlar qabul qilindi va amaliyotga joriy etildi. Mazkur huquqiy asoslarning yaratilishi 1990-yildan KBXTlar faoliyatining yildan yilga yaxshilanishiga, ular sonining ko'payishiga, faoliyat jabhalarining kengaytirilishiga zamin yaratdi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonunlar, Qarorlar, Farmonlar to'plamlari I. T.: O'zbekiston. — 1999. — 2004. — 2007-yil.

Bu davrlarda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, «Mulkchilik», «Korxonalar», «Kooperatsiya», «Tadbirkorlik», «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari», «Monopolistik faoliyatni cheklash», «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish» to'g'risidagi qator qonun va farmonlar qabul qilindiki¹, ularda aholining ongida bozor munosabatlarini shakllantirish ruhiyatini, xususiy mulkchilikka ega bo'lish tuyg'usini shakllantirish asosiy vazifa sifatida belgilandi. Amalga oshirilgan chora tadbirlar natijasida «O'zbekistonda tadbirkorlar uyushmasini va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tashkilotlarini tashkil qilish», «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashuvchi jamg'armani tashkil qilish to'g'risida»gi qator farmon va qarorlar qabul qilindi. Ular orasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari» to'g'risidagi Farmoni ular faoliyatini shakllantirishga xizmat qilib, ular faoliyatini yangi bosqichga ko'tarishga erishildi.

1990--1995-yillar davrida, hududlarda iqtisodiy islohotlarning barcha yo'nalishlarida samarali institutsional o'zgarishlar amalga oshirilib, bu o'zgarishlarning asosi mulkka, ishlab chiqarish vositalariga, yerga, ko'chmas mulkka, tarmoqlarni boshqarishda davlat monopoliyasini bartaraf etish, mol-mulkdan samarali foydalanishga hamda milliy boylikning o'sish sur'atlarini barqaror ta'minlashga erishildi. Amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonida esa O'zbekistonning o'ziga xos mintaqaviy xususiyatlari, shakllangan qonunchilik va me'yoriy asoslarga alohida e'tibor qaratildi. Erishilgan tajribalar aholining kam ta'minlangan qatlamini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tadbirkorlikni rivojlantirish tadbirlari bilan uyg'unlashtirildi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi kichik va o'rta xo'jalik yurituvchi subyektlarni, individual mehnat faoliyati bilan band bo'lgan jismoniy shaxslarni hisobga olish, barchasining manfaatlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini samarali

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonun va Farmonlari. — T.: O'zbekiston, 1992. — B. 28-29, 159-163.

tashkil qilish maqsadida tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlarning respublika va hududiy palatalari faol faoliyat olib bordilar. 1991—1995-yillarda jismoniy shaxslarning o'z sarmoyasi hisobidan 85 mingdan ortiq xususiy va kichik, o'rta xo'jalik korxonalari tashkil topdi. Ularga umumiy qiymati 3641.7 mlrd so'mlik 8537 ta foydalanilmayotgan xonalar (kvartira va uylar) ijaraga berildi¹, keyinchalik esa balans bahosida o'zlariga sotilishi yo'lga qo'yildi. Umumiy maydoni 104,5 ming m³ bo'lgan 282 ta obyektlari kim oshdi savdolariga qo'yildi hamda ularni moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlash uchun 1460 ta mayda, ulgurji bozor va tuzilmalar, shundan 1256 ta tijorat markazlari tashkil etildi. Xom ashyo, tayyor mahsulotlarni sotish bo'yicha 1128 ta yarmarka va savdolar tashkil etildi. Bundan tashqari xo'jalik yurituvchi tadbirkorlar tomonidan 512 ta qurilishi tugallanmagan obyektlar sotib olindi².

Bu davrda jahon tajribasida kam uchragan, O'zbekistondagi barcha shakldagi kichik biznes subyektlari faoliyatini qo'llab-quvvatlashning maxsus mexanizmi ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Mazkur mexanizmga asosan xususiylashtirishdan tushgan barcha mablag'lar milliy iqtisodiyotning nodavlat sektorini, shakllantirish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun sarflandi. Bu tizimga asosan, xususiylashtirishdan tushgan mablag'ning 50 % Respublika «Biznes-fondi»ga yo'naltirildi, fond esa o'z navbatida fuqarolarning o'z mablag'lariga asoslangan kichik va o'rta biznesga, xo'jalik yurituvchi kichik subyekt shaklidagi tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun kreditlarga sarfladi. Mablag'larning 20 % ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar nomenklaturasi va assortimentini ko'paytirishga hamda investitsiyalarni yo'naltirishga muhtojlik sezayotgan xususiylashtirilgan kichik va o'rta korxonalariga berildi. Xususiylashtirishdan tushgan mablag'ning qolgan 20% ijtimoiy sohani rivojlantirishga, bozor infratuzilmasini shakllantirishga hamda 10 % mintaqalarni qo'llab-quvvatlash Davlat

¹ O'zbekiston statistik to'plami. — T.: 2005. — B.216. O'zbekiston mustaqillik-yillarida. — T.: O'zbekiston. — 1996. — B.38.

² O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi arxiv materiallari. O'zbekiston mustaqillik-yillarida. — T.: 1996. — B. 37-38.

dasturini hududlarda amalga oshirish jarayonida sarflandi¹. Shuningdek 1991—1995-yillar davomida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari soni 106770 tani tashkil etib, egallab turgan obyektlar soni 53902 taga yetdi. Faqat 1994—1995-yillarda «Biznes-fond» tomonidan ularga ajratilgan kreditlar Respublika hududlari bo'yicha 18360887,7 ming so'mni tashkil etib, 12324 ta yangi ish o'rinlari tashkil etildi. Ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va ko'rsatilayotgan xizmatlar 15945589,2 ming so'mni tashkil qildi.

1996—2000-yillarda Oliy Majlisning «Tovarlar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobatni rivojlantirish», «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar kafolatlari», «Yer Kodeksi», «Soliq Kodeksi», «O'zbekiston Respublikasida kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashuvchi jamg'armalarni tashkil qilish», «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish» to'g'risidagi, KBXTlar faoliyatini hududlarda yanada takomillashtirishga oid ququqiy kafolatlangan baza yaratildi va quyidagi yutuqlarga erishildi: davlat tasarrufidan chiqarilgan va xususiylashtirilgan mulkni, obyektlarni sotib olishda yuridik, jismoniy va xorijiy shaxslarning mablag'lari bo'yicha deklaratsiyalash talab etilmadi hamda tanlov asosida, xususiy mulkni sotib olish imkoniyati yuzaga keldi; respublika bo'yicha valuta bozorini tashkil etish va takomillashtirish hamda mavjud muomaladagi valuta resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yuzasidan O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankida jismoniy shaxslarga chet el valutasida hisob raqamlari ochish hamda ulardan foydalanish mexanizmi yo'lga qo'yildi; O'zbekistonning barcha fuqarolariga tovarlarni chetdan sotib olish va ichki bozorni to'yintirishni ta'minlaydigan xususiy kichik tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, mayda ulgurji oilaviy asosda tashkil etilgan mikrofirmalarni tashkil etish uchun ularga milliy

¹ Karimov I.A. Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash fondi (Biznes-fondi)ni tashkil etish to'g'risidagi, O'zbekiston tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar Palatasini tashkil qilish to'g'risidagi Farmonlari; O'zbekiston mustaqillik-yillarida. — T.: O'zbekiston. — 1996. — B. 37-38.

hamda xorijiy valutada kredit berish mexanizmi joriy etildi; respublika va chet el fuqarolari tomonidan, O'zbekistonda naqd xorijiy valutilarni olib kelish hamda olib chiqishdagi cheklovlar bekor qilindi; O'zbekiston hududida, xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan qo'shma korxonalar ustav fondida xorijiy sarmoya ulushi 50 % dan ortiq bo'lsa, xorijiy valuta-dagi tushumdan soliq solishdan hamda shu korxonalarining O'zbekiston Markaziy bankida ro'yxatga olingan paytdan boshlab besh yil muddatga majburiy soliqdan ozod qilindi.

Kichik biznesning ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish maqsadida «Dehqon xo'jaliklari to'g'risida»gi, «Fermer xo'jaliklari to'g'risida»gi Qonunlar qabul qilindi hamda qishloq joylarida ular faoliyatini kengaytirishga imkoniyat yaratildi. Ularning huquq va majburiyatlari, yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish yo'nalishlari belgilandi va ular faoliyatini rag'batlantirish mexanizmi ishlab chiqildi.

Tadbirkorlik subyektlarining manfaatlarini himoya qiluvchi va muvofiqlashtirib turuvchi markaz «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi» tashkil etilishi tadbirkorlikni rivojlantirish jarayoniga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur palata – bu tarmoqlardagi yirik xo'jalik yurituvchi birlashmalar tarkibiga kirmaydigan kichik, o'rta, xususiy tadbirkorlik subyektlarini a'zolik shartnomasi birlashtiruvchi nodavlat notijorat tashkilot sifatida faoliyat yuritdi¹. Mazkur palataning hududlardagi boshqarmalari tuzilib, tadbirkorlik subyektlariga tashqi bozorlarga chiqishda ham amaliy yordam berdilar. Prezident I.A.Karimov tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi barcha omillar, ular faoliyatiga asossiz ravishda aralashayotgan, nazorat qilayotgan, turli bahonalar bilan to'sqinlikni vujudga keltirayotgan hokimiyatini idoralari, mahalliy tashkilotlarning noqonuniy xatti-harakatlarini bartaraf etish maqsadida, 2003-yil 11-dekabrda «Xususiy korxonalar to'g'risida»gi qonun qabul qilindi va hududlardagi ishlab chiqarish yo'nalishlari kengaytirilib, faoliyat

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 12-martdagi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 24-apreldagi Qonunlari.

turlari ko'paytirildi, hududlarda faoliyat yuritayotgan xizmat ko'rsatish infratuzulmasi faoliyatlariga katta e'tibor qaratildi¹.

Mazkur yilda hududlardagi kichik biznes subyektlarining ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish jarayonida qator muammoli vaziyatlar kuzatildi. Jumladan: bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'molchilarning huquq va manfaatlarini himoyalash; ular tomonidan jamiyat, davlat manfaatlariga zarar yetkazilishining oldini olish; kichik biznes subyektlari faoliyatini rag'batlantirish hamda resurslarni adolatli taqsimotini amalga oshirishga erishish; ularning axborot resurslari bilan muntazam ta'minlashdir.

2005-yildan boshlab kichik korxonalarni soliqqa tortish tizimida to'plangan tajribalarga tayangan holda, tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Bunda kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor vazifasi sifatida belgilandi. Mazkur subyektlar faoliyatini aynan soliqlar orqali rag'batlantirish yuzasidan qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 20-iyundagi PF-3620-sonli «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni bilan 2005-yil 1-iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq, budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi va Maktab ta'limi jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lash o'rniga yagona soliq to'lovi joriy etildi. 2006-yildan boshlab esa umumiy tartibda soliq to'lovchi korxonalar bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarni bartaraf etish maqsadida, yagona soliq to'lovini to'lovchilar uchun ixtiyoriy ravishda QQS to'lash imkoniyati berildi.

2005-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi PQ-100-sonli Qarori qabul

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlar to'g'risidagi 24.01.2003. PF-3202-sonli Farmon.

qilindi. Mazkur qarorga muvofiq, 2005-yil 1-iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar soliqlar, ajratmalar hamda boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblarni davlat soliq xizmati organlariga har oyda taqdim etishlari o'rniga, har chorakda taqdim etishlari belgilandi. Soliq to'lovchilar tomonidan soliq idoralariga taqdim etiladigan hisobotlar soni qisqartirildi, soliq to'lovchilarni soliq idoralariga tashrif buyurishlari, moliyaviy hisobotlarga ortiqcha vaqt va mablag' sarflashini oldi olindi. Tadbirkorlik subyektlaridan hisobotlarni elektron aloqa vositalari orqali qabul qilish tizimi yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2005-yil 14-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3619-sonli Farmoni qabul qilinishi orqali tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish faqat Davlat soliq xizmati organlari tomonidan o'tkazilishi belgilandi. Agar ular tomonidan tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish davomida jinoyat alomatlari aniqlansa, tegishli materiallarni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga, shu jumladan, soliq va valutaga oid jinoyat alomatlari mavjud holatlar yuzasidan Bosh prokuratura huzuridagi soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamentiga taqdim etishlari belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 14-martdagi «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-3860-sonli farmoniga asosan, soddalashtirilgan tartibda faoliyat yurituvchi mikrofirma va kichik korxonalariga besh-yil davomida yagona soliq to'lovini to'lashda soliqqa tortiladigan bazani xarid qilingan yangi texnologik jihozlar qiymatiga teng, ammo soliq bazasining 25 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda kamaytirishga doir soliq imtiyozlari berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 15-maydagi «Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi (28.04.2010 y. PF-4215-son farmoni bilan o'zgartirish kiritilgan) Qarori qabul qilindi. Shuningdek, jahonda

moliyaviy- iqtisodiy inqiroz davom etayotgan paytda, o'z vaqtida shakllangan shart-sharoitni to'g'ri tahlil etgan holda, mamlakatimizda 2009-2012-yillarga mo'ljallab «Inqirozga qarshi choralar» dasturining qabul qilinishi hukumatimiz tomonidan amalga oshirilgan asosiy strategik tadbir bo'ldi. Shuningdek, dasturda korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish, iqtisodiyotda real sektor korxonalarini qo'llab - quvvatlashning asosiy yo'nalishlari sifatida mahsulot tannarxini pasaytirish, eksportyor korxonalariga soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish, qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish va bu orqali ular faoliyatini rag'batlantirish kabi vazifalar qo'yildi. Mazkur dastur doirasida amalga oshirilgan tadbirlardan biri, bu soliq yukini yengillashtirish, soliqlarga tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'shimcha choralar ko'rilganidir. Jumladan, 2009-yili yengil va oziq-ovqat sanoatining iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalari, shuningdek, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturida ishtirok etayotgan korxonalar uchun foyda solig'i va yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar berilgan bo'lsa, uy-joy qurish va rekonstruksiya qilish bo'yicha yangi tashkil qilinayotgan ixtisoslashtirilgan pudrat tashkilotlari, korxonalarining kapitallashuv va investitsiya kiritishga yo'naltiriladigan dividendlari 5-yil muddatga barcha turdagi soliqlardan ozod etildi. Dasturni amalga oshirish doirasida soliq imtiyozlari va preferensiyalar berish hisobidan 500 milliard so'mdan ortiq mablag' xo'jalik subyektlari tasarrufida qoldirilib, bu mablag'lar xo'jalik yurituvchi subyektlarning aylanma mablag'larini to'ldirishga, ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlashga, yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirishga yo'naltirildi. Dastur doirasida iqtisodiy o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlarini tashkil qilish, bandlik muammosini hal etish, aholining daromadlari va farovonligini oshirishda tobora muhim o'rin tutayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilib, 2009-yilda kichik

sanoat korxonalari uchun yagona soliq to'lovi 8 foizdan 7 foizga pasaytirildi, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun esa qayd etilgan soliq miqdori o'rtacha 1,3 barobar kamaytirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 14-apreldagi «O'zbekiston Respublikasida 2006–2010-yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 325-sonli qaroriga muvofiq, 2006-yil 1-apreldan boshlab moliya, bank va maishiy hamda boshqa xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan yuridik shaxslar uch yilga daromad (foyda) solig'i, yagona soliq to'lovini to'lashdan ozod etildilar. Buning natijasi o'laroq, 2007-yilda faqatgina Toshkent shahrida mazkur faoliyat bilan shug'ullanuvchi 456 ta mikrofirma va kichik korxonalar 3 mlrd.so'mga yaqin imtiyozga ega bo'ldilar. 2008-yilning birinchi yarim yilligida esa 386 ta mikrofirma va kichik korxonalar 523,8 mln. so'mga teng miqdordagi yagona soliq to'lovini to'lashdan ozod etildilar. Albatta, mazkur mablag'lar korxonalariga o'z faoliyatini rivojlantirishga hamda yangi texnologiyalarni jalb etgan holda, modernizatsiya qilishga imkoniyat yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 27-yanvardagi «2009 yilda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi to'g'risida»gi PQ-1048-sonli qaroriga muvofiq eksportga mo'ljallangan va import o'rnini bosadigan raqobatbardosh zamonaviy mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishni yanada rag'batlantirish, ichki tarmoq va tarmoqlararo, jumladan respublikaning kichik biznes va yirik korxonalari o'rtasidagi sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash, aholi bandligiga ko'maklashish maqsadida, shuningdek Respublika ikkinchi sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi yakunlarini hisobga olgan holda mazkur qarorga kiritilgan korxonalar 2011-yil 1-yanvargacha:

— chetdan olib kelinadigan, respublikada ishlab chiqarilmaydigan texnologik asbob-uskunalar va ularning ehtiyot qismlari, shuningdek mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish texnologik jarayonida foydalaniladigan komponentlar uchun bojxona to'lovlari (bojxona rasmiylashtiruv yig'imlaridan tashqari);

– mahalliyashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo'yicha foyda solig'i, yagona soliq to'lovi (soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llaydigan subyektlar uchun);

– mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari bo'yicha mulk solig'i to'lashdan ozod qilindi.

2011-yil esa «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik» yili deb e'lon qilinib, Davlat dasturi qabul qilindi. Mazkur dastur doirasida quyidagi yo'nalishlarga asosiy e'tibor qaratildi:

1. Mamlakatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini yanada rivojlantirish;

2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini yanada tartibga solish yuzasidan qonunlar va qonun osti xujjatlarini tanqidiy baholab, tubdan qayta ko'rib chiqish;

3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish, xom ashyo resurlari, shuningdek, davlat xaridlari tizimidan foydalanish samaradorligini oshirish;

2.3-jadval

O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi holati tavsifi

Sohalar va tarmoqlar	2000-yil		2009-yil		2010-yil		2010-yilda 2000-yilga nisbatan (marta)
	hajmi (ming-ta)	foizda	hajmi (ming-ta)	foizda	hajmi (ming-ta)	foizda	
Sanoatda	21,9	12,0	26,4	10,8	29,9	11,9	1,3
Qishloq va o'rmon xo'jaligida	41,4	23,2	285,2	60,0	54,4	21,6	1,3
Qurilishda	14,1	0,7	18,0	7,4	18,4	7,3	1,3
Transport va aloqada	2,6	0,14	7,7	3,1	8,5	3,4	3,3

2.3-jadvalning davomi

Transport va aloqada	2,6	0,14	7,7	3,1	8,5	3,4	3,3
Savdo va umumiy ovqatlanishda	63,8	35,8	59,6	24,3	63,0	25,0	0,9
Moddiy-texnika ta'minoti, tayyorlov, axborot-hisoblash xizmati, uy-joy kommunal xo'jaligi	6,7	1,37	14,9	5,4	14,6	5,8	2,2
noishlabchiqarish, aholiga maishiy xizmat ko'rsatishda	1,9	0,01	3,3	1,4	3,4	1,3	1,8
Sog'liqni saqlashda	4,8	2,6	9,7	3,9	9,9	3,9	2,1
Maorif, madaniyat, san'at, fan vailmiy xizmat ko'rsatishda	5,5	7,0	18,8	7,7	21,1	8,4	3,8
Moliya, kredit, sug'urta, boshqaruv organlari va boshqalarida	17,6	9,26	28,2	11,5	28,6	11,4	1,6
Jami	178,3	100	471,8	100	472,8	100	2,6

4. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini rivojlantirish uchun zarur tashkiliy, huquqiy, moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish.

Amalga oshirilgan chora tadbirlar natijasida iqtisodiyotning barcha sohalarida o'sishga erishildi. 2.3-jadval ma'lumotlarida O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi holati

tavsifi keltirilgan. Jumladan, iqtisodiyot tarmoqlarida xo'jalik yurituvchi subyektlar soni 2000—2010-yillarda ishlab chiqarish tarmoqlaridagi ulushi 75,0% ni, xizmat ko'rsatishda esa 25,0% ni tashkil etmoqda. Shuningdek, moddiy ishlab chiqarish sohalarida ish bilan band bo'lganlarning soni 64,6% ni tashkil qildi. Bugungi kunda kichik korxonalar faoliyatini rag'batlantirish maqsadida yildan yilga takomillashib borayotgan me'yoriy - huquqiy asos yaratilmoqda. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida 2.4- jadval ma'lumotlarida keltirilgan ko'rsatkichlarning yillar davomida o'sganligiga guvoh bo'lamiz. KBXTning YAIMdagi ulushi 2001-yilda 33,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 52,5 foizni tashkil etishi rejalashtirilgan.

2.4 - jadval

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining milliy iqtisodiyotdagi o'rnini belgilovchi ko'rsatkichlar tavsifi

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2009 yil	2010 yil
YAIMdagi kichik biznesning ulushi	%	38,2	42,1	45,7	48,2	50,0	52,5
Kichik korxonalar va mikrofirmalar ulushi	%	18,6	21,5	23,5	27,4	29,5	30,2
Faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalar	ming	268,6	346,1	391,9	400,0	410,5	600,6
Kichik biznes korxonalarining jami korxonalariga nisbatan ulushi	%	90,1	92,8	93,7	94,8	96,2	98,1
Kichik biznesda band bo'lganlarning umumiy iqtisodiyotda band bo'lgan aholiga nisbatan ulushi	%	69,3	72,1	74,3	76,2	78,3	81,2

Tashqi savdo aylanishidagi ulushi, jamiga nisbatan	%	20,7	21,7	22,3	21,6	21,8	23,5
Jami tovar aylanishidagi ulushi	%	45,7	48,2	48,0	47,2	48,2	51,0
Asosiy kapitalga investitsiyalarda kichik biznesning ulushi	%	22,1	25,2	26,6	27,8	29,2	33,2

Bu ko'rsatkichning yuqori bo'lishi kichik biznes subyektlar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat)larning yillar davomida o'sganligi hisobiga erishilayotganligi jahon sahnasida o'z o'rnini mustahkamlayotgan O'zbekiston uchun quvonarli holatdir. Shuningdek, oxirgi 8-yil davomida respublika bo'yicha jami korxonalar sonidagi kichik korxonalar va mikrofirmalar salmog' ham o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, bu holat kichik biznesning mamlakatning mahsulot eksportidagi ulushi, jami tovar va tashqi savdo aylanishlaridagi ulushlarida ham kuzatildi. Respublikamiz bo'yicha yangi ish o'rinlarini yaratishda ham kichik biznes ulushi yuqori bo'lib, oxirgi yillarda qariyb 70 foizdan ko'prog'ini tashkil etmoqda. Shu nuqtai-nazardan olib qaraganda bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirish qo'llab-quvvatlash mexanizmini samarali yo'lga qo'yish va takomillashtirib borishni taqozo etadi.

3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish bosqichlari

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida KBXT taraqqiyot muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki katta mablag' talab etmaydigan va resurslarning o'sish tezligini kafolatlovchi KBXT, iqtisodiyotdag yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni tez va ortiqcha sarf-harajatsiz bartaraf etishga, mahalliy bozorni moliyaviy resurslar chegaralangan sharoitda ham iste'mol mollari bilan to'ldirishga qodir

bo'lib, KBXTning taraqqiy etishi ko'p ustuvorliklarga ega. Jumladan, jamiyat farovonligining bosh kafolati bo'lgan — o'rta sinf mulkdorlar qatlamining shakllanishida, turli ijtimoiy guruhlar daromadlari nomutanosibligini silliqlab turuvchi iqtisodiy jihatdan faol bo'lgan aholi ulushini o'stirishda, nisbatan kam mablag' sarflab, yangi ish o'rinlarini yaratishda, innovatsion texnologiyalarni amaliyotga joriy etishda hamda asosiysi mamlakat yalpi ichki mahsulotining o'sishida bu soha muhim va asosiy manbadir.

Darhaqiqat, Prezident I.A.Karimov KBXTni rivojlantirish orqali erishayotgan yutuqlarimizga to'xtalib: «...biz mamlakatimizda jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy tayanchi va poydevori bo'lgan o'rta sinfningsh shakllanishiga va uning tobora mustahkam bo'lib borishiga erishmoqdamiz¹ degan fikr - mulohazalarini bildirganlar..

Shu o'rinda KBXTni kichik korxonalar, mikrofirmalar va xususiy tadbirkorlik subyektlariga ajratishning amaldagi mezonlariga to'xtalish joizdir. Chunki mazkur subyektlarning bunday farqlanishi ularni soliqqa tortishdagi va moliyaviy hisobotlarini topshirish jarayonida imtiyozlarni qo'llash, ular faoliyatini moliyaviy qo'llab - quvvatlashda, aniq chora -tadbirlarni ishlab chiqishda, ularga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmani takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda O'zbekistonda KBXT maqomi faqatgina unda band bo'lganlar soniga qarab belgilanib, 2003-yil 30-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora - tadbirlari to'g'risidagi» PF-1987-sonli Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi PF-3305-son Farmoniga binoan amaldagi qonun hujjatlariga ba'zi o'zgartirishlar kiritildi. Ya'ni, 2004-yil 1-yanvaridan kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari toifasiga quyidagilar kiradigan bo'ldi. Ya'ni: yakka tartibdagi tadbirkorlar; ishlab chiqarish

¹ Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish — taraqqiyotimizning muhim omilidir // Ma'rifat, — T.: 2010. — B.5

tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni 20 kishidan, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar. Quyidagi tarmoqlarning o'rtacha yillik xodimlari soni: yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoatida 100 kishidan; mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash, hamda boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohaslarida 50 kishidan; fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa xizmat ko'rsatish sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan sohalarda 25 kishidan oshmagan kichik korxonalar. Bunda o'rtacha yillik xodimlari sonini aniqlashda sho'ba korxonalari filiallari va vakolatxonalarida ishlovchi xodimlar soni ham inobatga olinadi. Bugungi kunda kichik korxonalar faoliyatini rag'batlantirish maqsadida yildan yilga takomillashib borayotgan me'yoriy-huquqiy asos yaratilmoqda. Amalga oshirilgan choratadbirlar natijasida 2.5-jadval ma'lumotlarida keltirilgan ko'rsatkichlarning yillar davomida o'sganligiga guvoh bo'lamiz. KBXTning YAIMdagi ulushi 2001-yilda 33,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 52,5 foizni tashkil etishi rejalashtirilgan. Bu ko'rsatkichning yuqori bo'lishi KBXT tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat)larning yillar davomida o'sganligi hisobiga erishilayotganligi jahon sahnasida o'z o'rnini mustahkamlayotgan O'zbekiston uchun quvonarli holatdir. Shuningdek, keyingi 8 yil davomida respublika bo'yicha jami korxonalar sonidagi kichik korxonalar va mikrofirmalar salmog'i ham o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, bu holat kichik biznesning mamlakatning mahsulot eksportidagi ulushi, jami tovar va tashqi savdo aylanishlaridagi ulushlarida ham kuzatildi. Respublikamiz bo'yicha yangi ish o'rinlarini yaratishda ham kichik biznes ulushi yuqori bo'lib, oxirgi yillarda qariyb 70 foizdan ko'prog'ini tashkil etmoqda.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining milliy iqtisodiyotdagi o'rnini belgilovchi ko'rsatkichlar tavsifi¹

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2009 yil	2010 yil
YAIMdagi kichik biznesning ulushi	%	38,2	42,1	45,7	48,2	50,0	52,5
Kichik korxon va mikrofirmalar ulushi	%	21,6	23,5	27,4	29,5	31,5	32,7
Faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxon va mikrofirmalar	ming	268,6	346,1	392,0	398,6	422,9	425,0
Ro'yxatga olingan KB subyektlari sonidagi ulushi	%	87,0	92,1	92,8	91,4	93,4	93,6
Kichik biznesda band bo'lganlarning umumiy iqtisodiyotda band bo'lgan aholiga nisbatan ulushi	%	65,5	69,3	72,3	72,7	74,2	74,3
Tashqi savdo aylanishidagi ulushi, jamiga nisbatan	%	20,7	21,7	22,3	21,6	21,8	23,5
Jami tovar aylanishidagi ulushi	%	43,7	45,3	47,2	47,2	46,5	50,2
Asosiy kapitalga investitsiyalarda kichik biznesning ulushi	%	22,1	25,2	26,6	27,8	29,2	33,2

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Shu nuqtai - nazardan olib qaraganda bugungi kunda KBXT faoliyatini rivojlantirish, qo'llab - quvvatlash mexanizmini samarali yo'lga qo'yish va takomillashtirib borishni taqozo etadi. Bizningcha KBXT faoliyatining rivojlantirish hamda ular faoliyatini qo'llab - quvvatlash mexanizmini samarali yo'lga qo'yish maqsadida O'zbekistonda mazkur subyektlar faoliyatini rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish va har bir bosqichda erishilgan ijobiy natijalar va kuzatilgan kamchiliklarga atroflicha to'xtalish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodchi olimlar O'zbekistonda kichik va o'rta tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish bosqichlarini uchga bo'lib tadqiq etgan. Ya'ni:

- 1.»Chorizm davri» (1865-1917-yillarni qamrab olgan);
- 2.»Sobiq Sovetlar davri» (1917-1991-yillarni qamrab olgan);
- 3.»Mustaqillik davri» (1991-2003-yillarni qamrab olgan).

Mazkur bosqichlar tarixiy - iqtisodiy jihatdan O'zbekistonda KBXTning dastlabki shakllanishi, o'zbek xalqining an'anasi va turmush tarzining muhim qirralarini ochib bergan ilmiy tadqiqotlardan biri hisoblanib, mamlakatimiz hududlarining o'ziga xos jihatlarga alohida e'tibor qaratilmagan. Bizningcha O'zbekistonda mustaqillik yillarida shakllangan huquqiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, mintaqamizning o'ziga xos xususiyatlari, moddiy va nomoddiy resurslarning hududlar bo'yicha notekis taqsimlanganligi, rivojlangan mahalliy madaniyatlarning o'ziga xosligi, erishilgan ulkan boy amaliy tajribalar KBXT faoliyatining rivojlanish bosqichini asosiy beshta bosqichga bo'lishni taqozo etadi.

O'zbekiston hududida KBXTni bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki bosqichida turli shakllarda: kooperativ, yakka mehnat faoliyati, shaxsiy va xususiy tadbirkorlik, dehqon va shaxsiy yordamchi xo'jaliklari kabi shakllaridan tashqari, keyinchalik hududlarda sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat, hunarmandchilik, kosibchilik, zargarlik, temirchilik, sog'liqni saqlash, turizm, servis kabi sohalarining rivojlanishida kuzatildi. Mustaqillik yillarida tadbirkorlik faoliyatining ilk huquqiy negizini yaratish maqsadida 1991-yil 15-fevralda «Tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonun, «Tadbirkorlik

faoliyatini rivojlantirish», «Kichik va o'rta korxonalar, xususiyl tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida» hamda boshqa qator Qonun, Qaror, Farmonlar qabul qilinib, amaliyotga joriy etildi. Mazkur huquqiy asoslarning yaratilishi 1990-yildan KBXT faoliyatining yildan yilga yaxshilanishiga, ular sonining ko'payishiga, faoliyat jabhalarining kengaytirilishiga zamin yaratdi (2.6-jadval).

Yuqorida keltirilgan fikr - mulohazalarimizga tayangan holda KBXT faoliyatining rivojlanishini quyidagi beshta bosqichga bo'lib, tadqiq etishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

2.6- jadval

O'zbekistonda ro'yxatga olingan kichik, o'rta biznes va xususiyl tadbirkorlik korxonalari va unda band bo'lganlar sonining 1990—2010-yillar davomidagi o'sish dinamikasi

Yillar	Jami ro'yxatga olingan KBXT soni (ming ta)	O'tgan yilga nisbatan o'sish (foizda)	KBXT danda band bo'lganlar soni (ming kishi)	O'tgan yilga nisbatan o'sish (foizda)
1990	8,8	141,1	268,5	137,8
1991	9,8	111,4	269,2	103,8
1992	52,8	177,0	3728,4	112,2
1993	74,4	140,9	4661,2	125,0
1994	98,5	132,3	5462,9	117,2
1995	142,0	144,1	6577,4	120,4
1996	171,0	120,4	7004,9	106,5
1997	146,7	85,8	3873,7	55,3
1998	165,6	112,9	3548,3	91,8
1999	159,7	102,6	4152,5	117,0
2000	183,0	114,5	4316,5	108,0
2001	201,9	110,3	4687,7	108,0
2002	239,5	118,6	4965,6	105,0
2003	263,8	110,2	5436,7	114,0
2004	277,4	105,1	6038,3	104,1

2005	308,7	111,3	6679,0	110,7
2006	384,1	124,4	7258,6	108,7
2007	422,3	109,9	7762,8	106,9
2008	435,9	103,2	8024,1	103,4
2009	452,9	104,1	8402,3	104,7
2010	454,1	100,1	8639,3	102,8

I bosqich (1990-1995-yillar). Mazkur bosqichda erishilgan ilk natija 1990-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga asosan barcha hududlarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida, shaxsiy tomorqa uchastkalarini kengaytirish maqsadida 2,5 million oila birinchi marta yer uchastkalariga (550 ming ga.) ega bo'ldilar. Bu davrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, «Mulkchilik», «Korxonalar», «Koope-ratsiya», «Tadbirkorlik», «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari», «Monopolistik faoliyatni cheklash», «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish» to'g'risidagi qator qonun va farmonlar qabul qilindiki, ularda aholining ongida bozor munosabatlarini shakllantirish ruhiyatini, xususiy mulkchilikka ega bo'lish tuyg'usini shakllantirish asosiy vazifa sifatida belgilandi. Amalga oshirilgan chora tadbirlar natijasida «O'zbekistonda tadbirkorlar uyushmasini va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tashkilotlarini tashkil qilish», «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashuvchi jamg'armani tashkil qilish to'g'risida» gi qator farmon va qarorlar qabul qilindi. Ular orasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari» to'g'risidagi Farmoni KBXT faoliyatini shakllantirishga xizmat qilib, ular faoliyatini yangi bosqichga ko'tarishga erishildi. Mazkur dastlabki bosqichda amalga oshirilgan barcha chora-tadbirlarning asosiy maqsad va vazifalari, erishilgan natijalari quyidagilardan iborat bo'ldi:

— Oliy Majlis qonunlarida, hukumat qarorlarida, Prezident Farmonlarida va davlatning boshqa mutasaddi tashkilotlari tomonidan chiqarilgan hujjatlarda taqiqlanmagan faoliyat bilan shugʻullanish imkoniyati yuzaga keldi;

— KBXT faoliyatining mustaqilligi, erkinligi, ularni himoya qilish, qoʻllab-quvvatlash mexanizmining dastlabki bosqichlariga asos solindi hamda ular faoliyati davlat tomonidan kafolatlanishi belgilandi;

— xususiy mulkchilikning qonun bilan kafolatlanishi Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining maxsus moddasi bilan kafolatlandi;

— fuqarolarning xususiy korxonalari, mulklari himoyasi va dahlsizligi kafolatlandi;

— shaxsiy mablagʻlarni saqlash, hisob-kitob va kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun banklarda hisob raqamlarini ochish yoʻlga qoʻyildi;

— moliyaviy xoʻjalik faoliyatini amalga oshirish natijasida topilgan oʻz daromadlaridan soliqlar va majburiy toʻlovlar toʻlanganidan soʻng qolgan qismi oʻz xohishiga koʻra sarflanishi mumkinligi belgilandi;

— davlat tomonidan tartibga solish, qoʻllab-quvvatlash va ijtimoiy sugʻurtalash tizimi yoʻlga qoʻyildi;

— KBXT oʻz faoliyatlari natijalariga oʻzlari masʼulligi belgilandi.

Shuni alohida taʼkidlash joizki, hududlarda faoliyat yurituvchi KBXT doimiy ravishda yangi imkoniyatlarni izlashi, qonunlar doirasida moddiy va nomoddiy resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari vujudga keldi.

1990—1995-yillar davrida, hududlarda iqtisodiy islohotlarning barcha yoʻnalishlarida samarali institutsional oʻzgarishlar amalga oshirilib, bu oʻzgarishlarning asosi mulkka, ishlab chiqarish vositalariga, yerga, koʻchmas mulkka, tarmoqlarni boshqarishda davlat monopoliyasini bartaraf etish, mol-mulkdan samarali foydalanishga hamda milliy boylikning oʻsish surʼatlarini barqaror taʼminlashga erishildi. Bu borada Prezidentimiz I.A.Karimov toʻxtalib, «birinchi galdagi maishiy xizmat, umumiy ovqatlanish, savdo-sotiq, mah-

sulotni qayta ishlovchi kichik-kichik korxonalarni sotish¹» maqsadga muvofiqdir deb ta'kidlab o'tganlar.

Amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonida O'zbekistonning o'ziga xos mintaqaviy xususiyatlari, shakllangan qonunchilik va me'yoriy asoslarga alohida e'tibor qaratildi. Erishilgan tajribalar aholining kam ta'minlangan qatlamini ijtimoiy qo'llab - quvvatlash va tadbirkorlikni rivojlantirish tadbirlari bilan uyg'unlashtirildi. Birinchi bosqich davrida amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonida turar joylar, savdo, xizmat ko'rsatish sohasi, matluot jamiyati obyektlari, umumiy ovqatlanish, kommunal xo'jaligi obyektlari va turli tarmoqlarning mayda korxonalari xususiylashtirildi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi kichik va o'rta xo'jalik yurituvchi subyektlarni, individual mehnat faoliyati bilan band bo'lgan jismoniy shaxslarni hisobga olish, barchasining manfaatlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini samarali tashkil qilish maqsadida tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlarning respublika va hududiy palatalari faol faoliyat olib bordilar. 1991—1995-yillarda jismoniy shaxslarning o'z sarmoyasi hisobidan 85 mingdan ortiq xususiy va kichik, o'rta xo'jalik korxonalari tashkil topdi. Ularga umumiy qiymati 3641.7 mlrd so'mlik bo'lgan 8537 ta foydalanilmayotgan xonalar (kvartira va uylar) ijaraga berildi², keyinchalik esa balans bahosida o'zlariga sotilishi yo'lga qo'yildi. Umumiy maydoni 104,5 ming m³ bo'lgan 282 ta obyektlar kim oshdi savdolariga qo'yildi hamda ularni moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlash uchun 1460 ta mayda, ulgurji bozor va tuzilmalar, shundan 1256 ta tijorat markazlari tashkil etildi. Xom ashyo, tayyor mahsulotlarni sotish bo'yicha 1128 ta yarmarka va savdolar tashkil etildi. Bundan tashqari xo'jalik yurituvchi tadbirkorlar tomonidan 512 ta qurilishi tugallanmagan obyektlar sotib olindi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. — T.: O'zbekiston, 2011. — B. 245.

² O'zbekiston statistik to'plami. — T.: 2005. — B.216. O'zbekiston mustaqillik-yillarida. — T.: O'zbekiston. 1996. — B.38.

Bu davrda jahon tajribasida kam uchragan, O'zbekistondagi barcha shakldagi KBXT faoliyatini qo'llab-quvvatlashning maxsus mexanizmi ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Mazkur mexanizmga asosan xususiylashtirishdan tushgan barcha mablag'lar milliy iqtisodiyotning nodavlat sektorini, KBXT faoliyatini shakllantirish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun sarflandi. Bu tizimga asosan, xususiylashtirishdan tushgan mablag'ni 50 % Respublika «Biznes-fondi»ga yo'naltirildi, fond esa o'z navbatida fuqarolarning o'z mablag'lariga asoslangan kichik va o'rta biznesga, xo'jalik yurituvchi kichik subyekt shaklidagi tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun kreditlarga sarfladi. Mablag'larning 20 % ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar nomenklaturasi va assortimentini ko'paytirishga hamda investitsiyalarni yo'naltirishga muhtojlik sezayotgan xususiylashtirilgan kichik va o'rta korxonalariga berildi. Xususiylashtirishdan tushgan mablag'ning qolgan 20% ijtimoiy sohani rivojlantirishga, bozor infratuzilmasini shakllantirishga hamda 10 % mintaqalarni qo'llab-quvvatlash Davlat dasturini hududlarda amalga oshirish jarayonida sarflandi¹. Shuningdek 1991—1995-yillar davomida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan KBXT soni 106770 tani tashkil etib, egallab turgan obyektlar soni 53902 taga yetdi. Faqat 1994—1995-yillarda «Biznes-fond» tomonidan KBXTga ajratilgan kreditlar Respublika hududlari bo'yicha 18360887,7 ming so'mni tashkil etib, 12324 ta yangi ish o'rinlari tashkil etildi. Ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi va ko'rsatilgan xizmatlar 15945589,2 ming so'mni tashkil qildi. Mazkur yillarda Farg'ona vodiysida 377 ta korxonalar va obyektlar sotilib, ularni sotishdan tushgan tushum 7566,3 mln. so'mni, yangidan tashkil etilgan KBXTning soni esa 14784 tani, Farg'ona viloyatida 6715 ta, Andijon viloyatida 4123 ta va Namangan

¹ Karimov I.A. Xususiylashtirish va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash fondi (Biznes-fondi)ni tashkil etish to'g'risida. O'zbekiston tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar Palatasini tashkil qilish to'g'risidagi Farmonlari; O'zbekiston mustaqillik-yillarida. — T.: O'zbekiston, 1996. — B. 37-38.

² O'zbekiston mustaqillik-yillarida. — T.: O'zbekiston. 1996. — B.37-38. O'zbekiston Respublikasi statistik to'plami. — T.: O'zbekiston. 2005. — B.217.

viloyatida 3946 tani tashkil qildi². 1-bosqichda KBXTlarning jadallik bilan rivojlanishiga ilgaridan yashirin faoliyat yuritayotgan korxonalarining ochiq faoliyat ko'rsatishi, rahbar va ishchilar tomonidan korxonalarining balans bahosida xususiylashtirilishi, erkin muxitning qaror topishi, o'zbek xalqining ko'p asrlik a'nanalarining tiklanishi sababli ularda ishlovchilar soni ham ortib bordi.

Xulosa qilib aytilganda, birinchi bosqichda qator amaliy chora tadbirlar amalga oshirildi hamda hududlarda muayyan tajriba to'plandi.

II bosqich (1996-2000-yillar). Mazkur yillarda hududlarda faoliyat yurituvchi KBXT faoliyatlari rivojlanishiga erishish borasida yanada keng imkoniyatlar yaratilib, ularning huquq va majburiyatlari, ularga nisbatan belgilangan imtiyozlar tarkibi yanada kengaytirildi. Jumladan, Oliy Majlisning «Tovarlar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobatni rivojlantirish», «Yer Kodeksi», «Soliq Kodeksi», «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashuvchi jamg'armalarni tashkil etish», «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari», «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish» kabi qonunchilik asoslari hamda kichik tadbirkorlik faoliyati maqomini belgilovchi mezon qabul qilindi, KBXT faoliyati hududlarda yanada takomillashtirishga oid huquqiy kafolatlangan baza yaratildi va quyidagi yutuqlarga erishildi:

— davlat tasarrufidan chiqarilgan va xususiylashtirilgan mulkni, obyektlarni sotib olishda yuridik, jismoniy va xorijiy shaxslarning mablag'lari bo'yicha deklaratsiyalash talab etilmadi hamda tanlov asosida, xususiy mulkni sotib olish imkoniyati yuzaga keldi;

— Respublika bo'yicha valuta bozorini tashkil etish va takomillashtirish hamda mavjud muomaladagi valuta resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yuzasidan O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankida jismoniy shaxslarga chet el valutasida hisob raqamlari ochish hamda ulardan foydalanish mexanizmi yo'lga qo'yildi;

— O'zbekistonning barcha fuqarolariga tovarlarni chetdan sotib olish va ichki bozorni to'yintirishni ta'minlaydigan xususiy kichik

tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, mayda ulgurji oilaviy asosda tashkil etilgan mikrofirmalarni tashkil etish uchun ularga milliy hamda xorijiy valutada kredit berish mexanizmi joriy etildi;

Respublika va chet el fuqarolari tomonidan, O'zbekistonda naqd xorijiy valutilarni olib kelish hamda olib chiqishdagi cheklovlar bekor qilindi;

O'zbekiston hududida, xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan qo'shma korxonalar ustav fondida xorijiy sarmoya ulushi 50% dan ortiq bo'lsa, xorijiy valutada tushumdan soliq solishdan hamda shu korxonalarning O'zbekiston Markaziy bankida ro'yxatga olingan paytdan boshlab besh yil muddatga majburiy soliqdan ozod qilindi.

KBXTning ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish maqsadida «Dehqon xo'jaliklari to'g'risida»gi, «Fermer xo'jaliklari to'g'risida»gi Qonunlar qabul qilindi hamda qishloq joylarida KBXT faoliyatini kengaytirishga imkoniyat yaratildi. Ularning huquq va majburiyatlari, yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish yo'nalishlari belgilandi va ular faoliyatini rag'batlantirish mexanizmi ishlab chiqildi. Shuningdek, mintaqalarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda quyidagi qator vazifalar belgilab olindi:

— KBXT faoliyati bilan shug'ullanadigan fuqarolar xo'jalik faoliyatida erkin ishtirok etishi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish hamda ularning faolligini oshirish;

— hududlarda mulkdorlar sinfini shakllantirish va rivojlantirish jarayonini jadallashtirish;

— KBXTga yollanma ishchi kuchidan shartnoma asosida foydalanish munosabatlarining me'yoriy mezonlarini belgilash.

Ushbu bosqichda tadbirkorlik subyektlarining manfaatlarini himoya qiluvchi va muvofiqlashtirib turuvchi markaz «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi» tashkil etilishi tadbirkorlikni rivojlantirish jarayoniga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur palata — bu tarmoqlardagi yirik xo'jalik yurituvchi birlashmalar tarkibiga kirmaydigan kichik, o'rta, xususiy tadbirkorlik subyektlarini a'zolik shartnomasi asosida birlashtiruvchi

nodavlat notijorat tashkilot sifatida faoliyat yuritdi¹. Mazkur palataning hududlardagi boshqarmalari tuzilib, tadbirkorlik subyektlariga tashqi bozorlarga chiqishda ham amaliy yordam berdilar.

Shuningdek vakolatli mahalliy davlat organlari tomonidan KBXT faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida, ilmiy-tadqiqot markazlari, axborot maslahatlari, innovatsion fondlar tashkil etildi. Mazkur subyektlar KBXTga bozorlarga kirishi uchun har qanday to'siqlarga barham berishi, ularga huquqiy-tashkiliy, iqtisodiy masalalarda ko'maklashishi hamda hududlarning muhim ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolarini yechishda amaliy ko'mak berishlari lozimligi belgilandi.

Bu bosqichdagi qonunchilik asoslarida tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishning ikki usuli belgilab qo'yildi: 1-usuli korxonalar (firma) sifatida-yuridik shaxslar; 2-usuli individual jismoniy shaxslar sifatida. KBXT faoliyatining shunday tashkiliy-huquqiy shakli vujudga keldiki, unda mol-mulk egasi bitta shaxs yoki oila, uning boshlig'i, o'zining faoliyatidan topgan barcha daromadiga egalik qiladi va faoliyat yuritish jarayonida yuzaga keladigan xavf-xatar, tavakkalchilik uchun yakka o'zi yoki oilasi javob beradi. Ularning tadbirkorlik shakllari: hunarmandchilik, pulli xizmat, chakana savdo, umumiy ovqatlanish, fermer va dehqon xo'jaligi, maslahat beruvchi biznes, maishiy xizmat, tibbiyot va ta'lim kabi sohalarda, hunarmandchilik, kosibchilik tarmoqlarida, kasanachilik shakllarida ko'proq rivojlandi.

Ikkinchi bosqich oxirida O'zbekiston hududlarida, aholining asosiy qismining tadbirkorlikka qiziqishi ortdi hamda ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlari soni 1995-yildagi 142,0 tadan 2000-yilda 183,0 taga ko'paydi (112,1%ga ko'paydi). Shundan nodavlat sektordagi barcha ro'yxatdan o'tgan xo'jalik subyektlarining umumiy sonida kichik va o'rta xo'jalik yurituvchilarning ulushi 1996-yildagi 61,6 % dan, 2000-yilda 80,6 %ga ko'paydi².

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 12-martdagi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 24-apreldagi Qonunlari.

² O'zbekiston Respublikasi statistik to'plami. — T.: O'zbekiston. — 2005. — B.212.

Jumladan, o'rtacha korxonalar 8,9 mingga, kichik korxonalar 23,2 mingga, mikrofirmalar 127,6 mingga ko'paydi¹. Qonunchilikka tub o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish orqali, islohotlarni yanada chuqurlashtirish va jadal rivojlantirishga alohida e'tibor berildi.

Mazkur bosqichning o'z yutuqlari bilan birga, qator kamchiliklar ham kuzatildi. Jumladan:

KBXT ixtiyoridagi moliyaviy miqdorning katta emasligi, bu esa ularga yirik miqdorda kapitallarni investitsiyaga jalb qilish imkoniyatini cheklab, hududlarda faoliyatini kengaytirishda qiyinchiliklarni vujudga keltirdi;

2.7-jadval

O'zbekiston iqtisodiyotida band aholining mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi (foiz hisobida)

Ko'rsatkichlar	1997 yil	1998 yil	1999 yil	2000 yil	2000 yilda 1997 yilga nisbatan %da
Iqtisodiyotda jami band bo'lganlar	100	100	100	100	100
Shu jumladan: Davlat korxonalari	27,2	25,8	25,1	24,0	88,2
Nodavlat korxonalari	72,8	74,2	74,9	75,9	104,3
Shu jumladan: Qo'shma korxonalarda	0,8	0,9	0,9	0,9	112,5
Fuqarolar xususiy mulkidagi korxonalarda	35,1	39,6	44,5	47,8	136,2
Fermer xo'jaliklarida	2,2	2,0	2,8	3,1	140,9
Dehqon xo'jaliklarida	14,9	14,9	12,9	13,1	87,9
Yakka tartibdagi tadbirkorlar	18,0	20,0	25,2	28,2	156,7
Boshqaturdagi korxonalar va tashkilot	36,9	33,7	29,5	27,2	73,7

¹ O'zbekiston Respublikasi statistik to'plami. — T.: 2005. — B.212.

– KBXTning xo‘jalik faoliyatida tez-tez uchrab turadigan turli xavf-xatar va tavakkalchilik darajasining yuqoriligi saqlanib qolindi;

– KBXT mol-mulkinging boshqa shaxsga (masalan, oilaning boshqa a‘zolariga) berish mexanizmidagi noaniqliklar, huquqiy me‘yorlarning mukammal emasligi;

– mulk egasining vafoti, mehnatga noloyiq bo‘lib qolishi yoki ishdan chetlatilishi (javobgarligi, jinoyati tufayli) jarayonlarida yuzaga keladigan holatlarni tartibga solishning qonunchilik asosining takomillashuvga muhtojligidir. Bu bosqichda KBXTlarda ishlovchilarning soni 1995-yilga nisbatan foizga tushib ketdi. Buning sababi 1996-yilning kuzidan boshlab importning davlat tomonidan tartibga solinishi natijasida vositachilik faoliyatidan olinayotgan daromadlar darajasi qisqardi, davlat ko‘proq e‘tiborni ishlab chiqarishga va alohida tarmoqlarni rivojlantirishga qaratdi. Bunday o‘zgarishlar natijasida qator salbiy holatlar kelib chiqdi. Mazkur sohada band bo‘lganlar sonining qisqarishi ishsizlik muammosining chuqurlashuviga olib keldi. Shu davrda fermer sifatida ro‘yxatga olinganlarning ko‘pchiligi faqat vositachilar bilan bitimlarni yengillashtirish va soliq to‘lashdan qochish uchun tashkil qilingan edi.

III bosqich (2001-2003 yillar). Bu bosqichda Prezident I.A.Karimov tomonidan KBXT faoliyatining rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi barcha omillar, ular faoliyatiga asossiz ravishda aralashayotgan, nazorat qilayotgan, turli bahonalar bilan to‘sqinlikni vujudga keltirayotgan hokimiyat idoralari, mahalliy tashkilotlarning noqonuniy xatti-harakatlarini bartaraf etish maqsadida 2003-yil 11-dekabrda «Xususiy korxonalar to‘g‘risida» qonun qabul qilindi. Mazkur yillarda hududlardagi KBXTning ishlab chiqarish yo‘nalishlari kengaytirilib, faoliyat turlari ko‘paytirildi, hududlarda faoliyat yuritayotgan xizmat ko‘rsatish infratuzulmasi faoliyatlariga katta e‘tibor qaratildi¹. Shuningdek, KBXT faoliyatini

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlar to‘g‘risidagi 24.01.2003. PF-3202-sonli Farmoni.

takomillashtirishga xizmat qiluvchi qator huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar kompleksi ishlab chiqildi¹. Fermer va dehqon xo'jaliklarini ishlab chiqarish sohasida rivojlanishiga katta e'tibor berildi. Hududlarda KBXT faoliyatini barcha yo'nalishlarini tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy hujjatlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. KBXTning vositachilik faoliyatidan oladigan daromadlari darajasini sezilarli darajada qisqartirish, ishlab chiqarishga yo'naltirilgan faoliyatini rag'batlantirish, ular faoliyatini kreditlash jarayonini soddalashtirish, soliq imtiyozlarini berish yuzasidan qator tadbirlar amalga oshirildi. Shuningdek, bu bosqichning xususiyati shundaki, KBXTlarni yanada qo'llab-quvvatlash maqsadida 2003-yil 30-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi «Xususiyl tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi» PF-1987-sonli Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi PF-3305-son Farmoniga binoan amaldagi qonun xujjatlariga ba'zi o'zgartirishlar kiritildi. Bu farmonga asosan subyektni mikrofirma yoki kichik korxonalar sirasiga kiritish imkonini beradigan yuridik shaxs xodimlarining miqdoriy sonini belgilash; xalq xo'jaligi sohasining ayrim tarmoqlari (sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, savdo va h.k.) bo'yicha eng yuqori sonining miqdoriy ko'rsatkichlarini ajratish; yuridik shaxsni kichik tadbirkorlik subyektlari toifasiga kiritish maqsadida hisobga qo'yiladigan shaxslar tarkibini belgilash masalalari tartibga solindi.

2.8-jadval ma'lumotlarida 2000—2003-yillarda amalga oshirilgan chora tadbirlar natijasida KBXT sonining o'zgarish dinamikasi keltirilgan. Bu davrda yirik korxonalarining soni 2003-yilda 93,7 % ga kamayib, o'rta korxonalar soni esa qisqardi. 2003-yilda 2000-yilga nisbatan 119,4 % ga va mikrofirmalar soni 160,0 % ga ko'paygan. Tahlil qilinayotgan davrda, faoliyat ko'rsatgan KBXTning davlatga qarashli tashkilotlaridan tashqari, barcha mulkchilik shakllaridagi korxonalar barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'ldilar. Shu davrda

¹ Karimov I. A. Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risidagi 24.03.2003. PF-3226-sonli Farmoni.

davlat mulkchiligidagi korxonalar 112,9%ga, nodavlat korxonalar 149,9 foizga ko'paydi¹.

Mazkur yillarda hududlardagi KBXTning ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish jarayonida qator muammoli vaziyatlar kuzatildi. Jumladan: bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'molchilarning huquq va manfaatlarini himoyalash; KBXT tomonidan jamiyat, davlat manfaatlariga zarar yetkazilishining oldini olish; KBXT faoliyatini rag'batlantirish hamda resurslarning adolatli taqsimotini amalga oshirishga erishish; KBXTni axborot resurslari bilan muntazam ta'minlashdir.

2.8-jadval.

O'zbekistonda xo'jalik yurituvchi korxonalar faoliyat turlarining rivojlanish dinamikasi²

Korxonalar turlari	2000	2001	2002	2003	2003 y. da 2000y. ga nisbatan %da
					2000
Jami (mingta) shu jumladan:	178,3	203,3	223,1	260,5	146,1
Yirik korxonalar	18,6	20,3	21,2	21,0	112,9
O'rtakorxonalar	8,9	7,3	7,5	7,6	85,0
Kichik korxonalar	23,2	24,6	24,8	27,7	119,9
Mikrofirmalar	127,6	151,1	169,6	204,2	160,0

Shuningdek hududlarda KBXT faoliyatini rag'batlantirish maqsadida «bir joyda, uch kunda» tezi o'stida mahalliy hokimiyat organlarida ro'yxatga olish mexanizmi joriy etildi³. Tadbirkorlik

¹ <http://www2ifc.org/centralasia/sme/ruzuzveyhtm>.

² O'zbekiston statistik to'plami. — T.: 2005. — B. 112. O'zbekistonning-yillik statistik to'plami. — 2008 yil. — B.201.

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining «Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartiblari tizimini takomillashtirish to'g'risida», 20.08.2003. 357-son qarori

faoliyatini litsenziyalanadigan turlari ro'yxati qayta ko'rib chiqildi¹, ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish va iste'molga berish tamoyili asosida sertifikatlash tizimi joriy etildi².

Mazkur bosqichda o'z faoliyatini amalga oshirgan KBXTning asoslanmagan xarajatlari va tavakkalchiliklarini kamaytirish, ular faoliyatini, ayniqsa, hududlardagi ishlab chiqarish sohasidagi faoliyatini kengaytirishga, qo'shimcha investitsiyalarni yo'naltirishga, foyda miqdorini oshirishga katta e'tibor qaratildi.

IV bosqich (2004-2008 yillar). Bu bosqichning asosiy xususiyati, barcha hududlarda KBXTga, hukumatning e'tibori yanada kuchaytirildi. Ayniqsa, ishlab chiqarish sohalarida samarali faoliyat yuritayotganlarga iqtisodiy, huquqiy-tashkiliy, ijtimoiy, ma'naviy kompleks shart-sharoitlar yaratildi. Respublika va mahalliy hokimiyat organlari bilan tadbirkorlar o'rtasida o'zaro hamkorlik muhitining vujudga kelishida, jahon mamlakatlari va xalqaro moliya institutlari tajribasida donorlarning tadbirkorlik, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash uchun qo'llab-quvvatlashga qaratilgan xalqaro yordami, iqtisodiyotning barqaror sur'atlarda o'sishini ta'minlashga ko'maklashuvi ham oshib bordi.

2005-yildan boshlab kichik biznesni soliqqa tortish tizimida to'plangan tajribalarga tayangan holda, tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Bunda kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor vazifasi sifatida belgilandi. Mazkur subyektlar faoliyatini aynan soliqlar orqali rag'batlantirish yuzasidan qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti-ning 2005-yil 20-iyundagi PF-3620-sonli «Mikrofirmalar va kichik korxonalar rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni bilan 2005-yil 1-iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq,

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «Amalga oshirish uchun litsenziyalar talab qilinadigan faoliyat turlarining ro'yxati to'g'risida» 2001-yil 12-mayda qo'shimcha kiritildi.

² O'z.R.V.M.ning «Mahsulotlarni sertifikatlashtirish tartibini soddalashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2004-yil 6-iyuldagi 318-sonli qarori.

budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi va Maktab ta'limi jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lash o'rniga yagona soliq to'lovi joriy etildi. 2006-yildan boshlab esa umumiy tartibda soliq to'lovchi korxonalar bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarni bartaraf etish maqsadida, yagona soliq to'lovini to'lovchilar uchun ixtiyoriy ravishda QQS to'lash imkoniyati berildi.

2005-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi PQ-100-sonli Qarori qabul qilindi. Mazkur qarorga muvofiq, 2005-yil 1-iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar soliqlar, ajratmalar hamda boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblarni davlat soliq xizmati organlariga har oyda taqdim etishlari o'rniga, har chorakda taqdim etishlari belgilandi. Soliq to'lovchilar tomonidan soliq idoralariga taqdim etiladigan hisobotlar soni qisqartirildi, soliq to'lovchilarni soliq idoralariga tashrif buyurishlari, moliyaviy hisobotlarga ortiqcha vaqt va mablag' sarflashini oldi olindi. Tadbirkorlik subyektlaridan hisobotlarni elektron aloqa vositalari orqali qabul qilish tizimi yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2005-yil 14-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3619-sonli Farmoni qabul qilinishi orqali tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish faqat Davlat soliq xizmati organlari tomonidan o'tkazilishi belgilandi. Agar ular tomonidan tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish davomida jinoyat alomatlari aniqlansa, tegishli materiallarni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga, shu jumladan, soliq va valutaga oid jinoyat alomatlari mavjud holatlar yuzasidan Bosh prokuratura huzuridagi soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamentiga taqdim etishlari belgilandi.

Tadbirkorlik subyektlarini tekshirish vakolatiga ega bo'lgan nazorat organlari sonining qisqartirilishi ularning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga salbiy ta'sirlar ni oldi olindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 14-apreldagi «O‘zbekiston Respublikasida 2006-2010-yillarda xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 325-sonli qaroriga muvofiq, 2006-yil 1-apreldan boshlab moliya, bank va maishiy hamda boshqa xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanadigan yuridik shaxslar uch yilga daromad (foyda) solig‘i, yagona soliq to‘lovini to‘lashdan ozod etildilar. Buning natijasida, 2007-yilda faqatgina Toshkent shahrida mazkur faoliyat bilan shug‘ullanuvchi 456 ta mikrofirma va kichik korxonalar 3 mlrd so‘mga yaqin imtiyozga ega bo‘ldilar. 2008-yilning birinchi yarim yilligida esa 386 ta mikrofirma va kichik korxonalar 523,8 mln. so‘mga teng miqdordagi yagona soliq to‘lovini to‘lashdan ozod etildilar. Albatta, mazkur mablag‘lar korxonalariga o‘z faoliyatini rivojlantirishga hamda yangi texnologiyalarni jalb etgan holda, modernizatsiya qilishga imkoniyat yaratdi.

2.9-jadval

2004—2008-yillarda faoliyat yuritgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyati tavsifi

Ko‘rsatkichlar	2004 yil	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2008 yil 2004 yilga nisbatan (foizda)
Jami ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar soni	315,9	347,4	423,3	468,8	483,7	153,1
KBXT sifatida ro‘yxatdan o‘tganlar soni (ming ta)	277,4	308,7	384,1	422,3	435,6	157,0
Faoliyat ko‘rsatayotgan KBXT soni (ming ta)	237,5	260,6	346,1	392,0	398,6	167,8
Ro‘yxatdan o‘tgan KBXTga nisbatan faoliyat ko‘rsat KBXT soni %	86,0	84,4	90,1	101,7	92,8	107,9

Jami KBXTdafaoliyat ko'rsatayotganlarda band bo'lganlar (ming kishi)	6038,3	6266,8	6499,6	7762,8	8024,1	132,9
Kichik korxonalar, mikro firmalarda band bo'lganlar soni (ming.k)	1219,1	1266,8	1765,0	2055,6	2164,3	177,5
KBXTning YAIMdagi ulushi, foizda	35,6	38,2	42,1	45,5	48,2	135,4

2.9- jadval ma'lumotlarida 2004—2008-yillarda faoliyat yuritgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyati tavsifi keltirilgan. 2004-yilda ro'yxatdan o'tganlarning 14,0 % yil oxirigacha faoliyat ko'rsatmagan bo'lsa, 2008-yilda bu ko'rsatkich 7,2% ni tashkil etdi. KBXT faoliyatini amalga oshirayotganlarda band bo'lganlarning umumiy soni 2004-yilga nisbatan 6038,3 ming kishidan, 2008-yilda 8024,1 mingdan ziyod kishiga, ya'ni 132,9 %ga, shulardan kichik korxonalar va mikrofirmalar hisobidan 1219,1 ming kishidan 2164,3 ming kishiga yoki 177,5 %ga ortdi. Barcha KBXTning YAIMdagi ulushi 2004 yilda 35,6 %ni, 2008-yilda esa 48,2 % ni tashkil etib, bu ko'rsatkich 135,4 %ga ko'tarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 14 martdagi «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-3860-sonli Farmoniga asosan, soddalashtirilgan tartibda faoliyat yurituvchi mikrofirma va kichik korxonalariga besh-yil davomida yagona soliq to'lovini to'lashda soliqqa tortiladigan bazani xarid qilingan yangi texnologik jihozlar qiymatiga teng, ammo soliq bazasining 25 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda kamaytirishga doir soliq imtiyozlari berildi.

V bosqich (2009-yildan hozirgi kunga qadar). Bu bosqichning xususiyati tomoni shundaki, KBXTni yanada jadal faoliyat yuritishi, ularni tashkil etishdagi jarayonlarni takomillashtirish yuzasidan qator chora tadbirlar ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etildi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 15-mayda «Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi (28.04.2010 y.PF-4215-son farmoni bilan o'zgartirish kiritilgan) Qarori qabul qilindi. Shuningdek, jahonda moliyaviy - iqtisodiy inqiroz davom etayotgan paytda, o'z vaqtida shakllangan shart-sharoitni to'g'ri tahlil etgan holda, mamlakatimizda 2009—2012-yillarga mo'ljallab «Inqirozga qarshi choralar» dasturining qabul qilinishi hukumatimiz tomonidan amalga oshirilgan asosiy strategik tadbir bo'ldi. Shuningdek, dasturda korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish, iqtisodiyotda real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari sifatida mahsulot tannaxsini pasaytirish, eksportyor korxonalariga soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish, qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish va bu orqali ular faoliyatini rag'batlantirish kabi vazifalar qo'yildi. Mazkur dastur doirasida amalga oshirilgan tadbirlardan biri, bu soliq yukini yengillashtirish, soliqlar tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'shimcha choralar ko'rilganidir. Jumladan, 2009-yili yengil va oziq-ovqat sanoatining iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalari, shuningdek, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturida ishtirok etayotgan korxonalar uchun foyda solig'i va yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar berilgan bo'lsa, uy - joy qurish va rekonstruksiya qilish bo'yicha yangi tashkil qilinayotgan ixtisoslashtirilgan pudrat tashkilotlari, korxonalarining kapitallashtirish va investitsiya kiritishga yo'naltiriladigan dividendlari 5 yil muddatga barcha turdagi soliqlardan ozod etildi. Dasturni amalga oshirish doirasida soliq imtiyozlari va preferensiyalar berish hisobidan 500 milliard so'mdan ortiq mablag' xo'jalik subyektlari tasarrufida qoldirilib, bu mablag'lar xo'jalik yurituvchi subyektlarning aylanma mablag'larini to'ldirishga, ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlashga, yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirishga yo'naltirildi. Dastur doirasida iqtisodiy o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlarini tashkil qilish, bandlik

muammosini hal etish, aholining daromadlari va farovonligini, oshirishda tobora muhim o'rin tutayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilib, 2009-yilda kichik sanoat korxonalari uchun yagona soliq to'lovi 8 foizdan 7 foizga pasaytirildi, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun esa qayd etilgan soliq miqdori o'rtacha 1,3 barobar kamaytirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 27-yanvardagi «2009-yilda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyLashtirish dasturi to'g'risida»gi PQ-1048-sonli qaroriga muvofiq eksportga mo'ljallangan va import o'rni bosadigan raqobatbardosh zamonaviy mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishni yanada rag'batlantirish, ichki tarmoq va tarmoqlararo, jumladan respublikaning kichik biznes va yirik korxonalari o'rtasidagi sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash, aholi bandligiga ko'maklashish maqsadida, shuningdek Respublika ikkinchi sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi yakunlarini hisobga olgan holda mazkur qarorga kiritilgan korxonalar 2011-yil 1-yanvargacha:

— chetdan olib kelinadigan, respublikada ishlab chiqarilmaydigan texnologik asbob-uskunalar va ularning ehtiyot qismlari, shuningdek mahalliyLashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish texnologik jarayonida foydalaniladigan komponentlar uchun bojxona to'lovlari (bojxona rasmiylashtiruv yig'imlaridan tashqari);

— mahalliyLashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo'yicha foyda solig'i, yagona soliq to'lovi (soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llaydigan subyektlar uchun);

— mahalliyLashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari bo'yicha mulk solig'i to'lashdan ozod qilindi.

2011-yil PQ-1474-sonli qarorga asosan «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik» yili deb e'lon qilinib, Davlat dasturi qabul qilindi. Mazkur dastur doirasida quyidagi yo'nalishlarga asosiy e'tibor qaratildi: Mamlakat mintaqalarida KBXT faoliyatini yanada rivojlantirish; KBXT faoliyatini yanada tartibga solish yuzasida qonunlar va qonun osti xujjatlarini tanqidiy baholab, tubdan qayta

ko'rib chiqish; KBXT faoliyatini moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish, xom ashyo resurlari, shuningdek, davlat xaridlari tizimidan foydalanish samaradorligini oshirish; KBXTning eksport salohiyatini rivojlantirish uchun zarur tashkiliy, huquqiy, moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish.

Ushbu dasturni samaradorligiga erishish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 11-martdagi «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining kredit ulushini ko'paytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq tijorat banklarining imtiyozli kredit berish jamg'armalari hisobidan beriladigan kreditlarning asosan, olis yetib borish qiyin bo'lgan manbalardagi, shuningdek mehnat resurlari keragidan ortiq bo'lgan joylarda KBXT korxonalarida, shuningdek fermer xo'jaliklarida yuqori texnologik va innovatsion texnologiyalarni qo'llash maqsadida ularni moliyalashtirish uchun ajratilgan kreditlar hajmini oshirish belgilandi. Shuningdek 2011-yil 24-avgustda KBXTsubyektlarining tijorat banklari bilan o'zaro hamkorlik mexanizmini yanada takomillashtirish va soddalashtirish, tadbirkorlik subyektlariga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, ularga ajratilayotgan kreditlarni, birinchi navbatda, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish va texnologik yangilashga yo'naltiriladigan uzoq muddatli kreditlar hajmini oshirish maqsadida «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Shu o'rinda KBXTni kreditlash jarayoniga xorijiy banklar va xalqaro moliya institutlarining kredit liniyalari yildan-yilga ortib bormoqda. 2010-yilning o'zida 146 mln.AQSh \$ni tashkil etdi. Respublikada 2011—2015-yillarda bank moliya sohasini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari Dasturiga asosan KBXTlarni moliyalashtirish uchun xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlatlar hukumatlarining imtiyozli kreditlar liniyalari va grantlaridan 2011-yilda 75 mln.dollar, 2012-yilda 90 mln.dollar, 2013-yilda 115 mln.dollar,

2014-yilda 130 mln.dollar, 2015-yilda 155 mln.dollar jalb etish ko'zda tutilgan bo'lib, shunga muvofiq samaradorlikka erishish uchun «Mikrokreditbank» KBXTni mikrokreditlashni kengaytirish bo'yicha har bir-yil uchun maxsus rivojlantirish dasturi ishlab chiqishi va amalga oshirishi ko'zda tutilgan.

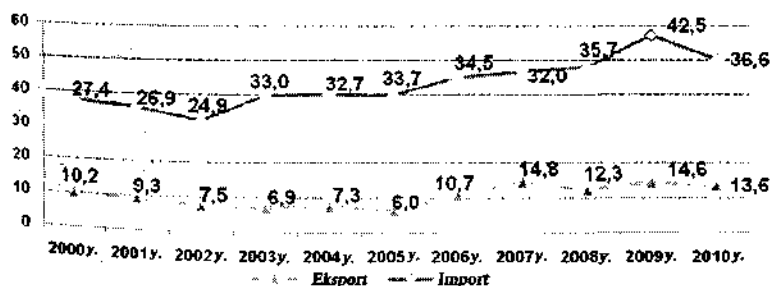
2.10-jadval

O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi holati tavsifi

Sohalar va tarmoqlar	2000 yil		2010 yil		2010 yilda 2000 yilga nisb. (marta)
	hajmi (mingta)	foizda	hajmi (mingta)	foizda	
Sanoatda	21,9	12,0	29,9	11,9	1,3
Qishloq va o'rmon xo'jaligida	41,4	23,2	54,4	21,6	1,3
Qurilishda	14,1	0,7	18,4	7,3	1,3
Transport va aloqada	2,6	0,14	8,5	3,4	3,3
Savdo va umumiy ovqatlanish	63,8	35,8	63,0	25,0	0,9
Moddiy-texnika ta'minoti, tayyorlov, axborot-hisoblash xizmati, uy-joy kommunal xo'jaligi	6,7	1,37	14,6	5,8	2,2
noishtab chiqarish, aholiga maishiy xizmat ko'rsatishda	1,9	0,01	3,4	1,3	1,8
Sog'liqni saqlashda	4,8	2,6	9,9	3,9	2,1
Maorif, madaniyat, san'at, fan va vailmiy xizmat ko'rsatishda	5,5	7,0	21,1	8,4	3,8
Moliya, kredit, sug'urta, boshqaruvi organlari va boshqalarida	17,6	9,26	28,6	11,4	1,6
Jami	178,3	100	472,8	100	2,6

Amalga oshirilayotgan chora tadbirlar natijasida iqtisodiyotning barcha sohalarida o'sishga erishildi. 2.10-jadval ma'lumotlarida O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan KBXT subyektlarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi holati tavsifi keltirilgan. Jumladan, iqtisodiyot tarmoqlarida xo'jalik yurituvchi subyektlar soni 2000—2010-yillarda ishlab chiqarish tarmoqlaridagi ulushi 75,0% ni, xizmat ko'rsatishda esa 25,0% ni tashkil etdi. Shuningdek, moddiy ishlab chiqarish sohalarida ish bilan band bo'lganlarning soni 64,6% ni tashkil qildi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bugungi kunda kichik korxonalar faoliyatini rag'batlantirish maqsadida yildan - yilga takomillashib borayotgan me'yoriy-huquqiy asos yaratilmoqda. 2.10- jadval ma'lumotlarida tashqi iqtisodiy faoliyatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyati tahlili keltirilgan. Jumladan, 2005-yilda eksportdagi ulushi 6,0 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilga kelib bu ko'rsatkich 13,6 foizga teng bo'lgan. Bunda asosiy e'tibor tayyor mahsulotlarni eksport qilinishiga qaratildi hamda eksport faoliyati bilan shug'ullangan kichik korxonalarga nisbatan maxsus imtiyozlar tizimi mazkur yillarda amal qilgan. Shuningdek kichik biznes subyektlarining importdagi ulushi 2005-yilda 33,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 36,6 foizni tashkil etdi. Agar tashqi iqtisodiy faoliyatda ishtirok etayotgan subyektlar sonining mazkur yillardagi o'sishini inobatga oladigan bo'lsak, import hajmi sezilarli darajada o'smagan.

Kichik tadbirkorlikning mamlakatimiz umumiy eksport va importi hajmidagi ulushi, (%)

Tayanch soʻz va iboralar

Kichik biznes, kichik korxonalar, yakka tartibdagi tadbirkorlik, xususiy tadbirkorlik, mezon, ishchilar soni, aylanma mablagʻlar, YAIM, iqtisodiy oʻsish, mikrofirmalar, bandlik muammosi.

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar

- 1. Kichik biznes va tadbirkorlik maqomini berish mezonlari qanday?*
- 2. Qanday korxonalar kichik korxonalar maqomiga ega?*
- 3. Oʻzbekiston Respublikasida kichik biznes va tadbirkorlik maqomini aniqlash mezonlari sifatida qaysi koʻrsatkichdan foydalaniladi?*
- 4. Bugungi kunda kichik biznesning mamlakat YAIMdagi ulushi qanchaga teng?*
- 5. Mamlakat eksport va import operatsiyalarida kichik biznesning ulushi qancha?*
- 6. Bugungi kunda kichik biznes va tadbirkorlik sohasida band boʻlganlar ulushi umumiy band boʻlganlar ulushining necha foizini tashkil etadi?*
- 7. Oʻzbekistonda kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanish bosqichlarini necha davrga ajratish mumkin? Javobingizni izohlang.*

**3-BOB. KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI TOMONIDAN
DAVLAT BUDJETIGA TO'LANADIGAN UMUMDAVLAT
SOLIQLAR
VA ULARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI**

Reja:

- 1. Umumdavlat soliqlarining tarkibiy tuzilishi va ularning o'ziga xos xususiyatlari*
- 2. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan foyda solig'i va uning o'ziga xos jihatlari*
- 3. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan qo'shilgan qiymat solig'i va uning o'ziga xos jihatlari*
- 4. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan aksiz solig'i va uning o'ziga xos jihatlari*
- 5. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq va uning o'ziga xos jihatlari, yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar*
- 6. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar, maxsus to'lovlar va ularning o'ziga xos jihatlari*

1. Umumdavlat soliqlarining tarkibiy tuzilishi va ularning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida kichik biznes subyektlari tomonidan Davlat budjetiga to'lanadigan umumdavlat soliqlari va ularning o'ziga xos jihatlarini tadqiq etishdan oldin soliqlarning obyekti, iqtisodiy mohiyati, budjetga tushishi, ularning to'lovchilari bo'yicha guruhlariga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Soliqlarni guruhlash orqali ularning xususiyatlari, mohiyati va ahamiyati ochib beriladi. Soliqlar obyektiga ko'ra daromaddan, oborotdan va mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga bo'linadi (3.1-rasm).

Soliqlar iqtisodiy mohiyatiga, to'lovchi bilan davlatning o'zaro munosabatlariga bevosita yoki bilvosita bog'liqligiga ko'ra to'g'ri va egri soliqlarga bo'linishiga doir zamonaviy yondashuvga muvofiq, to'g'ri soliqlar to'g'ridan-to'g'ri daromadga va mol-mulkka qaratiladi (soliqqa tortishning bevosita shakli). Tovarning bahosida to'lanadigan yoki tarifga kiritiladigan tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlar egri soliqlarga kiradi (3.2-rasm).

Soliqlar budjetga tushishiga ko'ra umumdavlat soliqlari va majburiy to'lovlari hamda mahalliy soliqlar va majburiy to'lovlarga ajratiladi. Soliqlarni bunday tartibda guruhlash davlat hokimiyati organlarining markaziy va mahalliyga bo'linishi hamda davlat budjetining respublika va mahalliy budjetlarga ajratilishi bilan belgilanadi. Shundan kelib chiqib, respublika budjetga tushishi belgilangan soliqlar va majburiy to'lovlarni umumdavlat, mahalliy budjetlarga tushishi belgilangan soliqlar va majburiy to'lovlarni esa mahalliyga ajratish mezoni belgilangan.

3.1-rasm.

Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, yig'imglar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar hamda ularning tuzilish tamoyillari, usullari, soliq nazoratining yig'indisi soliq tizimini tashkil etadi. Soliq qonunchiligida soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar tizimi ifodalangan bo'lib, ular soliq tizimining asosini tashkil etadi. Amalda bo'lgan soliqlarga nisbatan baho berishda, odatda soliq yukiga e'tibor qaratiladi. Soliq yukining og'ir bo'lishi ishlab chiqarishni rag'batlantirishni cheklab qo'yadi. Shuning uchun har bir davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidan kelib chiqib soliq siyosatini belgilaydi va soliq yukining me'yorida bo'lishini ta'minlaydi.

Soliqlarning byudjetga tushishiga ko'ra guruhlanishi (O'zR SK 23-modda)

Umumdavlat soliqlari va majburiy to'lovlar

- yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;
- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- qo'shilgan qiymat solig'i;
- aksiya solig'i;
- yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar;
- suv resurslaridan foydalanганlik uchun soliq;
- ijtimoiy jamg'armalarga majburiy to'lovlar;
- Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy to'lovlar;
- davlat boji;
- bojxona to'lovlari;

Mahalliy soliqlar va majburiy to'lovlar

- mol-mulk solig'i;
- yer solig'i;
- yuridik shaxslardan obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i;
- jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlarni ko'rsatish huquqi uchun yig'im;
- yagona yer solig'i

3.2-rasm.

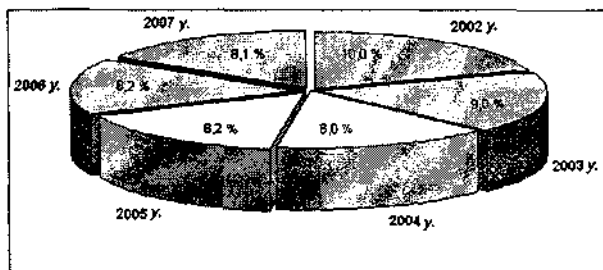
Soliq sohasi bo'yicha taniqli iqtisodchi A.Laffer o'zining nazariyasida soliqlar muayyan me'yorda bo'lishini ta'kidlaydi va chizma orqali soliq stavkalari va davlat budjeti daromadlari o'rtasidagi bog'liqlikni yoritib bergan. Soliq stavkasining o'sishi faqatgina ma'lum darajaga yetgunicha budjetga tushadigan daromadlarning o'sishiga olib keladi, keyin bu o'sish sekinlashadi va yana oshgan sari budjet daromadlari uning oshishiga nisbatan tezroq kamayadi. Shunday qilib soliq stavkasi ma'lum darajaga yetganida tadbirkorlik tashabbusi o'ladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga bo'lgan rag'bat kamayadi, soliqlarga tortiladigan daromadlar kamayadi, natijada soliq to'lovchilarning bir qismi iqtisodiyotning «qonuniy» sektoridan «yashirin» sektoriga o'tadi

2. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan foyda solig'i va uning o'ziga xos jihatlari

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlari 1991 yilga qadar asosan davlat korxonalari foydasidan ajratiladigan ajratmalar hisobidan shakllanar edi. Ushbu foydadan ajratma davlat tomonidan belgilangan majburiy to'lov bo'lib, u korxonalar balans foydasining 90 foizgacha bo'lgan qismini budjetga olib ketar edi. Qolgan foyda miqdori esa korxonalar tomonidan emas, balki yuqori tashkilot topshirig'iga ko'ra tegishli fondlarga taqsimlanar edi. Bozor munosabatlari rivojlanishi bilan iqtisodiyotni soliqlar yordamida tartibga solish xususan, foydadan ajratmalar o'rniga daromad solig'ini joriy etish zarurati paydo bo'ldi va 1992-yildan boshlab barcha turdagi xo'jalik yurituvchi subyektlar «daromad» solig'ini to'lashga o'tdilar. 1995-yil yanvar oyidan boshlab soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirish maqsadida mamlakatimizda korxonalarining foydasidan olinadigan soliq joriy etildi. Shu bilan bir qatorda soliq to'lovchilarning ayrim toifalari uchun daromad solig'i va yalpi daromad solig'i tartibi saqlab qolindi (tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari, kino-konsert faoliyatini olib boruvchi

muassasalar, ko'ngil ochar o'yinlarni tashkil etuvchi korxonalar, birja va boshqa shu kabi korxonalar).

2008-yil 1-yanvardan kuchga kirgan Soliq kodeksining 23-moddasiga ko'ra yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i umumdavlat soliqlari tarkibiga kirib, u davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

3.3-rasm. 2002-2007 yillarda yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ining davlat budjeti daromadlaridagi salmog'i.

3.3-rasm ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ining ulushi 2002-yilda 10,0 foizni tashkil etgani holda, 2006-yilda 8,2 foizni, 2007-yilda esa 8,1 foizga teng bo'lgan, ya'ni 2002—2007 yillar mobaynida bu ko'rsatkich 1,8 barabarga kamaygan. Bu holat yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkalarining yildan-yilga pasayib borayotganligi bilan izohlanadi, 2002-yilda ushbu soliq stavkasi 24 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilga kelib 10 foizga teng bo'lgan. Daromadning ko'p qismi korxonalar ixtiyorida qolishi ularning investitsion faolligini oshiradi, yangi ishchi o'rinlar ochish, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish hamda ish va xizmatlar ko'rsatish uchun yanada keng moliyaviy imkoniyat yaratadi.

Soliq to'lovchilar tarkibi, soliq obyekt va soliq bazasi. Soliq kodeksiga ko'ra yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i to'lovchilari bo'lib moliya yilida soliqqa tortiladigan foydaga ega bo'lgan yuridik shaxslar hisoblanadi. Ammo soliqqa tortishning

alohida tartibiga o'tgan korxonalar, jumladan yagona soliq to'loviga o'tgan mikrofirma va kichik korxonalar, savdo va umumiy ovqatlanish tashkilotlari, yagona yer solig'i to'lovchi qishloq xo'jalik tovari ishlat chiqaruvchilar bu soliqni to'lovchisi hisoblanishmaydi. Ular o'zlar uchun ixchamlashtirilgan soliqni to'laydilar. Bulardan tashqari tadbirkorlik faoliyatining faqat alohida turlariga qat'iy stavkada soliq to'lovchilar ham bu soliqning to'lovchilari hisoblanishmaydi. Soliqqa tortish maqsadida foydaga soliq to'lovchilarni rezidentlar va nerezidentlarga ajratiladi.

O'zbekiston Respublikasining rezidenti deb O'zbekistonda ta'sis etilgan yoki ro'yxatdan o'tgan hamda bosh korxonasi O'zbekistonda joylashib, O'zbekiston Respublikasidan tashqarida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lgan yuridik shaxslar O'zbekistonda va undan tashqaridagi faoliyatdan olgan daromadlaridan foyda solig'iga tortiladilar. O'zbekiston Respublikasining nerezidentlari esa, faqat O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatishdan olgan daromadlari bo'yicha soliqqa tortiladilar. Soliq kodeksining 127-moddasiga ko'ra yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ining obyekti bo'lib, O'zbekiston Respublikasi rezidentlarining va nerezidentlarining foydasi hamda rezident va nerezidentlarning chegirmalar qilinmagan holda to'lov manbaidan soliq solinadigan daromadlar hisoblanadi.

Soliq solinadigan baza esa jami daromad bilan chegirib tashlanadigan xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida soliq solinadigan foydaning kamaytirilishi hisobga olingan holda hisoblab chiqarilgan soliq solinadigan foydadan kelib chiqib belgilanadi (Soliq kodeksining 128-moddasi).

Jami daromadlar tarkibi, jami daromaddan chegirmalar. Yuridik shaxslarning jami daromadi tarkibiga ular tomonidan olinishi lozim bo'lgan (olingan) ortilgan tovar, bajarilgan ish ko'rsatilgan xizmat haqlari kabi pul va bepul (pulsiz) qaytarmaslik sharti bilan olingan mablag'larni kiritish mumkin.

Yuridik shaxslarning **jami daromadlari tarkibiga:**

- tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni sotishdan olinadigan daromadlar;

- boshqa daromadlar kiradi.

Tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan, shu jumladan yordamchi xizmatlar tomonidan realizatsiya qilishdan qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i chegirib tashlangan holda olingan tushum tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olinadigan daromadlari hisoblanadi. Tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olinadigan tushum yuklab jo'natilgan tovarlar (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) qiymatidan kelib chiqqan holda tovarlarni jo'natish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish hollarini tasdiqlovchi hujjatlar asosida belgilanadi. Vositachilik faoliyatidan daromadlar oladigan yuridik shaxslar uchun tushum deyilganda ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinishi lozim bo'lgan haq summasi tushuniladi. Qurilish, qurilish-montaj, ta'mirlash-qurilish, ishga tushirish-sozlash, loyiha-qidiruv va ilmiy ishlar (xizmatlar) bo'yicha, shuningdek obyektlarni foydalanishga tayyor qilib qurish chog'ida shartnomaviy baholardan kelib chiqib haq to'lash uchun hisob-kitob hujjatlari taqdim etilgan, buyurtmachilar tomonidan bajarilgan (ko'rsatilgan) va tasdiqlangan ishlarning (xizmatlarning) qo'shilgan qiymat solig'i kiritilmagan qiymati daromadga qo'shiladi.

Boshqa daromadlarga tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olinadigan daromadlar kiradi. Jumladan:

- asosiy vositalari va boshqa mol-mulki chiqib ketishidan olinadigan daromadlar;

- mol-mulknii operativ ijaraga berishdan olinadigan daromadlar;

- asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni moliyaviy ijaraga berishdan olinadigan daromadlar;

- tekin olingan mol-mulk, mulkiy huquqlar, shuningdek ishlar va xizmatlar;

- inventarizatsiya natijasida aniqlangan ortiqcha tovar-moddiy zaxiralar hamda boshqa mol-mulk qiymati tariqasidagi daromadlar;

- hisobot yilida aniqlangan o'tgan yillardagi daromadlar;

- majburiyatlarni hisobdan chiqarishdan olinadigan daromadlar.

Bunga da'vo muddati o'tgan hisobdan chiqarilgan majburiyatlar hamda sudning yoki vakolatli davlat organining qaroriga binoan hisobdan chiqarilgan majburiyatlar kiradi.

— talablardan o'zganing foydasiga voz kechish shartnomasi bo'yicha olingan daromadlar;

— jami daromaddan ilgari chegirib tashlangan xarajatlar yoki zararlarning o'rmini qoplash tarzida olingan daromadlar;

— xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklardan olinadigan daromadlar;

— undirib olingan yoki qarzdor tomonidan tan olingan jarima va penyalari;

— valuta hisobvaraqlari bo'yicha kursdagi ijobiy farq;

— dividendlar va foizlar;

— royalti;

— tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish

Bilan bevosita bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olinadigan boshqa daromadlar.

Solik kodeksiga ko'ra quyidagilar yuridik shaxs daromadi sifatida qaralmaydi:

— ustav fondiga (ustav kapitaliga) olingan hissalar;

— sotilayotgan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun boshqa shaxslardan dastlabki haq (bo'nak) tarzida olingan mablag'lar (mol-mulk yoki mulkiy huquqlar);

— budjetdan berilgan subsidiyalar;

— agar mablag'larni (mol-mulk yoki mulkiy huquqlarni) boshqa shaxsga o'tkazish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori asosida yuz berayotgan bo'lsa, tekin olingan mablag'lar (mol-mulk yoki mulkiy huquqlar), ishlar va xizmatlar;

— olingan grantlar;

— sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta to'voni (sug'urta summasi) tariqasida olingan mablag'lar;

— investor va davlat mulkini boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organi o'rtasida tuzilgan shartnomaga binoan investitsiya majburiyatlari sifatida kiritilayotgan mol-mulk;

— qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa daromadlar.

Jami daromaddan chegirmalar. Soliq to'lovchining xarajatlari soliq solinadigan foydani aniqlash paytida chegirib tashlanadi. Xarajatlar haqiqatda qaysi soliq davrida amalga oshirilgan bo'lsa, o'sha davrda chegiriladi. Soliq kodeksiga ko'ra (141-modda) xarajatlar chegiriladigan va chegirib tashlanmaydigan xarajatlarga bo'linadi.

Chegirib tashlanadigan xarajatlarga moddiy xarajatlar, mehnatga haq to'lash xarajatlari, amortizatsiya xarajatlari hamda Soliq kodeksining 145-moddasida nazarda tutilgan boshqa xarajatlar kiradi.

Soliq solinadigan bazaga kiritiladigan, ya'ni chegirilmaydigan xarajatlarga soliq kodeksining 147-moddasida nazarda tutilgan xarajatlar kiradi.

Soliq stavkalari va soliqdan imtiyozlar. Yuridik shaxslarning foyda solig'i stavkalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarori bilan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkasi 1998-yilda 36 foizni tashkil etgani holda 2001-yilda 26 foizga tushgan. 2002-yilga esa 24 foiz, 2003-yilda 20 foiz, 2004-yilda 18 foiz, 2005-yilda 15 foiz, 2006-yilda 12 foiz va 2007-yilda 10 foiz qilib belgilangan.

3.1-jadval ma'lumotlarida 2009-yilda yuridik shaxslarning foydasiga soliq stavkalari keltirilgan.

3.1-jadval

Yuridik shaxslar foydasiga solinadigina soliq STAVKALARI¹

Nó	To'lovchilar	Soliq solinadigan bazaga nisbatan foizda
1	Yuridik shaxslar (2-3 bandlardagidan tashqari)	10
2	Tijorat banklari	15
3	Auksionlar o'tkazishdan, gastrol-konsert faoliyati bilan shug'ullanishgalitsenziyasi bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarni (shuningdek, norezidentlarni) jalb etish yo'li bilan ommaviy tomoshatadbiralarini tashkil etishdan daromad oluvchi yuridik shaxslar	35

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29 dekabrda PQ-1024-sonli qarori.

4	<p>O'zi ishlab chiqargan tovarlar (ish, xizmatlar) eksportining erkin almashtiriladigan valutatdagi hissasi quyidagi miqdorlarni tashkil etadigan eksport qituvchi korxonalar uchun (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 12 oktabrdagi PF-1871-son farmoni bilan tasdiqlangan xom-ashyo tovarlari ro'yxatidagilar bundan imustasno):</p> <p>so'tishning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizgacha</p> <p>so'tishning umumiy hajmida 30 foiz va undan yuqori</p>	<p>belgilangan stavka 30% ga pasaytiriladi</p> <p>belgilangan stavka 50% ga pasaytiriladi</p>
5	<p>1-bandda ko'rsatilgan xizmat ko'rsatish sohasi korxonalari uchun, plastik kartalar qo'llab haq to'langan ko'rsatilgan xizmatlar hajmi bo'yicha</p>	<p>belgilangan stavka 10% ga pasaytiriladi</p>

Doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan O'zbekiston Respublikasida faoliyat olib borgan norezidentning daromadi hech qanday chegirmasiz daromad manbaida quyidagi stavkalarda soliqqa tortiladi:

- dividendlar va foizlardan — 10 foiz;
- sug'urta mukofotlari, sug'urtalash va qayta sug'urtalash — 10 foiz;

O'zbekiston Respublikasi va boshqa davlatlar bilan Xalqaro aloqa uchun telekommunikatsiya va transport xizmati (fraxta daromadi) — 6 foiz;

royalti, ijara daromadlari, xizmat ko'rsatish, shu jumladan boshqaruv xizmati, maslahatlar va boshqa daromadlar — 20 foiz.

Yuridik shaxslarga to'lanadigan dividendlar va foizlar to'lov manbaida 10 foizli stavka bilan soliqqa tortiladi. Soliqqa tortish maqsadida dividend deb, aksiyalardan va boshqa xo'jaliklar subyektlarining ustav kapitalidagi qatnashish ulushidan olgan daromadlari tushuniladi. Foizlarga esa depozit qo'yilmalar, qarz majburiyatlari va boshqa qimmatli qog'ozlardan olgan daromadlar kiradi. Manbaida soliqqa tortilgan va dividend, foiz olingan norezident

jami daromadidan tegishli tartibda belgilangan hujjatlarni taqdim etgan taqdirda chegirma olish huquqiga ega bo'ladi.

Soliq kodeksining 158-moddasiga ko'ra yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ini to'lashdan quyidagi yuridik shaxslar ozod etiladi:

1) nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida 50 foizini nogironlar, 1941–1945-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etgan yuridik shaxslar, bundan savdo, vositachilik, ta'minlash-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar mustasno. Mazkur imtiyozni olish huquqini belgilayotganda xodimlarning umumiy soniga shtatda turgan xodimlar kiritiladi;

2) davolash muassasalari huzuridagi davolash-ishlab chiqarish ustaxonalari;

3) jazoni ijro etish muassasalari;

4) ichki ishlar organlari huzuridagi qo'riqlash bo'linmalari.

Yuridik shaxslarning quyidagi foydasi yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ini to'lashdan ozod qilinadi:

1) protez-ortopediya buyumlari, nogironlar uchun inventarlar ishlab chiqarishdan, shuningdek nogironlarga ortopedik protezlash xizmati ko'rsatishdan, nogironlar uchun mo'ljallangan protez-ortopediya buyumlari va inventarlarni ta'mirlash hamda ularga xizmat ko'rsatishdan olingan foydasi;

2) shahar yo'lovchilar transportida (taksidan, yo'nalishli taksidan tashqari) yo'lovchilarni tashish bo'yicha xizmatlar ko'rsatishdan olingan foydasi;

3) tarix va madaniyat yodgorliklarini ta'mirlash hamda qayta tiklash ishlarini amalga oshirishdan olingan foydasi;

4) investitsiya fondlarining xususiylashtirilgan korxonalar aksiyalarini sotib olishga yo'naltiriladigan foydasi;

5) Xalq banki tomonidan fuqarolarning shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisobvaraqlaridagi mablag'lardan foydalanishdan olingan foydasi.

Soliq kodeksining 159-moddasiga ko'ra yuridik shaxslarning soliq solinadigan foydasi quyidagi summaga kamaytiriladi:

1) ekologiya, sog'lomlashtirish va xayriya jamg'armalari, madaniyat, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish, jismoniy tarbiya va sport muassasalariga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga beriladigan badallar summasiga, biroq soliq solinadigan foydaning bir foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda;

2) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori asosida kollejlar, akademik litseylar, maktablar va maktabgacha tarbiya ta'lim muassasalari qurilishiga yo'naltirilgan mablag'lar summasiga, lekin soliq solinadigan foydaning 30 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda;

3) asosiy ishlab chiqarishni yangi qurilish shaklida kengaytirishga, ishlab chiqarish maqsadida foydalaniladigan binolar va inshootlarni rekonstruksiya qilishga, shuningdek ushbu maqsadlar uchun olingan kreditlarni uzishga yo'naltiriladigan mablag'lar summasiga, tegishli soliq davrida hisoblangan amortizatsiyani chegirib tashlagan holda, biroq soliq solinadigan foydaning 30 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda;

4) ishlab chiqarishni modernizatsiyalashga, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlashga, yangi texnologik jihozlar xarid qilishga, ushbu maqsadlar uchun berilgan kreditlarni uzishga, lizing obyekti qiymatining o'rnini qoplashga, tegishli soliq davrida hisoblangan amortizatsiyani chegirgan holda yo'naltiriladigan mablag'lar summasiga.

Soliq solinadigan bazani kamaytirish yuqorida ko'rsatib o'tilgan xarajatlar amalga oshirilgan soliq davridan e'tiboran, texnologik jihozlar bo'yicha esa u foydalanishga topshirilgan paytdan e'tiboran uch-yil ichida amalga oshiriladi. Yangi texnologiya jihozlari ular olingan (import qilingan) paytdan e'tiboran uch-yil ichida realizatsiya qilingan yoki tekin berilgan taqdirda, mazkur imtiyozning amal qilishi foydadan olinadigan soliqni to'lash bo'yicha majburiyatlar tiklangan holda, imtiyoz qo'llanilgan butun davr uchun bekor qilinadi;

5) yosh oilalar toifasigakiruvchi xodimlarga ipoteka kreditlari badallari to'lashga va (yoki) mulk sifatida uy-joy olishga tekin

yo'naltiriladigan mablag'lar summasiga, biroq soliq solinadigan bazaning 10 foizidan oshmagan miqdorda;

6) diniy va jamoat birlashmalarining (kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar va harakatlardan tashqari), xayriya jamg'armalarining mulkida bo'lgan korxonalar foydasidan shu birlashmalar va jamg'armalarning ustavda belgilangan faoliyatini amalga oshirish uchun yo'naltiriladigan ajratmalari summasiga.

Shuningdek tijorat banklarining soliq solinadigan foydasi jismoniy shaxslarning muddatli omonatlari, plastik kartochkalar bo'yicha omonatlar hamda joylashtirilgan jamg'arma sertifikatlari hajmlarining ko'paygan summasiga bo'shagan mablag'larni ushbu omonatlar bo'yicha foiz stavkalarini oshirishga maqsadli yo'naltirish sharti bilan kamaytiriladi.

Yuqorida keltirilganlardan tashqari soliq to'lovchilar ko'rilgan zararlarni keyingi besh-yil davomida taqsimlab o'tkazish orqali soliq solinadigan foydani kamaytirishlari mumkin. Taqsimlab o'tkazilayotgan zararining jami miqdori soliq solinadigan foydaning 50 foizidan oshmasligi kerak. Bunda soliq qonunchiligida belgilangan chegirilishi lozim bo'lgan xarajatlarning jami daromaddan oshib ketishi zarar sifatida e'tirof etiladi.

Soliq hisobotlarini taqdim etish va soliqni budjetga to'lash muddatlari. Yuridik shaxslar ortib boruvchi yakun bilan chiqarilgan foyda solig'i bo'yicha soliq hisobini ro'yxatdan o'tgan joydagi soliq idoralariga yilning har choragida hisobot choragidan keyingi oyning 25-sanasidan kechiktirmay, -yil yakunlari bo'yicha esa, yillik moliyaviy hisobot taqdim etiladigan muddatda taqdim etadilar.

Foyda solig'i bo'yicha hisobotlar, hisob-kitoblar qonun hujjatlarida belgilangan shakl va tartibda taqdim etiladi.

Yuridik shaxslar foyda solig'ini foyda solig'i bo'yicha hisoblarni topshirish uchun belgilangan muddatlardan kechiktirmay to'lashlari lozim.

Yilning hisobot choragida taxmin qilinayotgan soliq solinadigan foydasi eng kam ish xaqining 200 barobaridan ko'proq miqdorni tashkil etadigan yuridik shaxslar foyda solig'i bo'yicha joriy avans(bo'nak) to'lovlarni har oyning 15-kunida yilning cho-

ragi bo'yicha taxmin qilinayotgan soliq solinadigan foydaga nisbatan hisoblab chiqilgan foyda solig'i summasining uchdan bir qismi miqdorida to'laydi.

Yuridik shaxslar joriy avans to'lovlar summasini hisoblab chiqarish uchun yilning joriy choragi birinchi oyining 10-kunigacha soliq ro'yxatdan o'tgan joydagi soliq organiga yilning tegishli choragida taxmin qilinayotgan foyda hamda belgilangan foyda solig'i stavkasi asosida ma'lumotnoma taqdim etadilar. Joriy to'lovlar belgilangan muddatlargacha budjetga to'lanmasa ularga nisbatan soliq qonunchiligida ko'zda tutilgan har bir kechiktirilgan kun uchun hisoblangan soliq summasiga nisbatan 0,05 foiz miqdorida penya qo'llaniladi. Shuningdek taxmin qilinayotgan soliq solinadigan foydaga nisbatan hisoblangan foyda solig'i summasi topshirilgan hisobot bo'yicha haqiqiy foyda solig'i summasiga nisbatan 10 foizdan ko'proq kamaytirilganda, quyi soliq idoralari joriy to'lovlarni foyda solig'ining haqiqiy summasidan kelib chiqib, penya hisoblagan holda qayta hisoblaydilar. Hisobot davrida taxmin qilinayotgan soliq solinadigan foydasi eng kam ish xaqining 200 barobaridan kam bo'lgan yuridik shaxslar chorakda bir marta foyda solig'ini to'laydilar. Ular joriy avans to'lovlarini amalga oshirmaydilar. Foyda solig'i hisobotlari o'sib borish tartibida bo'lganligidan oldingi choraklarda to'langan soliqlar hisobga olib boriladi.

Ortiqcha to'langan soliq summasi kelgusi to'lovlarga o'tkaziladi yoki soliq to'lovchiga boshqa soliqlar va boshqa majburiy to'lovlardan qarzi bo'lmasa, undan yozma ariza olgan kundan boshlab 30 ish kuni ichida korxonaga qaytariladi.

Foydadan soliqni hisoblash va budjetga o'tkazish javobgarligi foydalaridan soliq to'lashni amalga oshiruvchi yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan.

3. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan qo'shilgan qiymat solig'i va uning o'ziga xos jihatlari

Qo'shilgan qiymat solig'i – har bir ishlab chiqarish bosqichida va realizatsiya jarayonida undiriladigan ko'p qirrali soliqdir. Korxon

kundalik xo'jalik faoliyatida mahsulot yetkazib beruvchilardan tovar va xom-ashyo sotib oladi va ulardan mahsulot yoki ish, xizmatlar ishlab chiqaradi. Demak, qayta ishlab chiqarish, ishlab chiqarish va sotishda qo'shilgan qiymat yaratiladi.

Qo'shilgan qiymat o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, sotilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning qiymati bilan ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan tovarlar, xom-ashyolar va xizmatlarning qiymati o'rtasidagi farqdan iboratdir. Tabiiyki, ishlab-chiqarish jarayonida va keyinchalik mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir tovar bozorga olib chiqilgunga qadar ishlab chiqarish va muomala jarayonidagi bir nechta bosqichlardan o'tadi, bu bosqichlarning har birida qo'shilgan qiymat yaratiladi.

Qo'shilgan qiymat solig'ini davlat budjetining daromad qismiga jalb qilish g'oyasi dastlab XX asrning boshlarida yuzaga keldi. Bu taklifni birinchi marta Germaniya budjet amaliyotida joriy etishni 1919-yilda Vilgelm fon Simens ilgari surdi.

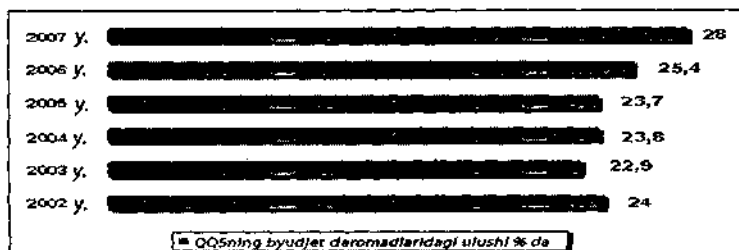
Qo'shilgan qiymat solig'ini amaliyotga joriy etish va undirish mexanizmi birinchi marta fransuz moliyachisi M.Lore tomonidan ishlab chiqildi. Ammo qo'shilgan qiymat solig'i M.Lorening taklifidan so'ng o'tgan 10 yildan ortiq vaqt mobaynida tajriba uchun taklif etilgan shaklda qo'llanildi. Fransiyada qo'shilgan qiymat solig'i haqiqatda 1968 yildan boshlab joriy etildi.

Hozirgi vaqtda qo'shilgan qiymat solig'i Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlarning davlat budjetlarining daromadlarini shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Yevropa mamlakatlarida egri soliqlarning roli AQSh, Yaponiya, Kanada va Avstraliyaga qaraganda yuqoridir. Yevropa mamlakatlarida jami soliq tushumlarining hajmida egri soliqlarning salmog'i 40 foizdan yuqori bo'lib, ayrim mamlakatlarda 50 foizni tashkil etadi. Mazkur ko'rsatkich 50 foizdan yuqori bo'lgan mamlakatlar guruhiga Meksika, Turkiya va Koreya kiradi. AQSh, Yaponiya, Kanada va Avstraliyada esa ushbu ko'rsatkich 25-30 foizni tashkil qiladi.

O'zbekiston soliq tizimida qo'shilgan qiymat solig'i 1992-yildan buyon amal qilmoqda. Ushbu soliq oborotdan olinadigan soliq va sotuvdan olinadigan soliqlar o'rniga aksiz solig'i bilan birgalikda kiritilgan. Bu soliq oborot solig'idan farqli ravishda faqat qo'shilgan

qiymatdan undiriladi. Oborot solig'i esa bir marotaba umumiy oborotdan olinar edi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budgetining daromad manbai sifatida qo'shilgan qiymat solig'i hozirga qadar o'zining muhim o'rini va amaliy ahamiyatini saqlab kelayapdi. Ushbu soliq budget daromadlarining eng yuqori qismini tashkil etadigan soliq turi hisoblanadi.

3.2-rasm. 2002—2007-yillarda Davlat budgeti daromadlarida qo'shilgan qiymat solig'i ulushining o'zgarish dinamikasi.

Ma'lumotlarning ko'rsatishicha qo'shilgan qiymat solig'ining Davlat budgeti daromadlaridagi ulushi o'sish tendensiyasiga ega, ushbu ko'rsatkich 2002-yildagi 24,0 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilga 28,0 foizni tashkil etgan, ya'ni 4,0 punktga oshgan.

Soliq to'lovchilar tarkibi, soliq obykti va soliq stavkalari. Qo'shilgan qiymat solig'ining to'lovchilari deganda amaldagi qonun hujjatlariga asosan ushbu soliqning budget oldida hisob-kitobini amalga oshiruvchi tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar tushuniladi. Jumladan:

- 1) soliq solinadigan oborotlarga ega bo'lgan yuridik shaxslar;
- 2) O'zbekiston Respublikasi norezidentlari tomonidan amalga oshirilayotgan soliq solinadigan oborotlar uchun qo'shilgan qiymat solig'i to'lash bo'yicha majburiyat yuklatiladigan yuridik shaxslar;
- 3) tovarlarni O'zbekiston Respublikasi hududiga import qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar (o'z ehtiyojlari uchun bojsiz olib

kirish normalari doirasida tovarlar olib kiruvchi jismoniy shaxslar bundan mustasno);

4) oddiy shirkat soliq solinadigan oborotlarni amalga oshirayotganda zimmasiga uning ishlarini yuritish yuklatilgan (ishonchli shaxs) oddiy shirkat shartnomasining sherigi (ishtirokchisi).

Amaldagi soliq kodeksining 198-moddasiga ko'ra qo'shilgan qiymat solig'ining obyekti bo'lib, tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilish oboroti hamda tovarlarning importi hisoblanadi.

Tovarlarni (ish va xizmatlarni) realizatsiya qilish oboroti deganda – yuklab jo'natilgan tovarlar (ish va xizmatlar) qiymati tushuniladi, ya'ni yuklab jo'natilgan tovarlar (ish va xizmatlar) uchun mablag'i kelib tushishi davridan qat'i nazar korxonaga qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha budjet oldida hisob-kitoblarni amalga oshirishi shart.

Soliq solinadigan import deganda esa – O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga olib kirilayotgan tovarlar hisoblanadi (qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etilgan import tovarlardan tashqari).

O'zbekiston Respublikasida qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 1992-yilda 30 foizni tashkil qilgani holda, bugunga qadar bir-necha marta o'zgartirildi. Jumladan, 1996-yilda 17 foizni, 1997-yilda 18 foizni, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari turlariga (un, non, go'sht, sut va sut mahsulotlari) esa kamaytirilgan 10 foizli stavka belgilandi. 1999-yilda respublikada qo'shilgan qiymat solig'ining 3 xil stavkasi (20%, 15%, va 0%) amalda qo'llanildi. 2000-yildan hozirgi kungacha soliq Kodeksiga ko'ra respublikamizda 20 foizli va «0» foizli stavka qo'llanilib kelinmoqda. Umuman olganda «0» stavka deganda korxonaga ishlab chiqarayotgan tovarlarning (bajarilgan ish, xizmatlarning) qiymatiga qo'shilgan qiymat solig'i qo'llanilmaydi, ya'ni «nol» ga teng degani. «0» darajali stavka bo'yicha quyidagilarga soliq solinadi: tovarlarning, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bajariladigan ishlarning (ko'rsatiladigan xizmatlarning) erkin konvertatsiya qilinadigan valutatdagi eksportiga, shu jumladan, mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) mamlakatlariga yetkazib berilishiga, agar O'zbekiston Respub-

likasining halqaro shartnomalarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa.

Ayrim MDH davlatlarida bu tartib boshqacha. Masalan: Armanistonda Tojikistonda, Turkmanistonda MDH davlatlaridan tashqariga eksport soliqa tortilmaydi, «0» stavka ham qo'llanilmaydi Qozog'istonda esa MDHdan tashqariga eksport «0» stavkada soliqa tortiladi.

— Chet el diplomatik vakolatxonalari hamda ularga tenglashtirilgan vakolatxonalarning rasmiy foydalanishi uchun realizatsiya qilinayotgan tovar (ish va xizmat)larga.

— suv ta'minoti, issiqlik ta'minoti, kanalizatsiya va gaz ta'minoti bo'yicha aholiga ko'rsatiladigan kommunal xizmatlarga;

— xorijiy davlatlarning O'zbekiston Respublikasi hududi orqali olib o'tiladigan tranzit yuklarini tashish bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatlarga, jumladan yo'lovchilar, bagajlar va pochmani xalqaro yo'nalishda tashish.

Qo'shilgan qiymat solig'idan ozod bo'lgan (imtiyozli) oborotlardan farqli «0» stavka qo'llanilganda qo'shilgan qiymat solig' tovarlarning tannarxiga olib borilmasdan, hisobga kiritiladi.

Agar hisobot davrida hisobga kiritilishi lozim bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'i summasidan «0» stavkada hisoblanishi lozim bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'ining summasi qiymati jihatidan ko'p bo'lsa, u holda oshiqcha summa soliq to'lovchining boshqa soliq va to'lovlar bo'yicha qarzi bo'lmagan taqdirda, unga belgilangan tartibda qaytariladi.

Soliq imtiyozlari. Qo'shilgan qiymat solig'idan boshqa soliq turlariga nisbatan ko'proq imtiyozlar ko'zda tutilgan bo'lib, ulai soliq kodeksida to'rt guruhga bo'lib berilgan. Ular:

1) soliqdan ozod etiladigan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilish oboroti (208-modda);

2) soliqdan ozod qilinadigan moliyaviy xizmatlar (209-modda);

3) soliqdan ozod etiladigan sug'urta xizmatlari (210-modda);

4) soliqdan ozod etiladigan import (211-modda).

Qo'shilgan qiymat solig'idan quyidagi tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilish oborotlari ozod etiladi:

— davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari hamda boshqa vakolatli tashkilotlar tomonidan ko'rsatiladigan, davlat boji va yig'imlar undiriladigan xizmatlar;

— maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni tarbiyalashga doir xizmatlar;

— bemorlar va keksalarni parvarish qilishga doir xizmatlar;

— dafn etish byurolari va qabristonlarning marosim xizmatlari, diniy ashyolarni realizatsiya qilish, diniy tashkilotlar hamda birlashmalarning udumlar va marosimlar o'tkazishga doir xizmatlari;

— protez-ortopediya buyumlari, nogironlar uchun mo'ljallangan inventarlar, shu jumladan ularni ishlab chiqaruvchilar tomonidan realizatsiya qilinayotgan buyumlar va inventarlar, shuningdek nogironlarga ko'rsatilayotgan ortopedik protezlash xizmatlari, protez-ortopediya buyumlari va nogironlar uchun mo'ljallangan inventarlarni ta'mirlash hamda ulardan foydalanishga doir ishlar bo'yicha xizmatlar;

— davolash muassasalari huzuridagi davolash-ishlab chiqarish ustaxonalarining mazkur muassasalar tomonidan realizatsiya qilinadigan mahsulotlari;

— pochta markalari (kolleksiya qilinadiganlaridan tashqari), markali otkritkalar, konvertlar;

— aloqa tashkilotlarining pensiya va nafaqalar to'lash bo'yicha xizmatlari;

— budjet mablag'lari hisobidan bajariladigan ilmiy-tadqiqot va innovatsiya ishlari. Ushbu imtiyozni olish uchun tegishli moliya organining budjetdan mablag'lar ajratish to'g'risidagi xulosasi asosdir;

— shahar yo'lovchilar transportining xizmatlari (taksidan, shu jumladan yo'nalishli taksidan tashqari), shuningdek temir yo'l va umumiy foydalanishdagi avtomobil transportida (taksidan, shu jumladan yo'nalishli taksidan tashqari) shahar atrofidagi yo'nalishlarda yo'lovchilar tashish xizmatlari.;

— oliy, o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar o'quv yurtlarida, shuningdek kadrlarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarda ta'lim berishning haq evaziga o'qitishga doir qismi bo'yicha xizmatlar;

— vakolatli davlat organiga saqlab turish uchun topshirilgan qimmatbaho metallar;

— chet el havo kemalariga xizmat ko'rsatish yuzasidan bevosita O'zbekiston Respublikasi aeroportlarida va O'zbekiston Respublikasining havo bo'shlig'ida amalga oshiriladigan xizmatlar, shu jumladan aeronavigatsiya xizmati;

— sanatoriy-kurort, sog'lomlashtirish, turistik-ekskursiya xizmatlari va bolalar dam olish oromgohlarining xizmatlari, shuningdek jismoniy tarbiya va sport muassasalarining tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtirilgan xizmatlari.

— gidrometeorologiya va aerologiya ishlari;

— geologiya va topografiya ishlari;

O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining, uning tarkibiga kiruvchi korxonalar va tashkilotlarning hamda O'zbekiston Milliy axborot agentligining asosiy faoliyatiga doir mahsulot va xizmatlar;

O'zbekiston Respublikasi hududidan eksport qilinayotgan tovarlarni tashish, yuklash, tushirish, qayta yuklash, ekspeditsiya qilishga doir xizmatlar, ishlar;

— nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida 50 foizini nogironlar tashkil etuvchi yuridik shaxslar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovarlar (ishlar, xizmatlar), bundan vositachilik, savdo, tayyorlov, ta'minot-sotish faoliyatini amalga oshirish bo'yicha realizatsiya qilish oborotlari mustasno;

— O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bo'yicha xalqaro va chet el hukumat moliya tashkilotlari tomonidan berilgan qarzar (kreditlar) yuridik shaxslar oladigan, shuningdek grantlar hisobiga olingan tovarlar (ishlar, xizmatlar);

— uy-joy fondini saqlash va ta'mirlash yuzasidan aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlar;

— aholini elektr energiyasi bilan ta'minlash;

— davlat tilini va davlat tilida ish yuritishni o'rgatish xizmatlari;

— o'zi yetishtirgan qishloq xo'jaligi mahsuloti;

— ichki ishlar organlari huzuridagi qo‘riqlov bo‘linmalari xizmatlari;

— va qonun xujjatlarida nazarda tutilgan boshqa oborotlar.

Moliyaviy xizmatlarning quyidagi turlari qo‘shilgan qiymat solig‘idan ozod etilgan:

— to‘lovlar, o‘tkazmalar, qarz majburiyatlari, cheklar va to‘lov vositalari bilan bog‘liq operatsiyalar, inkasso bo‘yicha operatsiyalar;

— milliy valuta va chet el valutasini bilan bog‘liq operatsiyalar;

— qimmatli qog‘ozlar (aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar) bilan bog‘liq operatsiyalar;

— akkreditivlar ochish va ularga xizmat ko‘rsatish;

— pul mablag‘larini konvertatsiya qilish bo‘yicha operatsiyalar;

— chet el valutasini bilan ayirboshlash operatsiyalarini tashkil etish;

— kassa operatsiyalari (banknot va tangalarni qabul qilib olish, berish, qayta hisoblab chiqish, maydalab berish, almashtirish, saralash va saqlash);

— forfeyting va faktoring operatsiyalari;

— lombard operatsiyalari (garovga qo‘yilgan mol-mulkka qisqa muddatli kreditlar berish);

— jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi mablag‘larining oboroti va boshqa oborotlar.

Qo‘shilgan qiymat solig‘idan ozod etilgan sug‘urta xizmatlariga quyidagilar kiradi:

1) sug‘urta bozorining professional ishtirokchisi quyidagilarni olsa, qo‘shilgan qiymat solig‘idan ozod qilinadi:

a) sug‘urta qilish, birgalikda sug‘urta qilish va qayta sug‘urta qilish shartnomalari bo‘yicha sug‘urta mukofotlari;

b) qayta sug‘urta qilishga topshirilgan shartnomalar bo‘yicha vositachilik haqi va tanyemalar;

v) sug‘urta agenti, sug‘urta va qayta sug‘urta brokeri, syurveyer hamda sug‘urta bozorining boshqa professional ishtirokchilarining xizmatlari uchun vositachilik haqi;

g) qayta sug‘urta qilishga topshirilgan shartnomalar bo‘yicha sug‘urta to‘lovlari ulushining qayta sug‘urtalovchilar tomonidan to‘lanadigan to‘lovi;

d) sug'urta qilish, birgalikda sug'urta qilish va qayta sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha uchinchi shaxslardan subrogatsiya (regress) tartibida talab qilish bo'yicha daromadlar;

e) sug'urta bozorining professional ishtirokchilari (aktuariylar, ajasterlar, syurveyerlar, assistans xizmatlari va shu singarilar) ko'rsatgan xizmatlardan olinadigan daromadlar;

j) qayta sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha depo mukofotlariga hisoblangan hamda qayta sug'urta qildiruvchi tomonidan qayta sug'urtalovchiga o'tkazilgan foizlar;

z) hayotni sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha sug'urta qildiruvchilar taqdim etgan zayomlardan olinadigan daromadlar;

i) sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) investitsiya faoliyatidan olinadigan daromadlar, shu jumladan sug'urta rezervlari va sug'urta fondlari mablag'larini investitsiyalashdan olinadigan daromadlar;

k) sug'urta qilish, birgalikda sug'urta qilish va qayta sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha franshizlarni qoplashdan olinadigan daromadlar;

l) qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchiga o'tgan, sug'urta qildiruvchining (naf oluvchining) yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxslardan talab qilish huquqini realizatsiya qilishdan olinadigan daromadlar;

m) qayta sug'urta qilish shartnomalari muddatidan ilgari tugatilgan taqdirda, ular bo'yicha sug'urta mukofotlarining qaytarib berilgan qismi summalari;

n) bevosita sug'urta faoliyatini amalga oshirishdan olinadigan boshqa daromadlar;

2) sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) quyidagilarni olsa, qo'shilgan qiymat solig'idan ozod qilinadi:

a) sug'urta to'lovi (sug'urta to'voni);

b) preventiv tadbirlar o'tkazish uchun beriladigan mablag'lar;

v) sug'urta qilish shartnomasi zararsiz amal qilishi uchun sug'urtalovchi to'laydigan mablag'lar;

g) sug'urta qilish shartnomasiga muvofiq boshqa mablag'lar.

Tovarlarni import qilishda quyidagi hollarda qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etiladi:

1) jismoniy shaxslar tomonidan tovarlarni bojsiz olib kirishning bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarida tasdiqlangan normalari doirasida olib kirilayotgan tovarlar;

2) chet el diplomatik vakolatxonalari va ularga tenglashtirilgan vakolatxonalar rasmiy foydalanishi uchun, shuningdek ushbu vakolatxonalarning diplomatik vama'muriy-texnik xodimlari, shu jumladan ularning o'zlari bilan birga yashayotgan oila a'zolari shaxsiy foydalanishi uchun mo'ljallangan tovarlar;

3) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda insonparvarlik yordami tariqasida olib kirilayotgan tovarlar;

4) davlatlar, hukumatlar, xalqaro tashkilotlar tomonidan xayriya yordami maqsadida, shu jumladan texnik ko'mak ko'rsatish maqsadida olib kirilayotgan tovarlar;

5) davlatlar, hukumatlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan berilgan grant mablag'lari hisobidan olib kirilayotgan tovarlar;

6) dori vositalari va tibbiy (veterinariya) buyumlari, shuningdek dori vositalari va tibbiy (veterinariya) buyumlari ishlab chiqarish uchun olib kirilayotgan xom ashyo;

7) O'zbekiston Respublikasi hududiga qonun hujjatlariga muvofiq tasdiqlanadigan ro'yxat bo'yicha olib kirilayotgan texnologik asbob-uskunalar, shuningdek butlovchi buyumlar va ehtiyot qismlar, agar ularni yetkazib berish texnologik asbob-uskunalarini yetkazib berish kontrakti shartlarida nazarda tutilgan bo'lsa. Import qilingan texnologik asbob-uskunalar olib kirilgan paytdan e'tiboran uch-yil mobaynida eksportga realizatsiya qilingan yoki tekin berilgan taqdirda, mazkur imtiyozning amal qilishi imtiyoz qo'llanilgan butun davr uchun qo'shilgan qiymat solig'i to'lash bo'yicha majburiyatlar tiklangan holda bekor qilinadi;

8) investor bilan davlat mulkini boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organi o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq investitsiya majburiyatlari sifatida olib kiriladigan mol-mulk;

9) vakolatli davlat organining yozma shakldagi tasdig'i mavjud bo'lgan taqdirda, telekommunikatsiyalar operatorlari va tezkor-qidiruv tadbirlari tizimining texnik vositalarini sertifikatlashtirish

bo'yicha maxsus organ tomonidan olinadigan tezkor-qidiruv tadbirlari tizimining texnik vositalari;

10) bolalar poyabzali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar o'z ishlab chiqarishida foydalanish uchun olib kirayotgan xom ashyo, materiallar va yarim mahsulot.

Qo'shilgan qiymat solig'ini budjetga to'lash va hisob-kitoblarni taqdim etish muddatlari. Qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha hisob-kitoblarni korxonalar ortib boruvchi yakun bilan ro'yxatdan o'tgan joyidagi Davlat soliq idoralariga har oyda, hisobot oyidan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmasdan va-yil yakunlari bo'yicha yillik moliyaviy hisobotni topshirish muddatida qo'shilgan qiymat solig'ini to'lovchilari hisoblangan mikrofirmalar va kichik korxonalar yilning har choragida hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobot topshirilgan muddatda belgilangan shaklda taqdim etadi.

Soliq to'lovchilar qo'shilgan qiymat solig'ining hisob-kitoblari bilan bir vaqtda hisobot davri mobaynida olingan tovarlar (ishlar, xizmatlar) bo'yicha hisobvaraqq-fakturalar reyestrini ham taqdim etadilar. Hisobvaraqq-fakturalar reyestrining shakli davlat soliq qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Korxonalar qo'shilgan qiymat solig'ini soliq hisobini topshirgan kundan kechiktirmay tegishli davrdagi haqiqiy sotish oborotidan kelib chiqib to'laydi. Agar korxonalar hisoblangan soliq summasini budjetga o'z vaqtida o'tkazib bermasa, bunday holatda Davlat soliq idoralari mas'ul xodimlari tomonidan hisoblangan soliq summasiga nisbatan kechiktirilgan har bir kun uchun 0,05 foiz miqdorida penya (moliyaviy jazo) qo'llanilishiga olib keladi. Bunda korxonalar rahbariyatiga nisbatan ma'muriy chora qo'llanilmaydi.

1998-yil 1-yanvardan O'zbekistondagi barcha korxonalar va tashkilotlar uchun, shu jumladan soliqqa tortishning alohida tartibi o'rnatilgan kichik korxonalar, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari hamda qo'shilgan qiymat solig'idan ozod bo'lgan korxonalar ham tovarlarni sotganda, ish va xizmatlar ko'rsatganda hisobvaraqq fakturani to'ldirishi qonun asosida shart qilib belgilandi.

Amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq kichik korxonalar soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibida yagona soliq to'lovini amalga

oshirish bilan birga QQSni to'lashga o'tishlari mumkin. Bunda «yagona soliq to'lovini to'lovchi bo'lgan yuridik shaxslar soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga yilning navbatdagi choragi boshlanguniga qadar bir oydan kechiktirmasdan, yangi tashkil etilayotgan yagona soliq to'lovini to'lovchi bo'lgan yuridik shaxslar esa faoliyat boshlanguniga qadar taqdim etiladigan yozma bildirishnomasiga asosan ixtiyoriy asosda QQS to'lashi mumkin»¹. Agar kichik korxonalar yagona soliq to'lovi to'lash bilan birga QQS ham budjetga hisoblab to'layotgan bo'lsa, u holatda yagona soliq to'lovi summasining budjetga to'lanishi lozim bo'lgan QQS summasiga, lekin yagona soliq to'lovi summasining 50 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorga kamaytirilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Shu o'rinda savol tug'ilishi mumkin, nega kichik korxonalar ixtiyoriy ravishda yana bitta ortiqcha soliq, QQSni to'lashga o'tishni tanlashlari mumkin? Mazkur holat QQSni to'lash zanjiri mexanizmini chalkashtirishga zamin yaratmaydimi? Shuningdek soliqni ixtiyoriy ravishda to'lash imkoniyatining berilishi bizningcha, soliq nazariyasiga zid tushuncha hisoblanadi. Chunki soliq kategoriyasi o'z mazmun - mohiyatiga binoan majburiylik kategoriyasi hisoblanadi. Bu holat esa soliqlarning majburiylik tamoyiliga amaliyotda amal qilinmasligini ta'minlaydi. Ushbu holatni quyidagicha izohlaymiz. Soddalashtirilgan tartibda soliq to'lovchi, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi kichik korxonalar o'z ishlab chiqarish faoliyatiga zarur bo'lgan xom-ashyolarni QQS bilan birgalikda sotib oladilar va ushbu soliq miqdorini ishlab chiqarish tannarxi yoki davr xarajatlariga qo'shadilar, bu esa mahsulot narxining o'z-o'zidan oshishiga olib keladi. Agar korxonalar bajarilgan ishlar narxini oshira olmasa, mahsulot ishlab chiqarish uchun ketadigan xarajatlarini qisqartirishi lozim (aksariyat hollarda xodimlarning ish haqi kamaytiriladi, bu esa ularning ijtimoiy-iqtisodiy holati pasayishiga olib kelishi mumkin). Bu o'rinda birinchi holatda QQS iste'molga, ikkinchisida esa ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadi. QQSni to'lash rejimini qo'llamaslikning ikkinchi ta'sir

¹ O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: «Adolat», 2010 y. – B.211.

jihati ham mavjud. Agar umumbelgilangan tartibda soliq to'lovchi kichik korxonalar ishlab chiqargan tovar (bajarilgan ish va xizmat)lari uchun QQS to'lashga o'tmagan kichik korxonadan moddiy resurslar sotib olsa, ushbu moddiy resurslar bo'yicha QQS summasini yuqorida ta'kidlanganidek, hisobga o'tkaza olmaydilar va ular budjetga to'lanadigan QQS summasini to'liq oborotdan, ya'ni jami realizatsiya qilingan mahsulotlar qiymatidan kelib chiqib to'lashlari lozim. Bu holda soliq solish bazasi - realizatsiya hajmi katta miqdorni tashkil etadi. Bundan tashqari, QQS to'lamaydigan kichik korxonalarining soliq yuki keyingi bosqichda QQS to'lovchi hisoblangan korxonaga zimmasiga tushadi. Shu sababli, QQS to'lovchi bo'lgan korxonalar QQS to'lamaydigan kichik korxonalardan moddiy resurslar sotib olishdan o'zlarini tiyib turishadi. Bu hol narx bir xil bo'lgan sharoitda bozordagi tengsiz raqobatni yuzaga keltiradi. Mazkur muammoni mamlakatimiz olimlaridan Sh.A.Toshmatovning monografiyasida chuqur tadqiqini ko'rishimiz mumkin, muammoni izohlash uchun tadqiqot ishida quyidagi shartli misol keltirilgan.

3.2-jadval.

Qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha berilgan imtiyozlarning korxonalar iqtisodiy faoliyatiga va tovar qiymatiga ta'sirining tahlili¹

(shartli birliklarda)

Ko'rsatkichlar	A korxonaga (ishlab chiqaruvchi)	Ishlab chiqaruvchidan moddiy resursni sotib oluvchi korxonaga		Moddiy resursni sotib oluvchi pudratchi	
		B korxonaga (ozod etilgan yoki alohida tartibda soliq joriy qilingan)	V korxonaga (umumiy tartibda QQS to'laydi)	B korxonadan sotib olsa	V korxonadan sotib olsa
Sotilgan tovar qiymati	4400	12980	12100	34155	33275

¹ SH.A.Toshmatov. Korxonalarini rivojlantirishda soliqlar roli. - T., «Fan va texnologiya» - 2008. - B.129.

3.2-jadvalning davomi

Sotilgan tovar uchun QQS	880	0	2420	6831	6655
Sotib olingan resurs qiymati	1600	4400	4400	12980	12100
Sotib olingan resurs uchun QQS	320	880	880	0	2420
Tovar ishlab chiqarish uchun ketgan boshqa xarajatlar	2400	6600	6600	18150	18150
Foyda me'yori (jami QQSsiz xarajatlardan 25%)	400	1100	1100	3025	3025
Budjetga to'lanadigan QQS	560	0	1540	6831	4235
Tovarning QQS bilan birga umumiy qiymati	5280	12980	14520	40986	39930

Bizning misolimizda birinchi moddiy resurslarni alohida soliqqa tortish tartibida ishlovchi korxonadan sotib oluvchi pudratchi uchun foyda miqdori bir xil bo'lgan sharoitda bajarilgan ishlar hajmi qiymati 40986 shartli birlikni tashkil etgan hamda to'liq tovar aylanishi 34155 shartli birlikdan QQS to'lashga majbur, chunki QQSdan chegirma yo'q, ikkinchi moddiy resurslarni QQS to'lovchi korxonadan sotib oluvchi pudratchi foyda miqdori kamaymagan sharoitda bajarilgan ishlar hajmi qiymati 39930 shartli birlikka teng bo'lgan, shu bilan birga sotib olingan moddiy resurslar uchun to'langan QQSni hisobga olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shunday ekan, QQS bo'yicha qo'llanilayotgan soliq imtiyozlari xilma-xil bo'lsada, ushbu imtiyozlarni amaliyotda qo'llash mexanizmini samarali deb bo'lmaydi. Bizning fikrimizcha, imtiyozlar soliq hisobining to'g'ri yuritilishiga va hisobotlarning to'g'ri tuzilishiga zid bo'lmasligi hamda qiyinchiliklar tug'dirmasligi kerak.

Ishlanmalar natijalariga ko'ra, soliq imtiyozlaridan foydalanish tartiblarining mukammal emasligi sababli, ushbu soliq imtiyozlaridan foydalanuvchi yuridik shaxslar uchun ko'p noqulayliklar va chalkashliklar tug'dirmoqdaki, taqdim qilingan ba'zi soliq imtiyozi aslida soliq yukining oshishini vujudga keltirmoqda¹. Agar yuqorida keltirilgan muammoli holat kichik korxonalarda yuzaga kelsa, ularning yagona soliq to'lovi bilan birga QQS to'lashga ixtiyoriy ravishda o'tishi muammoni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin shunga qaramasdan hozirgi kunda 83092 ta yagona soliq to'lovini to'lovchi korxonalardan bor yo'g'i 490 tasi yagona soliq to'lovi bilan birga, QQSni to'lashga ixtiyoriy ravishda o'tgan, ya'ni yagona soliq to'lovi to'lovchilarning 0,6 foizigina ushbu tartibni qo'llaganlar xolos. Demak ko'pchilik kichik korxonalar ushbu tartibda yagona soliq to'lovini va QQSni to'lashga o'tishni hohlashmayaptilar. Buning asosiy sababi esa yagona soliq to'lovi va QQSni to'lashga ixtiyoriy ravishda o'tgan kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi summasini kamaytirishda eng yuqori miqdor sifatida jami hisoblangan yagona soliq to'lovining 50 foizi miqdorining belgilanganligidadir.

Ushbu holatni quyidagi 3.3-jadval ma'lumotlarida ko'rib chiqamiz «O'zelektromontaj ITSB» kichik korxonasi 2007 yildan boshlat soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibiga o'tgan hamda yagona soliq to'lovi bilan birga QQSni ham ixtiyoriy ravishda belgilangan tartibda to'lagan.

2007-yilda korxonaning budjetga to'lashi lozim bo'lgan QQS summasi 70494,7 ming so'mni tashkil etgan bo'lsada, faqatgina 14432,2 ming so'mi hisobga olingan, chunki mazkur yilda yagona soliq to'lovining 50 foizi 14432,2 ming so'mga teng bo'lgan, 2008-yilda QQS hajmi 90267,3 ming so'mni tashkil etgan bo'lsada 14719,6 ming so'mi, 2009-yilda QQS hajmi 94141,9 ming so'mni tashkil etgan bo'lsada, 16008,9 ming so'mi QQS sifatida yagona

¹ SH.A. Toshmatov. Korxonalarni rivojlantirishda soliqlar roli. — T., «Fan va texnologiya» — 2008. — B.129.

«O'z elektromontaj ITSB» kichik korxonasida ixtiyoriy ravishda to'lagan QQS va yagona soliq to'lovini hisobga olish tartibi tahlili
(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	2007 yil			2008 yil			2009 yil		
	Jami	faoliyat turlari bo'yicha		Jami	faoliyat turlari bo'yicha		Jami	faoliyat turlari bo'yicha	
		Asos.faoil. turi-1	2		Asos.faoil. turi-1	2		Asos.faoil. turi-1	2
Tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan sof tushum	264763,9	260984,8	3779,2	319902,1	313041,4	6860,8	335279,4	5633,1	5633,1
Faoliyat turlari bo'yicha tushumning tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan jami tushumdagi salmog'i, %da	100	98,6	1,4	100	97,9	2,1	98,3	1,7	1,7
Boshqa daromadlar	23881,3	23881,3	—	48087,7	48087,7	—	400222,0	394588,9	—
Soliqqa tortiladigan yalpi tushum	288645,3	284866,1	3779,2	367989,8	361129,1	—	400222,0	394588,9	5633,1
Soliqqa solinadigan baza — jami	288645,3	284866,1	3779,2	367989,8	361129,1	6860,7	400222,0	394588,9	5633,1
Yagona soliq to'lovining belgilangan stavkasi	x	10%	10%	x	8%	8%	x	8%	8%

3.3-jadvalning davomi

Yagona soliq to'lovi summasi — jami	28864,5	28486,6	377,9	29439,2	28890,3	548,9	32017,8	31567,1	450,6
Budjetga to'lanadigan qo'shilgan qiyma t solig'i summasi	70494,7	x	x	90267,3	x	x	94141,9	x	x
Yagona soliq to'lovi summasini kamaytiradigan qo'shilgan qiymat solig'i summasi	14432,3	x	x	14719,6	x	x	16008,9	x	x
Hisob-kitob bo'yicha hisoblangan yagona soliq to'lovi summasi	14432,3	x	x	14719,6	x	x	16008,9	x	x
O'zbekiston yoshlarining «Kamolot» ijtimoiy harakatini rivojlantirish jamg'armasiga o'tkaziladigan yagona soli to'lovi summasi	721616,25	x	x	735979,65	x	x	800444,05	x	x

* 2005-2006 yillarda «O'zelektromontaj ITSB» kichik korxonasi unumbelgilangan soliqa tortish tartibida faoliyat yuritgan.

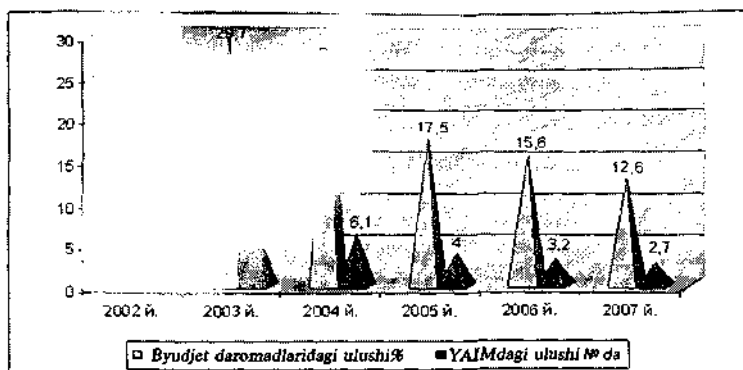
soliq to'lovi summasidan chegirishga ruxsat berilgan. Albatta mazkur holat tahlil etilayotgan yillarda kichik korxonaning to'lovga layoqatlilik qobiliyatining pasayishiga sabab bo'lgan. Keltirilgan tahliliy ma'lumotlardan kelib chiqib, ixtiyoriy ravishda yagona soliq to'lovi va QQSni to'lashga o'tgan kichik korxonalarda yagona soliq to'lovi summasining QQS summasiga to'liq kamaytirilishi zarur degan xulosaga kelindi. Mazkur amaliyotni qo'llash kontragentlar o'rtasida QQSni to'lash mexanizmini takomillashtirishga hamda bugungi kun amaliyotida yuzaga kelayotgan muammolarning oldini olishga, kichik korxonalarining raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qilgan bo'lar edi.

Shuningdek narxlarni shakllantirishdagi raqobat muhiti yaxshilanib, korxonalarni soliqlar vositasida rag'batlantirishni kuchaytirish yuzasidan yana bir muhim qadam qo'yilgan bo'lar edi.

4.Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan aksiz solig'i va uning o'ziga xos jihatlari

O'zbekistonda aksiz solig'i 1992-yilda qo'shilgan qiymat solig'i bilan birgalikda oborot solig'i va sotuvdan olinadigan soliqlar o'rniga joriy qilingan. Uning qo'shilgan qiymat solig'idan farqli tomoni shundaki, u ayrim tovarlar va mahsulotlarni chegaralab olgan va u bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlarga nisbatan qo'llanilmaydi. Aksiz solig'i individual xarakterga ega bo'lib, faqat aksiz osti tovarlarga nisbatan qo'llaniladi. Aksiz solig'i qo'shilgan qiymat solig'iga tortiladigan bazada va narxda hisobga olinadigan yuklab jo'natilgan tovarlar qiymatining bir qismini egri soliq sifatida budjetga undirish shakli hisoblanadi.

Aksiz solig'i Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda salmoqli o'rin egallaydi, jumladan, davlat budjetining solikli daromadlari tarkibida 2002-yilda 22,8 foizni, 2003-yilda 29,7 foizni, 2004-yilda 27,0 foizni, 2005-yilda 17,5 foizni, 2006-yilda 15,6 foizni tashkil etgani holda 2007-yilgi davlat budjeti daromadlarida uning ulushi 12,6 foizni tashkil etgan.

3.3-rasm. Aksiz solig'ining yalpi ichki mahsulot va byudjet daromadlaridagi salmog'i.

Aksiz solig'ining davlat budjeti daromadlari tarkibidagi va YAIMga nisbatan ulushining pasayish tendensiyaga ega ekanligi shu bilan izohlanadiki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 13-noyabrdagi 390-son «Bozorni iste'mol tovarlari bilan to'ldirishni rag'batlantirish hamda ishlab chiqaruvchilar va savdo tashkilotlarining o'zaro munosabatlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga asosan respublikamizda ishlab chiqarilayotgan yengil avtomobillar, billurdan qilingan mahsulotlar, mebel, video va audioapparatura hamda kumushdan yasalgan pichoq va sanchqilarga hisoblangan aksiz soliqlari ishlab chiqarishni rivojlantirish, iste'mol tovarlarining assortimentini ko'paytirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish uchun korxonalarining 2003-yil 1-yanvardan 2007-yil 31-dekabr gacha qadar o'z ixtiyorlarida qoldiriladigan bo'ldi. Shuning hisobiga hozirgi vaqtda aksiz solig'ining ulushi davlat budjeti daromadlari tarkibidagi salmog'i va YAIMga nisbatan ulushi 2003-2007-yillarda kamayib borgan. Aksiz solig'i to'liq respublika budjetining daromadlar qismiga kelib tushadi va uning soliq yuki iste'molchilar zimmasida bo'ladi.

Aksiz solig'i to'lovchilar. Soliq obyekt va bazasi. Aksiz solig'ini to'lovchilari mulk shaklidan va soliqqa tortishning qanday tartibi o'rnatilganligidan qat'i nazar aksizosti tovarlarni ishlab

chiqaruvchi va import qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Bundan tashqari, oddiy shirkat aksiz to'lanadigan tovarlarni ishlab chiqarganda oddiy shirkat shartnomasining oddiy shirkat ishlarini yuritish zimmasiga yuklatilgan sherigi aksiz solig'ini to'lovchi bo'lib hisoblanadi.

Soliqqa tortish maqsadida yuridik shaxslar deganda mulkida, xo'jalik yuritishida yoki tezkor boshqaruvida mol-mulki bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, shuningdek mustaqil balans va hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan alohida korxonalar tushuniladi.

Soliq kodeksining 230-moddasiga ko'ra quyidagi operatsiyalar aksiz solig'i solinadigan obyekt hisoblanadi:

- 1) aksiz to'lanadigan tovarlarni realizatsiya qilish;
- 2) aksiz to'lanadigan tovarlarni yuridik shaxsning ustav fondiga (ustav kapitaliga) hissa yoki pay badali tariqasida yoxud oddiy shirkat shartnomasi bo'yicha sherikning (ishtirokchining) hissasi sifatida topshirish;
- 3) aksiz to'lanadigan tovarlarni yuridik shaxsning ishtirokchisiga (muassisiga) u yuridik shaxs tarkibidan chiqqan (chiqib ketgan) taqdirda yoki yuridik shaxs qayta tashkil etilganligi, tugatilganligi (bankrotligi) munosabati bilan topshirish, shuningdek oddiy shirkat shartnomasi doirasida ishlab chiqarilgan aksiz to'lanadigan tovarlarni mazkur shartnoma sherigiga (ishtirokchisiga) uning shartnoma ishtirokchilari umumiy mulkidagi mol-mulkdan ulushi ajratib berilgan yoki bunday mol-mulk taqsimlangan taqdirda topshirish;
- 4) aksiz to'lanadigan tovarlarni ulush qo'shish asosida qayta ishlashga topshirish, shuningdek ulush qo'shish asosida xom ashyo va materiallarni, shu jumladan aksiz to'lanadigan xom ashyo va materiallarni qayta ishlash mahsuli bo'lgan aksiz to'lanadigan tovarlarni ishlab chiqaruvchi tomonidan qayta ishlashga berilgan xom ashyo va materiallarning mulkdoriga topshirish;
- 5) ishlab chiqarilgan va (yoki) qazib olingan aksiz to'lanadigan tovarlarni o'z ehtiyojlari uchun topshirish;
- 6) aksiz to'lanadigan tovarlarni O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga import qilish.

Quyidagi aksizosti tovarlarga aksiz solig'i solinmaydi:

1) aksiz to'lanadigan tovarlarni ularning ishlab chiqaruvchilari tomonidan eksportga realizatsiya qilishga, bundan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan aksiz to'lanadigan tovarlarning ayrim turlari mustasno;

2) keyinchalik O'zbekiston Respublikasining bojxona hududidan olib chiqib ketilishi sharti bilan «bojxona hududida qayta ishlash» bojxona rejimiga joylashtirilgan tovarlardan ishlab chiqarilgan qayta ishlash mahsuli bo'lgan aksiz to'lanadigan tovarlarni topshirishga;

3) tabiiy ofatlar, qurolli mojarolar, baxtsiz hodisalar yoki avariya yuz berganda yordam ko'rsatish uchun, insonparvarlik yordami va beg'araz texnik ko'mak sifatida, shuningdek xayriya maqsadlari uchun aksiz to'lanadigan tovarlarni davlatlar, hukumatlar, xalqaro tashkilotlar tomonidan O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga import qilishga;

4) aksiz to'lanadigan tovarlarni O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga aksiz solig'i solinmaydigan tovarlarni olib kirish normalari doirasida jismoniy shaxslar tomonidan import qilishga;

5) vakolatli davlat organining yozma tasdig'i mavjud bo'lgan taqdirda, telekommunikatsiyalar operatorlari va tezkor-qidiruv tadbirlari tizimining texnik vositalarini sertifikatlashtirish bo'yicha maxsus organ tomonidan olinadigan tezkor-qidiruv tadbirlari tizimi texnik vositalarini import qilishga.

Aksizlanadigan tovarlar uchun soliq solish bazasi bo'lib quyidagilar hisoblanadi: aksiz solig'ining qat'iy stavkalari belgilangan tamaki mahsulotlari, o'simlik (paxta) yog'i, etil spirti, pivo, konyak, aroq va boshqa alkogolli mahsulotlar, filtrli va filtrsiz sigaretalar, neft mahsulotlari (benzin, dizel yoqilg'isi va aviakerosin) bo'yicha - sotilgan mahsulotning natural ko'rinishidagi hajmi; aksiz solig'i to'lanadigan boshqa mahsulotlar (zargarlik buyumlari, kumushdan qilingan oshxona buyumlari, tabiiy gaz, suyultirilgan gaz, «O'zDEUAvto» aksionerlik jamiyati avtomobillari) bo'yicha qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i hisobga olmagan holda, shartnomaviy narxlar bo'yicha yuklab jo'natilgan tovarning qiymatiga foiz hisobida.

Aksiz solig'i stavkalari. Aksiz solig'i stavkalari va aksizosti tovarlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan belgilanadi va soliq to'lovchilarga Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasining quyi organlari tomonidan belgilangan tartibda yetkaziladi.

2009-yilda aksizosti tovarlarga belgilangan soliq stavkalari quyidagilardan iborat:

3.4-jadval.

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan aksizli tovarlarga nisbatan aksiz solig'i STAVKALARI¹

Tovarlar nomi	Soliq stavkasi	
	aksiz solig'ini hisobga olgan holda sotish narxlarida tovarlar qiymatiga nisbatan foizlarda	bir o'lchov birligiga so'mlarda
1	2	3
1. Etil spirti (1 dal.uchun)		1410
2. Vino (1 l.tayyor mahsulot uchun) ¹		3300*
3. Konyak, aroq va boshqa alkogolli mahsulotlar (1 dal.tayyor mahsulot uchun) ¹		12430*
4. Pivo (1 dal.tayyor mahsulot uchun): ¹		1500
5. O'simlik (paxta) yog'i (1 tonna uchun): ¹		
- oziq-ovqat yog'i (salomas va «O'zbekiston» yog'ini ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan yog'dan tashqari);		544500**
- texnik moy (kislotamiqdori 0,3 mg KON/g dan yuqori, oziq-ovqat mahsulotlari tarkibigaqo'shishgayaroqsiz bo'lgan)		361900

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29 dekabrda PQ-1024-sonli qarori.

3.4-jadvalning davomi

6. Sigaretalar (1000 donauchun):1		5727
- filtrli		
- filtrsiz, papirosalar		1919
7. Zargarlik buyumlari	25	
8. «O'zDEUAvto» AJ ishlab chiqargan avtomobillari ²	29	
9. Kumushdan ishlangan oshxona anjomlari	11	
10. Qimmatbaho metallar ²		
11. Neft mahsulotlari:		
- benzin AI-80	40 %, lekin tonnasiga 221000 so'mdan kam bo'magan miqdorda	
- benzin AI-91, AI-92, AI-93	40 %, lekin tonnasiga 243000 so'mdan kam bo'magan miqdorda	
- benzin AI-95	40 %, lekin tonnasiga 281000 so'mdan kam bo'magan miqdorda	
- dizel yoqilg'isi	34 %, lekin tonnasiga 188000 so'mdan kam bo'magan miqdorda	
- aviakerosin	9 %, lekin tonnasiga 38000 so'mdan kam bo'magan miqdorda	
12. Tabiiy gaz ² (aholiga sotiladigan tabiiy gaz xajmi bundan mustasno), eksport bilan birga	25	
13. Ishlab chiqarish korxonalarini tomonidan sotiladigan suyultirilgan gaz («Uztransgaz» AK mintaqalararo uni-tar korxonalarini tomonidan aholiga sotiladigan gaz hajmi bundan mustasno) ² , eksport bilan birga	26	
14. Paxta tolasi ¹		

*a) Basharti aksiz solig'i prognozlarini bajarilsa hamda unga doir boqimandalar mavjud bo'lmasa, qonun hujjatlariga muvofiq aksiz solig'i summasi quyidagi miqdorlarda «O'zvinosanoat-xolding» xolding kompaniyasini rekonstruksiya qilish va rivojlantirish fondi hisobraqamiga yo'naltiriladi: vinoga (1 dal tayyor mahsulot uchun) belgilangan stavkadan — 410 so'm; konyak, aroq va boshqa alkogolli mahsulotlar (1 dal tayyor mahsulot uchun) belgilangan stavkadan - 710 so'm.

b) konyak, aroq va boshqa alkogolli mahsulotlari hajmiy ulushida etil spirti 40 foizdan yuqori bo'lsa, aksiz solig'i stavkasi (1 dal tayyor mahsulot uchun) 20482 so'm miqdorida belgilanadi.

**Aksiz solig'i Davlat budjetiga 1 tonna uchun 517275 so'm stavka bo'yicha, qolgan qismi esa — Hukumat kafolati asosida Yog'moy va oziq ovqat sanoati Assotsiatsiyasi tomonidan olingan kreditlarni qoplash uchun Moliya vazirligida ochiladigan maxsus hisobraqamiga o'tkaziladi. Ushbu kredit to'liq yopilgandan keyin mablag'lar Davlat budjetiga o'tkaziladi.

Izohlar:

1) Qat'iy miqdorda belgilangan aksiz solig'i stavkalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan narxlarning dinamikasi hamda mahsulotning sotilishi hajmidan kelib chiqqan holda-yil mobaynida qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

2) «Jeneral Motors O'zbekiston» YOAJ avtomobillari, tabiiy va suyuq gazga hamda qimmatbaho metallarga aksiz solig'ini to'lovchilar va uni to'lash tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi bilan kelishilgan holda belgilanadi.

3) Paxta tolasining ichki narxi va haqiqatda realizatsiya qilish narxi o'rtasidagi farq paxta tozalash korxonalarini maxsus hisobraqamida yig'ilib, Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda 2009-yil 1 yanvar holatiga soliq va boshqa majburiy to'lovlardan qarzlarni qoplashga va davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish bo'yicha hisob kitoblar uchun Moliya vazirligi huzuridagi Fond kreditlarini uzishga yo'naltiriladi.

Aksiz solig'i bo'yicha imtiyozlar. Soliq kodeksiga ko'ra quyidagilarga aksiz solig'i solinmaydi:

- aksizlanadigan tovarlarni eksportga yetkazib berish, bundan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan ayrim tovarlar ro'yxati mustasno;

- salomas va «O'zbekiston» yog'ini ishlab chiqarishda foydalaniladigan paxta yog'ini yetkazib berish;

Aksiz solig'ini to'lash va hisob-kitoblarni taqdim etish tartibi, muddatlari. To'lovchilar tomonidan sotishning haqiqiy hajmidan kelib chiqib hisoblab chiqarilgan aksiz solig'i summasi budjetga quyidagi muddatlarda to'lanadi:

— joriy oyning 13-kunidan kechiktirmay - joriy oyning birinchi o'n kunligi uchun;

— joriy oyning 23-kunidan kechiktirmay - joriy oyning ikkinchi o'n kunligi uchun;

— keyingi oyning 3-kunidan kechiktirmay - hisobot oyining qolgan kunlari uchun.

Aksiz solig'i bo'yicha hisob-kitob ro'yxatdan o'tkazilgan joydagi davlat soliq xizmati organlariga taqdim etiladi:

- korxonalar tomonidan (mikrofirmalar va kichik korxonalardan tashqari) - hisobot oyidan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmasdan har oyda, belgilangan shaklda, unga soliq solinmaydigan aylanmalar summalari rasshifrovkasi ilova qilingan holda;

- mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan - birinchi chorak, yarim yillik va 9 oy yakunlari bo'yicha, o'n kunliklarga taqsimlagan holda, hisobot choragidan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmasdan, yil yakunlari bo'yicha esa belgilangan shaklda, yillik moliyaviy hisobotni taqdim etish muddatida.

Dam olish (ishlamaydigan) yoki bayram kuniga to'g'ri keladigan aksiz solig'ini to'lash muddatlari, tegishincha, hisob-kitobni taqdim etish muddatlari ham dam olish yoki bayram kunidan keyingi birinchi ish kuniga ko'chiriladi.

5. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq va uning o'ziga xos jihatlari

O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonuniga ko'ra 1998-yil 1-yanvardan boshlab O'zbekistonda suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq joriy etildi. O'z faoliyatida suvdan foydalanuvchi yuridik shaxslar, dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs tashkil etadigan va yuridik shaxs tashkil etmaydigan) hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilardir. O'zbekistonda asosiy, davlat budjeti daromadlarini ushbu manba bo'yicha ta'minlab beradigan soliq to'lovchilar, asosan GRESlar hisoblanadi. Soliqqa tortishning alohida tartibi o'rnatilgan to'lovchilar hamda notijorat tashkilotlar asosiy faoliyat turi bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullansalar, ular alohida hisob olib borishlari va shu faoliyatda foydalaniladigan suv hajmidan kelib chiqib suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lashlari kerak.

Yuridik shaxslar suvdan foydalanish joyida davlat soliq xizmati organlarida ro'yxatga olinish joyidan qat'i nazar, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'laydilar. Korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan binolar bir qismi, ayrim xonalar boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga ijaraga topshirilganida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni «Suvoqava» tizimi korxonalari yoki suv xo'jaligi organlari yoxud boshqa korxonalar bilan suv yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzgan ijaraga beruvchilar to'laydilar.

Bino (xona)ni ijaraga olgan va o'zlari suv yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzgan yuridik shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni mustaqil ravishda to'laydi.

Amaldagi korxonalar va tashkilotlar hududida ta'mirlash-qurilish va boshqa ishlarni bajaradigan yuridik shaxslar ushbu ishlarni bajarish jarayonida foydalaniladigan suv uchun soliq to'lamaydilar. Ta'mirlash-qurilish va boshqa ishlarni bajarish

chog'ida foydalaniladigan suv hajmi uchun soliqni ular uchun ushbu ishlar bajariladigan korxonalar va tashkilotlar to'laydi. Yangi qurilish maydonchasida qurilish ishlarini bajarish chog'ida qurilish paytida foydalaniladigan suv hajmi uchun soliqni qurilish tashkiloti to'laydi.

Soliq solish obyekti, bazasi va soliq stavkalari. Yer usti va yer osti manbalaridan foydalaniladigan suv resurslari soliq solish obyekti hisoblanadi. Yer usti manbalariga daryolar, ko'llar, suv omborlari, yer yuzasidagi boshqa havzalar va suv manbalari, turli xil kanal va hovuzlar kiradi. Yer osti manbalariga artezian quduqlar va skvajinalar, vertikal va gorizontal zovur tarmog'i kiradi. Foydalanilgan suv resurslarining hajmi soliq solish bazasi hisoblanadi. Suv resurslarining yer usti va yer osti manbalaridan olingan suv hajmi suv o'lgach asboblarning ko'rsatkichlari asosida aniqlanadi. Suvdan o'lgach asboblarsiz foydalanilgan taqdirda, uning hajmi suvdan foydalanish limitlaridan, suv iste'molining texnologik va sanitariya normalaridan, ekinlar hamda dov-daraxtlarni sug'orish normalaridan yoki ma'lumotlarning to'g'riligini ta'minlovchi boshqa usullardan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Soliq to'lovchilar yer usti va yer osti manbalaridan olib foydalanilgan suv resurslari hajmlarining alohida-alohida hisobini yuritadilar. Yuridik shaxslarning hududida ta'mirlash-qurilish va boshqa ishlarni bajaruvchi soliq to'lovchilar bu ishlarni bajarish jarayonida foydalaniladigan suv uchun suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lamaydi. Ta'mirlash-qurilish va boshqa ishlarni bajarayotganda foydalaniladigan suv hajmi uchun bu ishlar qaysi yuridik shaxslar uchun bajarilayotgan bo'lsa, o'sha yuridik shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'laydi. Qurilish ishlari yangi qurilish maydonida bajarilgan taqdirda, qurilishda foydalaniladigan suv hajmi uchun qurilish tashkiloti suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'laydi.

Yagona yer solig'i to'lovchilari bo'lmagan qishloq xo'jaligi korxonalari soliq solinadigan bazani soliq davrida bir gektar sug'oriladigan yerlarni sug'orish uchun sarflanadigan suvning butun xo'jalik bo'yicha o'rtacha hajmidan kelib chiqqan holda aniqlaydi.

2009-yilda suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari quyidagi jadval ma'lumotlarida keltirilgan.

3.5-jadval.

**Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq
STAVKALARI¹**

Ko'rsatkichlar	1 kub. metr uchun stavka (so'm)	
	Yer usti suv resurslari manbalari	Yer osti suv resurslari manbalari
1. Iqtisodiyotning barchatarmoqlaridagi korxonalar (2-4-bandlarda ko'rsatilganlaridan tashqari)	21,6	27,5
2. Elektrostansiyalar	6,3	9,3
3. Kommunal xizmat ko'rsatish korxonalari	11,9	15,4
4. Yagona yer solig'i to'lashga o'tmagan qishloq xo'jalik korxonalari, dehqon xo'jaliklari (yuridik va shaxslar) hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida suvdan foydalangan jismoniy shaxslar	1,1	1,3

Suvdan qishloq xo'jalik ekinlari va ko'chatlarini sug'orish uchun foydalanadigan yordamchi xo'jaliklarga ega yuridik shaxslar, shuningdek ilmiy-tadqiqot tashkilotlari va o'quv yurtlarining o'quv-tajriba xo'jaliklari soliqni qishloq xo'jalik korxonalari uchun belgilangan stavkalar bo'yicha to'laydilar.

Soliq bo'yicha imtiyozlar. Soliq kodeksiga ko'ra suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lashdan nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida 50 foizini nogironlar, 1941–1945-

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29-dekabrda PQ-1024 sonli qarori

yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etgan korxonalar ozod etiladi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarishda soliq solinadigan baza sog'liqni saqlash muassasalarida davolash maqsadida foydalaniladigan yer osti mineral suvlari hajmiga; dori vositalarini tayyorlash uchun foydalaniladigan suv hajmiga; atrof muhitga zararli ta'sir ko'rsatishining oldini olish maqsadida chiqazib olinadigan yer osti suvlari hajmiga; shaxtadan suvlarni qochirish uchun, foydali qazilmalarni qazib olish vaqtida chiqazib olingan va qatlamdagi bosimni saqlab turish uchun yer qa'riga qaytarib quyiladigan yer osti suvlari hajmiga; gidroelektr stansiyalari gidravlik turbinalarining harakati uchun foydalaniladigan suv hajmiga; qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan sho'rlangan yerlarni yuvish uchun foydalaniladigan suv hajmlariga kamaytiriladi.

Soliqni hisoblab chiqarish tartibi va to'lash muddatlari. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilar tomonidan, dehqon xo'jaliklaridan tashqari, tasdiqlangan stavkalar bo'yicha amalda olingan soliqqa tortiladigan suv hajmidan kelib chiqib hisoblanadi.

Dehqon xo'jaliklari uchun suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq davlat soliq xizmati organlari tomonidan umuman xo'jalik bo'yicha o'tgan yilda 1 ga sug'oriladigan yerga sarflangan suv hajmidan kelib chiqib hisoblanadi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqning hisob-kitobi suvdan foydalanish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga ortib boruvchi yakun bilan quyidagi muddatlarda belgilangan shakl bo'yicha taqdim etiladi:

1) suv resurslaridan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliqning umumiy summasi yilning bir choragida eng kam ish haqining ellik baravaridan ko'pni tashkil etadigan yuridik shaxslar tomonidan (qishloq xo'jaligi korxonalari, mikrofirmalar va kichik korxonalar bundan mustasno) — har oyda, hisobot oyidan keyingi oying 25-kunigacha;

2) suv resurslaridan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliqning umumiy summasi yilning bir choragida eng kam ish haqining

ellik baravaridan kamni tashkil etadigan yuridik shaxslar, shuningdek mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan — yilning har choragida, yilning hisobot choragidan keyingi oyning 25-kunigacha, -yil yakunlari bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobot taqdim etiladigan muddatda;

3) yagona yer solig'ini to'lashga o'tmagan qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan— yilda bir marta hisobot davrining 15 dekabrigacha;

4) yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan — yilning har choragida yilning hisobot choragidan keyingi oyning 25-kunigacha.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lash to'g'risidagi to'lov xabarnomasi yuridik shaxs tashkil etgan va tashkil etmagan holda tuzilgan dehqon xo'jaliklariga davlat soliq xizmati organlari tomonidan hisobot davridan keyingi yilning 1 fevralidan kechiktirmay topshiriladi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq budjetga quyidagi muddatlarda to'lanadi:

— suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lovchilar tomonidan - hisob-kitob taqdim etiladigan muddatdan kechiktirmay amalga oshiriladi;

— yuridik shaxs tashkil etgan va tashkil etmagan holda tuzilgan dehqon xo'jaliklari tomonidan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lash yiliga bir marta, soliq davridan keyingi yilning 1 mayigacha amalga oshiriladi.

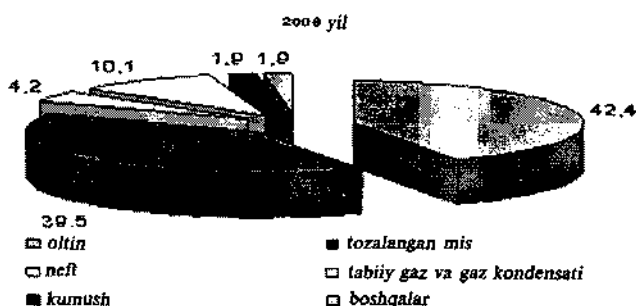
6. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar, maxsus to'lovlar va ularning o'ziga xos jihatlari

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin respublikamiz hududidagi barcha tabiiy, yer osti boyliklari davlatimiz tasarrufiga o'tdi. O'zbekiston zaminida juda ulkan va noyob, hali ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilmagan mineral xom-ashyo resurslari to'plangan.

O'zbekistonda 100 ga yaqin, aniqrog'i 95 turdagi mineral xom-ashyoni o'zida mujassam etgan 2700 ta kon aniqlangan. Amalda

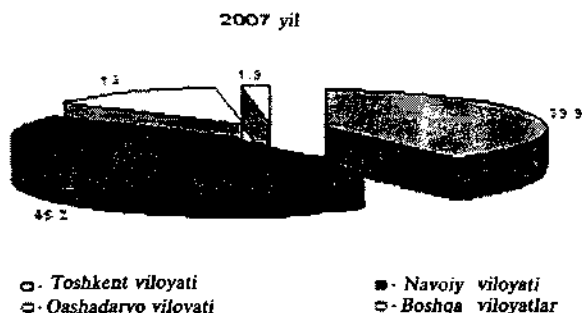
Mendeleyev davriy jadvalidagi barcha elementlar respublikamizda mavjud. Mamlakatning umumiy xom-ashyo salohiyati 3,3 trillion AQSh dollari miqdorida baholanmoqda. Mavjud konlardan har yili 5,5 mlrd. AQSh dollariga teng foydali qazilmalar qazib olinmoqda. Respublikamiz qonunchiligiga ko‘ra mavjud yer osti boyliklari umumdavlat mulki hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining 1994-yil 23-sentabrdagi «Yer osti boyliklari to‘g‘risida» gi Qonuniga muvofiq 1995-yildan boshlab yer osti boyliklaridan foydalanilganlik uchun soliq joriy etildi va yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar ularning hajmidan kelib chiqqan holda maxsus soliq to‘lay boshladilar. Yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliqning joriy etilishidan asosiy **maqsad** — umumdavlat mulki hisoblangan yer osti boyliklaridan oqilona tarzda butun jamiyat a‘zolarini va kelajak avlod manfaatlarini hisobga olgan holda foydalanish samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Soliq kodeksiga ko‘ra yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq umumdavlat soliqlari tarkibiga kiradi. Ushbu soliq tabiiy boyliklardan foydalanishning samaradorligini ta‘minlash bilan birga sof fiskal vazifani ham bajaradi. Respublikamizda yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq yer osti boyliklarining 50 dan oshiq turiga nisbatan belgilangan bo‘lsa-da, budjetga soliq tushumi faqatgina 4-5 turdagi yer osti boyliklariga mutlaq ravishda bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

3.4-rasm. Yer qa‘ridan foydalanilganlik uchun soliq summasining asosiy yer osti boyliklari bo‘yicha shakllanishi (foizda).

3.4-rasm ma'lumotlaridan ma'lumki, 2006-yilda yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliqning tushumlari tarkibida oltin 42,4 foizni, tozalangan mis 39,5 foizni, neft 4,2 foizni, tabiiy gaz va gaz kondensati 10,1 foizni, kumush 1,9 foizni tashkil etadi.

3.5-rasm. Yer qa'ridan foydalanilganlik uchun soliq summasini xududlar bo'yicha taqsimoti.

Agar xududlar bo'yicha tahlil qilinganda jami yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq tushumining 39,9 foizi Toshkent viloyatiga, 45,2 foizi Navoiy viloyatiga, 13,0 foizi Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri kelgani holda qolgan 1,9 foizi respublikamizning boshqa xududlari zimmalariga to'g'ri keladi.

Soliq to'lovchilar, soliqqa tortish obyekti va bazasi. Yer qa'ridan foydalanuvchilar, O'zbekiston Respublikasi hududida foydali qazilmalarni qazib olinayotgan, texnogen mineral hosilalardan foydali qazilmalarni ajratib olayotgan, shuningdek, foydali qazilmalardan foydali komponentlarni ajratib olgan holda ularni qayta ishlashni amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi.

Yer qa'ridan foydalanuvchilar yer qa'ridan foydalanganliklari uchun quyidagi soliqlar va maxsus to'lovlarni to'laydilar:

- 1) yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq;
- 2) qo'shimcha foyda solig'i; ushbu soliq ayrim foydali qazilmalar yoki ayrim mahsulot turlari uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori asosida o'rnatilgan stavkadan

kelib chiqib, realizatsiyadan olingan sof tushum bilan belgilangan hisob-kitob bahosi o'rtasidagi farq - qo'shimcha foydadan undiriladi;

3) bonus; bonus deganda yer qa'ridan foydalanuvchi tomonidan amalga oshiriladigan bir martalik to'lov tushuniladi. Ushbu bonuslarning ikki turi mavjud: imzoli bonus va tijoratbop topilma bonus.

— Imzoli bonus yer qa'ridan foydalanuvchining tegishli litsenziya asosida foydali qazilmalarni aniqlash, qidirish va kavlab olish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish huquqi uchun bir martalik qat'iy tarzda belgilanadigan majburiy to'lov hisoblanadi.

— Tijoratbop topilma bonusi tegishli litsenziyada ko'rsatilgan yer qa'ri uchastkasida foydali qazilma konlarining har bir tijoratbop topilmasi uchun, shu jumladan dastlabki belgilangan ajratib olinayotgan zaxiralarni ko'paytirishga olib keluvchi konlarni qo'shimcha qidirish o'tkazish chog'idagi foydali qazilmalar topilmasi uchun to'lanadigan to'lov hisoblanadi.

Soliqqa tortish maqsadida yer osti boyliklari deganda yer qobig'ining yuqori qismini qamrab oladigan hamda foydali qazilmalarni tadqiq qilish va qazib olish mumkin bo'lgan makon, foydali qazilmalar deganda - iqtisodiy va sog'lomlashtirish ahamiyatiga ega geologik hosilalar hisoblanadi. Tarkibida rangli, nodir, asl, qora metallar va boshqa mineral xom ashyo bo'lgan rudalarni bir korxonaga qazib olib, uni bundan keyin qayta ishlash uchun boshqa korxonalariga bersa (eksport bundan mustasno), qazib olinadigan rudani qayta ishlaydigan va soliq stavkasi belgilangan tayyor mahsulot chiqaradigan korxonaga soliq to'lovchi hisoblanadi.

Respublikamizda ushbu soliqni davlat budjetiga ta'minlab beruvchi eng yirik soliq to'lovchilar Olmaliq tog'-kon metallurgiya kombinati, Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash zavodlari, Sho'rtan va Muborak gazni qayta ishlaydigan zavodlar, Navoiy oltinni qayta ishlaydigan korxonaga, shuningdek, Angren ko'mir qazib oluvchi korxonaga va boshqa shu kabi yer osti boyliklarini qazib chiqaruvchi va qayta ishlovchi yirik korxonalar hisoblanadi. Ruda qayta ishlash uchun O'zbekiston Respublikasidan tashqariga

yuklab jo'natilgan yoki eksport qilingan taqdirda uni qazib olgan korxonaga soliq to'lovchi bo'lib hisoblanadi.

Quyidagilar yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliqqa tortish obyektlari hisoblanadi:

a) foydali qazilmalarni qazib olish hajmi (shu jumladan yo'l-yo'lakay olinadigan foydali qazilmalar va qimmatli komponentlar) ularni qayta ishlashdan olingan mahsulotning haqiqatda sotilish qiymati bo'yicha, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ini chegirgan holda.

Gaz qazib chiqaruvchi korxonalar uchun soliqqa tortish obyekti bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan sotish bahosi bo'yicha, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i chegirilgan holda, birlamchi tayyorgarlikdan o'tgan qatlamlardan qazib olingan tabiiy (tozalanmagan) gaz hajmi hisoblanadi.

b) texnogen hosilalar hajmi (mineral xom ashyoni qazib olish va qayta ishlash chiqindilari) ajratib olingan asosiy foydali qazilmaning qonun hujjatlariga muvofiq haqiqiy sotilish qiymati bo'yicha, bunda qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i chegiriladi.

v) to'plangan chaqnoq tosh xom ashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlar va boshqa geologik kolleksiya materiallarining hisob qiymati.

Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha soliq solinadigan baza kavlab olingan yoki ajratib olingan tayyor mahsulot hajmining o'rtacha olingan realizatsiya qilish bahosida hisoblab chiqilgan qiymati hisoblanadi. Agar tayyor mahsulot boshqa tayyor mahsulotni ishlab chiqarish uchun xom ashyo bo'lgan yoki tayyor mahsulot o'zini ishlab chiqarish yoki xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanilgan bo'lsa, bunday mahsulot uchun soliq solinadigan baza kavlab olingan, ajratib olingan tayyor mahsulotning ishlab chiqarish tannarxidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Soliq stavkalari va soliqdan imtiyozlar. Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadi.

O'zbekistonda qazib olinadigan xom-ashyo turlari bo'yicha yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliqning tabaqalashtirilgan stavkalari belgilangan. Hozirgi vaqtda jami 50 oshiq turdagi foydali qazilmalarga nisbatan tabaqalashtirilgan tarzda soliq stavkalari o'rnatilgan. 2009-yil 1-yanvardan boshlab yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari quyidagicha belgilangan.

3.6-jadval

**Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq
STAVKALARI**

Soliqqa tortish obyektining nomi	Soliq solinadigan bazaga nisbatan soliq stavkalari, foizda
I. Asosiy va qo'shimcha foydali qazilmalar olinishiga nisbatan soliq stavkalari	
<i>Energiya tashuvchilar:</i>	
Tabiiy gaz	30,0
Yer ostidan qazib olingan gaz	2,6
Nobarqaror gaz kondensati	20,0
Neft	20,0
Ko'mir	3,8
<i>Rangli va noyob metallar:</i>	
Tozalangan mis	8,1
Molibdenli sanoat mahsuloti	1,3
Konsentrlangan qo'rg'oshin	1,3
Metall rux	1,3
Volfram konsentrati	10,4
<i>Asl metallar:</i>	
Oltin	5,0
Kumush	8,0
Qimmatbaho, yarim qimmatbaho va zebziynat uchun toshlar xom-shyosi	24,0

<i>Qora metallar:</i>	
Temir	3,9
<i>Kon-kimyo xom-ashyosi:</i>	
Tosh (ovqatgaishlatiladigan) tuz	1,7
Kaliy tuzi	0,4
Natrit sulfat	0,4
Fosforitlar (grafitlarda)	4,8
Karbonat xom-ashyosi (oxaktoshlar, dolomitlar)	3,3
Glaukonit	3,3
Mineral pigmentlar	4,8
<i>Kon-ruda xom-ashyosi:</i>	
Plavikshpatli konsentrat	21,2
Tabiiy grafit	7,8
Ikkilamchi boyitilmagan kulrang kaolin	7,9
Kvars — dala shpati xomashyosi	6,5
Shisha xom-ashyosi	1,8
Betonitli loy	4,8
Talk vataik toshi	3,9
Talkomagnizit	3,9
Mineral bo'yoqlar	5,7
Vollostanit	3,9
Asbest	3,9
Mineral tolaishlab chiqarish uchun bazalt	2,3
Bariy konsentrati	2,0
<i>Metallurgiya uchun noruda xom-ashyosi:</i>	
O'tgachidamli, qiyin eruvchan, qoliblash gilmoyasi	3,3
Ohaktoshlar, dolomitlar	3,9
Kvars va kvarsitlar	6,5

Qoliplash qumlari	1,8
<i>Noruda qurilish materiallari:</i>	
Sement xom-ashyosi	2,0
Tabiiy bezaktoshdan bloklar	1,8
Marmar ushog'i	3,8
Gips toshi, ganch	5,3
Keramzit xom-ashyosi	3,0
G'isht – cherepitsa(qumoqsimon, lyossimon jinslar, zichlovchi sifatidalyosslar, qumlar va boshqalar)	3,1
Gips va angidrit	3,8
Arallanadigan xarsangtosh vashag'al uchun toshlar	3,8
Qurilish qumlari	3,0
Tosh-shag'al aralashmasi, shag'al aralashmasi, maydatoshlar, shag'al	3,8
Qumtoshlar	1,6
Chig'anoq	3,8
Slanetslar	3,8
Agloporit	2,5
Boshqa keng tarqalgan foydali qazilmalar (margellar, argelittar, amvritlar va boshqalar)	1,6
2. texnogen hosilalardan olingan foydali qazilmalarni	asosiy foydali qazilma boyligini qazib olganlik stavkasidan 30 %

Soliqni hisoblab chiqarish va budjetga to'lash tartibi. Yuridik va jismoniy shaxslar yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha hisob-kitoblarni soliq organlariga yil boshidan o'sib boruvchi yakun bo'yicha belgilangan shaklda soliqni to'lash uchun belgilangan muddatda taqdim etadilar. Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliqni yuridik shaxslar quyidagi tartibda to'laydilar:

a) mikrofirma va kichik korxonalar — yilning har choragida, hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay;

b) mikrofirma va kichik korxonalar jumlasiga kirmaydigan boshqa soliq to'lovchi yuridik shaxslar — har oyda, hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay.

Keng tarqalgan foydali qazilmalarni qazib olish bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar yiliga bir marotaba, keyingi yilning 1-fevralidan kechiktirmay davlat soliq xizmati organlarining xabarnomasi bo'yicha hisob-kitobni ularga taqdim etadilar va yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliqni to'laydilar.

Tayanch so'z va iboralar

Umumdavlat soliqlari va yig'implari, davlat budjeti, maxalliy budjet, bevosita va bilvosita soliqlar, kichik biznes, kichik korxonalar, yakka tartibdagi tadbirkorlik, xususiy tadbirkorlik, foyda solig'i, aksiz, QQS, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, soliq obyekt va subyektlari, soliq imtiyozlari, soliq ta'tili, soliq krediti, soliqlarni to'lash muddatlari, soliq agentlari, soliq hisobot shakllari, moliyaviy yil, soliq davri

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar.

1. *Umumdavlat soliqlarining tarkibiy tuzilishi qanday?*
2. *Umumdavlat soliqlari qaysi budjetga to'lanadi?*
3. *O'zbekiston Respublikasi budjet tizimi to'g'risidagi qonun qachon qabul qilingan?*
4. *Soliq ta'tili nima? Uning tub mohiyatini tushuntirib bering.*
5. *Soliqqa tortishning umumbelgilangan tartibini tushuntirib bering.*
6. *Soliq agentlari kimlar, ularning vazifalari nimalardan iborat?*
7. *Aksiz va QQS soliqlarini to'lash muddatlari haqida gapirib bering.*
8. *Qo'shilgan qiymat deganda nimani tushunasiz?*

4-BOB. KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI TOMONIDAN TO'LANADIGAN MAHALLIY SOLIQLAR VA YIG'IMLAR

Reja:

1. *Mahalliy soliqlar va yig'implarning mohiyati va tarkibiy tuzilishi*
2. *Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan mol-mulk solig'i va uning o'ziga xos jihatlari*
3. *Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan yer solig'i va uning o'ziga xos jihatlari*
4. *Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan mahalliy yig'implar va ularning o'ziga xos jihatlari*

1. Mahalliy soliqlar va yig'implarning mohiyati va tarkibiy tuzilishi

Respublikamizda asosan soliqlar budjet tizimi daromadlarini shakllantiradi. Davlat budjeti tizimi mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotini moliyaviy mablag' bilan ta'minlaydi va O'zbekiston Respublikasining budjet tizimida umumrespublika budjeti yetakchi bo'g'indir. U umumdavlat resurslarining bir qismi bevosita davlat hokimiyatining ijro etuvchi va farmoyish beruvchi oliy organi — O'zbekiston Respublikasi Hukumatida markazlashuvini ta'minlaydi. Markazlashgan resurslar umumdavlat ahamiyatiga molik bo'lgan, umuman olganda jamiyat manfaatlarini ifodalaydigan tadbirlarni (xalq xo'jaligi ahamiyatidagi qurilishlarni, eng muhim ijtimoiy tadbirlarni, mudofaa, boshqaruv, davlatning tashqi iqtisodiy aloqalari, davlatning moddiy va moliyaviy zaxiralarini) mablag' bilan ta'minlashga ishlatiladi. Umumrespublika budjeti orqali milliy daromadni Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahriga taqsimlash va qayta taqsimlash jarayoni izga solib turiladi. Davlat umumrespublika budjetidan davlat budjetining bu bo'g'ini ijrosi yuzasidan respublikadagi hamma ishlarni muvofiqlashtirish uchun foydalanadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining budjeti pul mablag‘larini respublikaning tegishli davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari amalga oshiradigan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tadbirlarini moliyalashtirish uchun markazlashtiradi.

Mahalliy budjetlar O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ular davlat hokimiyatining har bir mahalliy organi o‘z faoliyatini amalga oshirishi uchun uning ixtiyorida aniq moliyaviy baza yaratadi. Mahalliy budjetlar tizimi mahalliy talab-ehtiyojlarni to‘laroq hisobga olish hamda davlat tomonidan markazlashgan tartibda amalga oshiriladigan tadbirlar bilan to‘g‘ri olib borish imkonini beradi, mahalliy hokimiyat organlari mahalliy budjet daromadlarining ko‘payishi va resurslarning tejankorlik bilan sarflanishi to‘g‘risida tinmay g‘amxo‘rlik qiladi, chunki joylarda iqtisodiyot va madaniyatning yuksalish sur‘atlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri mahalliy xo‘jalik zaxiralarini safarbar qilish, mablag‘larni tejab ishlatish borasidagi ishlarni tashkil etish bilan bog‘liq bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida umuman O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining muvaffaqiyatli bajarilishiga yordam beradi. Mahalliy budjetlardan uy-joy-kommunal xo‘jaligi va obodonlashtirish, maorif va sog‘liqni saqlash muassasalari (maktablar, kasalxonalar, maktabgacha tarbiya muassasalari va boshqalar), ijtimoiy ta‘minot sohasidagi tadbirlar mablag‘ bilan ta‘minlanadi.

Respublikamizda soliqlar budjet tizimi daromadlarini shakllantirishiga qarab asosan ikki guruhga bo‘linadi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 6-moddasiga muvofiq umumdavlat soliqlariga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig‘i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i;
- 3) qo‘shilgan qiymat solig‘i;
- 4) aksiz solig‘i;
- 5) yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

Umumdavlat soliqlari har yili qonuniy tartibda belgilanadigan normativlar bo‘yicha tegishli budjetlar o‘rtasida taqsimlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 7-moddasiga muvofiq mahalliy soliqlar va yig‘imlarga quyidagilar kiradi:

- 1) mol-mulk solig'i;
- 2) yer solig'i;
- 3) obodonlashtirish va infratuzilmani rivojlantirish solig'i;
- 4) jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yonilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;

5) yuridik shaxslarni, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olinganlik uchun yig'im.

Umumdavlat soliqlari asosan respublika budjeti daromadlarini shakllantirishga qaratilgan bo'lsa, mahalliy soliqlar va yig'imga mahalliy budjetlar daromadlarini shakllantiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida mahalliy soliqlar va yig'imga soliq Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, umumdavlat soliq tushumlari har yili qonuniy tartibda belgilanadigan normativlar bo'yicha tegishli budjetlar o'rtasida taqsimlanadi.

2. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan mol-mulk solig'i va uning o'ziga xos jihatlari

Korxonalarni soliqqa tortish yo'lidagi muhim qadamlardan biri - korxonalarining mol-mulkiga solinadigan soliqning joriy qilinishi hisoblanadi. Mol-mulk solig'i O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15 fevralda qabul qilingan «Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida» gi Qonuniga asosan joriy etildi va shu bilan birga korxonalarining ishlab chiqarish fondlariga to'lov hamda transport vositalariga solinadigan soliq bekor qilindi. Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i to'g'ri soliqlar tarkibiga kiradi va mohiyatiga ko'ra bu soliq asosiy fondlar shaklidagi resurslarga nisbatan belgilangan soliq hisoblanadi. Mazkur soliq bo'yicha tushumlar summasi to'liq mahalliy budjetlarga tushadi va u mahalliy budjetlarning barqaror daromad manbalaridan biri hisoblanadi. Soliq tizimida mol-mulk solig'ini joriy qilishdan ko'zlangan maqsad birinchidan, korxonalar o'zlarining xo'jalik

faoliyatini yuritishda ortiqcha va foydalanilmayotgan mol-mulkini sotishga qiziqishni uyg'otish bo'lsa, ikkinchidan, korxonalar balansidagi mol-mulkdan samarali foydalanishni rag'batlantirishdan iboratdir. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning balansidagi barcha mulklardan soliq to'lashga majbur qilish uni ortiqcha bino, inshootlar, mashina va uskunalardan qutilishiga undaydi. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllantirishga, mahsulot tannarxini pasaytirishga hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini yaratadi. Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining davlat budjeti daromadlari tarkibidagi ulushi yuqori salmoqqa ega emas. Hozirgi vaqtda ushbu soliqning tushumi O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining solikli daromadlarida 2,3—4,5 foiz oralig'ini tashkil etmoqda (4.1-jadval).

4.1-jadval

**Yuridik shaxs mol-mulki o'rtacha yillik qoldiq qiymatining
1-chorak uchun hisob-kitobi**

Balans moddalari nomi	Balans moddalari bo'yicha summalar		
	31-yanvar holatiga	28-fevral holatiga	31-mart holatiga
Asosiy vositalar	935	950	950
Nomoddiy aktivlar	-	-	-
Asosiy vositalarning eskirishi	115	90	100
Soliq solinadigan mol-mulkning qoldiq qiymati	820	860	850

Mol-mulk solig'i to'lovchilar, soliqqa tortish obyekti va mol-mulkning o'rtacha yillik qoldiq qiymatini aniqlash tartibi.

Soliq qonunchiligiga asosan mol-mulk solig'ining to'lovchilari soliq solinadigan mol-mulkka ega bo'lgan yuridik shaxslar hisoblanadi.

Soliq solish maqsadida yuridik shaxslar deganda, mulkida, xo'jalik yuritishida yoki tezkor boshqaruvida mol-mulkka ega bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha mol-mulki bilan javob bera oladigan hamda mustaqil balans va hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar tushuniladi. Soliqqa tortishning alohida rejimi o'atilgan

ayrim toifadagi korxonalariga, jumladan yagona yer solig'ini to'lovchi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar, yagona soliq to'lovchini to'lovchi miqrofirmalar va kichik korxonalar hamda savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari hamda notijorat tashkilotlar uchun ularning asosiy faoliyati bo'yicha mol-mulk solig'ini to'lash tatbiq etilmaydi.

Agar soliqqa tortishning alohida rejimi o'rnatilgan yuridik shaxslar faoliyatning asosiy turi bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullansalar, ular alohida hisob yuritishlari va qonun hujjatlariga muvofiq mol-mulk solig'ini to'lashlari zarur bo'ladi.

Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining obyektini asosiy vositalar (shu jumladan moliyaviy ijara (lizing) shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar), nomoddiy aktivlar, tugallanmagan qurilish obyektlari hamda belgilangan muddatda ishga tushirilmagan asbob-uskunalar qiymati hisoblanadi.

Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining soliqqa tortish bazasi esa:

a) asosiy vositalarning o'rtacha yillik qoldiq qiymati (shu jumladan moliyaviy ijara (lizing) shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar);

b) nomoddiy aktivlarning o'rtacha yillik qoldiq qiymati;

v) belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektining o'rtacha yillik qiymati;

g) me'yoriy muddatlarda o'rnatilmagan uskunalarining o'rtacha yillik qiymati hisoblanadi.

Yuridik shaxslar mol-mulkingning o'rtacha yillik qoldiq qiymati hisobot davridagi har bir oyning oxirgi kunidagi holatga ko'ra soliq solish obyektlarining qoldiq qiymatlarini qo'shishdan olingan summaning o'n ikkidan bir qismi sifatida ortib boruvchi yakun bilan quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

Mol-mulkning o'rtacha yillik qoldiq qiymati	$= \frac{(31 \text{ yanvar} + 28(29) \text{ fevral} + \dots + 30 \text{ noyabr} + 31 \text{ dekabr})}{12}$
---	--

Mol-mulk solig'ini hisoblash tartibini quyidagi korxonalar misolida ko'rib chiqamiz:

Hisobot yilining I-choragi uchun soliq solinadigan mol-mulkning o'rtacha qiymatini quyidagicha aniqlaymiz:

Soliqni hisoblab chiqarish
uchun mol-mulkning
o'rtacha qoldiq qiymati

$$= \frac{(820 + 860 + 850)}{12} = 210,8.$$

Ushbu soliq solinadigan mol-mulkdan 3,5 foiz stavkada I-chorak uchun 7,38 ming so'm ($210,8 \cdot 3,5\%$) mol-mulk solig'i hisoblanadi.

Mol-mulk solig'i stavkalari, soliqdan imtiyozlar. Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining stavkalari har yili keyingi moliya-yil uchun tasdiqlanadigan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va davlat budjeti parametrlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori asosida belgilanadi. Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i stavkasi 3,5 foiz miqdorida belgilangan (4.2.-jadval).

4.2-jadval

Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i STAVKALARI¹

T/r	To'lovchilar	Soliq solinadigan bazaga nisbatan %larda soliq stavkasi
1.	Yuridik shaxslar	3,5
2.	O'zi ishlab chiqargan tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksportining erkin almashtiriladigan valutatdagi hissasi quyidagi miqdorlarni tashkil etadigan eksportchi korxonalar uchun (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 12-oktabrdagi PF-1871-soni farmoni bilan tasdiqlangan xom-ashyo tovarlari ro'yxatidagilar bundan istisno):	
	sotishning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizgacha	belgilangan stavka 30%ga pasaytiriladi
	sotishning umumiy hajmida 30 foiz va undan yuqori	belgilangan stavka 50%ga pasaytiriladi

Izoh: Me'yoriy muddatlarda o'rnatilmagan uskunalar uchun mol-mulk solig'i ikki baravar miqdorda to'lanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29 dekabrda PQ-1024-son qarori

Mahsulotini eksport qiluvchi korxonalariga berilgan imtiyoz savdo-vositachi korxonalariga, shuningdek, erkin almashtiriladigan valutaga xom-ashyo tovarlari — paxta tolasi, ip gazlama, lint, neft, neft mahsulotlari, gaz kondensati, rangli va qora metallarni eksport qiladigan ishlab chiqarish korxonalariga tatbiq etilmaydi. Soliq stavkasi mol-mulkni qayta baholash natijasidagi qoldiq narxiga qo'llaniladi. Qayta baholash maqsadida korxonalarining asosiy vositalari deganda quyidagilar tushuniladi: o'zining asosiy vositalari; o'rnatiladigan uskunalar; tugallanmagan qurilish obyektlari; uzoq muddatga ijaraga olinadigan, shu jumladan uzoq muddatli lizing bo'yicha olingan asosiy vositalar.

Amaldagi soliq qonunchiligiga ko'ra quyidagi yuridik shaxslarning mol-mulkiga soliq solinmaydi:

a) notijorat tashkilotlarning mol-mulkiga (tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan mol-mulkdan tashqari).

b) xalq ta'limi va madaniyat muassasalari ehtiyojlari uchun foydalaniladigan mol-mulka;

v) uy-joy-kommunal xo'jaligi va boshqa umumfuqaroviy ahamiyatga molik shahar xo'jaligining mol-mulkiga;

g) nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'ar-masi va «O'zbekiston chernobilchilari» uyushmasining mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar tashkil qilgan yuridik shaxslarning mol-mulkiga;

d) yangi tashkil etilgan yuridik shaxslarning mol-mulkiga, ro'yxatdan o'tgan paytidan e'tiboran ikki-yil mobaynida. Mazkur imtiyoz tugatilgan (qayta tashkil etilgan) korxonalar, ularning filiallari va tarkibiy bo'linmalarining ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlari negizida tashkil etilgan korxonalariga, shuningdek korxonalar huzurida tashkil etilgan yuridik shaxslarga nisbatan, basharti ular ana shu korxonalardan ijaraga olingan asbob-uskunalarda ishlayotgan bo'lsalar, qo'llanilmaydi;

Mol-mulk solig'i hisoblab chiqarilayotganida soliq solinadigan baza quyidagilarning qiymatiga kamaytiriladi:

• soliq to'lovchining balansida bo'lgan uy-joy-kommunal va ijtimoiy-madaniy soha obyektlarining;

- tabiatni muhofaza qilish, sanitariya-tozalash maqsadida va yong'inga qarshi xavfsizlik uchun foydalaniladigan obyektlarning;

- mahsulot o'tkazgichlar, aloqa yo'llari (shu jumladan avtomobil yo'llari), aloqa va energiya uzatish liniyalarining, shuningdek ularni foydalanishga yaroqli holda saqlab turish maqsadida qurilgan inshootlarning;

- aloqa yo'ldoshlarining;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko'ra to'xtatib qo'yilgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining;

- shahar yo'lovchilar transportining (taksidan, shu jumladan yo'nalishli taksidan tashqari), shahar atrofidagi yo'nalishlarda yo'lovchilar tashiydigan umumiy foydalanishdagi avtomobil transportining (taksi, shu jumladan yo'nalishli taksidan tashqari);

- yo'l xo'jaligi korxonalari va tashkilotlarining yo'llarni ta'mirlash va saqlash ishlarida band bo'lgan transport vositalarining;

- soliq to'lovchining balansida bo'lgan hamda tadbirkorlik faoliyatida foydalanilmayotgan fuqarolik himoyasi va safarbarlik ahamiyatiga molik obyektlarning;

- lizingga olingan mol-mulkning, lizing shartnomasining amal qilish muddatiga;

- xorijiy kredit hisobiga xarid qilingan asbob-uskunalarga, ushbu kreditni so'ndirish muddatiga, lekin u besh yildan ortiq bo'lmasligi kerak.

Soliq hisobini taqdim etish va hisoblangan soliq summasini budjetga to'lash muddatlari.

Yil davomida mol-mulk solig'i to'lovchi korxonalar har oyda joriy avans to'lovlarini to'laydilar. Soliq solishning soddalashtirilgan tartibiga o'tmagan, umumbelgilangan tartibda mol-mulk solig'i to'lovchi mikrofirmalar va kichik korxonalar joriy avans to'lovlari to'lamaydi. Joriy avans to'lovlari miqdori mol-mulkning o'rtacha yillik qoldiq qiymatidan va belgilangan stavkadan kelib chiqqan holda hisoblab chiqarilgan mol-mulk solig'i yillik miqdorining o'n ikkidan bir qismi miqdorida belgilanadi. Joriy to'lovlar miqdorini hisoblab chiqarish uchun korxonalar davlat soliq xizmati idoralariga ma'lumotnomani joriy yilning 20-yanvarigacha taqdim etishlari

lozim. Budgetga joriy to'lovlarni to'lash har oyning 25-kunidan kechiktirmay amalga oshiriladi.

Birinchi chorak, yarim yil, 9 oy tugaganda to'lovchilar mustaqil ravishda mol-mulk solig'ini o'sib boruvchi yakun bilan, hisobot davrida mol-mulkning o'rtacha qoldiq qiymatidan kelib chiqib, hisoblab chiqadilar va hisobot davridan keyingi oyning 25-sanasidan, -yil yakunlari bo'yicha yillik moliya hisobotlarini taqdim etish muddatidan kechiktirmay obyekt joylashgan joydagi davlat soliq organlariga belgilangan shaklda taqdim etadilar. To'lanishi lozim bo'lgan mol-mulk solig'i hisobotlarni topshirish uchun belgilangan kundan kechiktirmay budgetga o'tkaziladi.

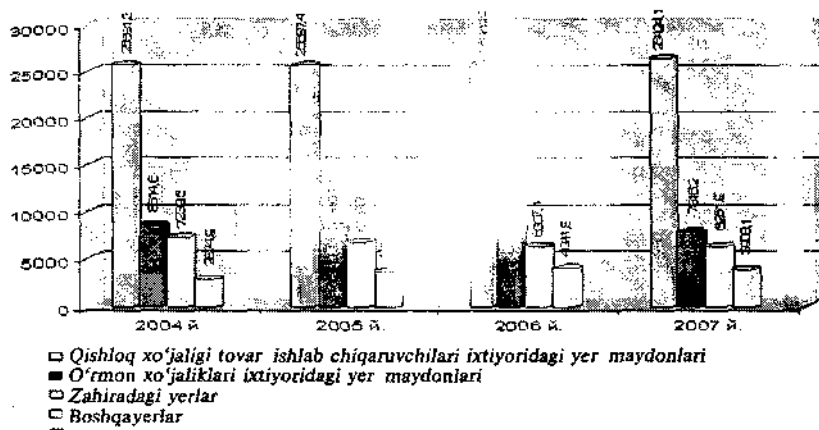
Mahsulot eksportini amalga oshiradigan eksportchi korxonalar mol-mulk solig'i hisob-kitobini taqdim etayotganlarida eksport qilinadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ga doir ma'lumotnomani taqdim etadilar.

3. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan yer solig'i va uning o'ziga xos jihatlari

Yer solig'i O'zbekiston soliq tizimida mahalliy soliqlar va yig'imlar tarkibiga kiradi hamda mahalliy budgetlarning barqaror daromad manbai hisoblanadi. Yer solig'i boshqa soliq turlaridan farqli o'laroq, o'ziga hos xususiyatlarga ega. Jumladan, o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra u renta to'lovidir yoki boshqacha qilib aytganda ushbu soliq yer egalari va yerdan foydalanuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy faoliyatining natijalari bilan bog'liq emas. Demak, ushbu soliqning joriy etilishidan maqsad — yerdan oqilona foydalanishni rag'batlantirish, tuproq unumdorligini oshirish, sifati turlicha bo'lgan yerlarda xo'jalik yuritishning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarini tenglashtirish, aholi yashaydigan joylarda infratuzilma rivojlanishini ta'minlash hamda yerning talon-taroj qilinishiga yo'l qo'ymaslik hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida jami yer fondi 2004-yilda 44410,3 ming gektarni tashkil etib, shundan 57,8 foizi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari ixtiyoridagi yer maydonlariga to'g'ri

kelgan. 2005-yilda esa 57,9 foizi, 2006-yilda 58,2 foizini, 2007-yilda 59,5 foizini tashkil qilgan (4.1-rasm).

4.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi yer fondi va uning foydalanuvchilar o'rtasidagi taqsimoti (ming ga)

Yer fondi hajmida qishloq ho'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari yer maydonlarining o'sishi fermer xo'jaliklari sonining yildan-yilga ko'payib borayotganligi va o'rmon xo'jaliklari ixtiyoridagi yer maydonlari bir qismining ular tasarrufiga o'tkazilishi hamda zaxira yerlarning o'zlashtirilishi bilan izohlanadi.

Soliq qonunchiligiga ko'ra o'z mulkida, egaligida yoki foydalanishida yer uchastkalariga ega bo'lgan yuridik shaxslar, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining norezidentlari yer solig'ini to'lovchilari bo'lib hisoblanishadi.

Agar soliqqa tortishning alohida tartibi o'rnatilgan yuridik shaxslar (mikrofirma va kichik korxonalar, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari, yagona yer solig'ini to'lovchi qishloq ho'jalik korxonalari, tadbirkorlik faoliyatining qat'iy soliq to'lanishi belgilangan yuridik shaxslar, audio va video kassetalar, lazer disklerini ishlab chiqish, yozish, ko'paytirish va sotish faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar) hamda notijorat tashkilotlar asosiy faoliyat turi bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ul-

lansalar, unda ular shu faoliyatda foydalaniladigan yerlari uchun yer solig'ini to'lovchilari hisoblanishadi.

Yer solig'i ob'yekti, bazasi va soliq stavkalari. Soliq kodeksiga ko'ra mulk huquqi, egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi yoki ijara huquqi asosida yuridik shaxslarda bo'lgan yer uchastkalari soliq solish obyekti hisoblanadi. Soliq kodeksining 280-moddasiga ko'ra quyidagilarga soliq solish obyekti sifatida qaralmaydi:

a) aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari. Aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari jumlasiga maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, sug'orish tarmog'i, sohil bo'yi yerlari va boshqa shu kabi yerlar;

b) aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish va dam olishi uchun foydalaniladigan yerlar (daraxtzorlar, bog'lar, sayilgohlar, xiyobonlar, shuningdek ariq tarmoqlari egallagan yerlar);

v) kommunal-maishiy yerlar (qabristonlar, chiqindilarni zararsizlantirish va ularni utilizatsiya qilish joylari va boshqa shu kabi joylar);

g) zaxira yerlar.

Mavjud yer uchastkalaridan qonun xujjatlariga muvofiq soliq solinmaydigan yer uchastkalari maydonlarini chegirib tashlash orqali soliq solinadigan baza aniqlanadi.

Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i stavkalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadi va soliq to'lovchilarga Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi va ularning quyi organlari tomonidan belgilangan tartibda yetkaziladi.

Jahon soliq amaliyotida yer solig'i stavkalari turli mamlakatlarda turlicha belgilanadi, lekin o'rtacha olganda yer qiymatining 5 foizidan oshmaydi. Soliq stavkalarini belgilashda tuproq boniteti (sifati) hisobga olinadi.

Yerlardan noqishloq xo'jalik maqsadlarida foydalanadigan yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i stavkalari quyidagicha guruhlanadi:

1. Sug'oriladigan jamoat qishloq xo'jaligi yerlari uchun undiriladigan yer solig'i stavkalari.

2. Lalmi ekinzorlar, bo'z yerlar va ko'p yillik ko'chatlar uchun undiriladigan yer solig'i stavkalari.

3. Sug'orilmaydigan pichanzorlar va yaylovlar uchun undiriladigan yer solig'i stavkalari.

4. Qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligida foydalanilmaydigan boshqa yerlar uchun undiriladigan yer solig'i stavkalari.

5. Toshkent shahrida yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun yer solig'i stavkalari.

6. Shahar va posyolkalardagi yer uchastkalaridan olinadigan yer solig'i stavkalari.

7. Qishloq joylarda joylashgan yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlardan undiriladigan yer solig'i stavkalari.

8. Qishloq joylarda joylashgan yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun fuqarolardan undiriladigan yer solig'i stavkalari.

Yer solig'i bo'yicha imtiyozlar. Soliq kodeksining 282-moddasiga ko'ra soliq solinmaydigan yer uchastkalariga quyidagi yerlar kiradi:

a) jamoa bog'dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligining, jamoa garajlarining umumiy foydalanishdagi yerlari. Ularga borish yo'llari, ariqlar, kollektorlar va umumiy foydalanishdagi boshqa yerlar;

b) tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga molik yerlar (davlat qo'riqxonalari, milliy va dendrologiya bog'lari, botanika bog'lari, zakazniklar, ov qilishga mo'ljallanganlari bundan mustasno, tabiat yodgorliklari), korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga belgilangan tartibda maxsus maqsadlar uchun berilgan, ihota daraxtzorlari egallagan yerlar;

v) tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar (tegishli muassasalar va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan tarixiy-madaniy qo'riqxonalar, xotira bog'lari, arxeologiya yodgorliklari, tarix va madaniyat yodgorliklari egallagan yerlar);

g) suv fondi yerlari (daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, dengizlar, muzliklar, botqoqliklar, gidrotexnika va boshqa suv xo'jaligi inshootlari egallagan yerlar, shuningdek suv havzalari sohilidagi suv xo'jaligi ehtiyojlari uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga belgilangan tartibda berilgan yerlar);

d) elektr uzatish liniyalari, podstansiyalar, umumdavlat aloqa liniyalari va ularning inshootlari egallagan yerlar.

e) umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari va ularning inshootlari egallagan yerlar. Umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llariga O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan belgilangan tartibda ularning indekslari va tartib raqamlarini ko'rsatgan holda tegishli ro'yxatlarga kiritilgan avtomobil yo'llari taalluqlidir;

j) temir yo'llarning umumiy tarmog'i va ularning inshootlari egallagan yerlar;

z) umumiy foydalanishdagi shahar elektr transporti yo'llari va metropoliten liniyalari (shu jumladan, metropoliten bekatlari egallagan yerlar) va ularning inshootlari egallagan yerlar. Mazkur imtiyoz tramvay yo'llari va trolleybus liniyalari, metropoliten liniyalari, tramvay va trolleybus bekatlari, shu jumladan dispetcherlik punktlari, metropoliten bekatlari va shahar elektr transporti yo'llaridagi boshqa inshootlar egallagan yerlarga tatbiq etiladi. Ma'muriy va boshqa yordamchi binolar, depolar (depo hududida joylashgan elektr transporti yo'llari va metropoliten liniyalari egallagan yerlardan tashqari), qurilish va ta'mirlash obyektlari egallagan yerlar uchun soliq belgilangan tartibda to'lanadi;

i) sport inshootlari, stadionlar, sport maydonchalari, suzish havzalari, sportning texnik turlari obyektlari va boshqa jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish komplekslari, onalar va bolalarning dam olish va sog'lomlashtirish joylari, sanatoriy-kurort muassasalari va dam olish uylari, o'quv-mashq bazalari egallagan yerlar;

k) magistral suv quvurlari, magistral kanalizatsiya kollektorlari va ularning inshootlari, suv olish va tozalash inshootlari, shuningdek suv ta'minoti va kanalizatsiyaga tegishli boshqa obyektlar egallagan yerlar. Suv ta'minoti va kanalizatsiyaga tegishli boshqa obyektlar tarkibiga aholi punktlarida suv quvuri va kanalizatsiya tarmog'idagi nasos stansiyalari, kuzatish quduqlari va dukerlar, suv minoralari va shu singari inshootlar kiradi;

l) magistral gaz va neft quvurlari va ularning inshootlari egallagan yerlar;

m) magistral issiqlik trassalari va ularning inshootlari egallagan yerlar. Issiqlik trassalarining inshootlariga nasos stansiyalari, issiqlikni hisobga olish va nazorat qilish asboblari, isitkichlar, issiq suv ta'minotining sirkulatsiya nasoslari kiradi;

n) samolyotlarning uchish-qo'nish maydonlari, shu jumladan ularni yerda boshqarish yo'laklari va to'xtash joylari, fuqaro aviatsiyasi aeroportlarining radionavigatsiya va elektr-yoritish uskunalari joylashgan yerlar;

o) O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturiga kiritilgan obyektlar qurilishi uchun ajratilgan yerlar - qurilishning me'yoriy muddati davriga, shuningdek Vazirlar Mahkamasining qarori bilan qurilish ishlari to'xtatib qo'yilgan obyektlar egallagan yerlar;

p) gidrometeorologiya va gidrogeologiya stansiyalari hamda postlari egallagan yerlar;

r) ilmiy tashkilotlarning qishloq xo'jaligi ahamiyatiga molik va o'rmon fondidagi yerlari, qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot tashkilotlari hamda o'quv yurtlariga qarashli tajriba, eksperimental va o'quv-tajriba xo'jaliklarining bevosita ilmiy va o'quv maqsadlari uchun foydalaniladigan yerlari. Ilmiy tajribalar, eksperimental ishlar, yangi navlar seleksiyasini amalga oshirish hamda mavzu doirasi tasdiqlangan boshqa ilmiy va o'quv maqsadlari uchun foydalaniladigan ekinlar va ko'chatlar egallagan yer uchastkalari soliq to'lashdan ozod etiladi;

s) yangi o'zlashtirilayotgan yerlar va meliorativ holatini yaxshilash ishlari olib borilayotgan sug'oriladigan yerlar - loyihada nazarda tutilgan muddatga, lekin ishlar boshlanganidan e'tiboran ko'pi bilan besh yilga;

t) rekreatsion ahamiyatga molik yerlar (aholining ommaviy dam olishi va turizmni tashkil etish uchun tegishli muassasalarga berilgan yerlar: o'rmon bog'lari, bog'lar, hiyobonlar, plajlar va hokozolar);

u) sog'lomlashtirish ahamiyatiga molik yerlar (kasalliklarning oldini olish va odamlarni davolash ishini tashkil etish uchun qulay tabiiy omillarga ega bo'lgan yerlar);

f) qishloq xo'jalik va o'rmon xo'jaligi korxonalari hamda tashkilotlarining o'rmonlar va ihotazorlar, ta'lim, madaniyat va sog'liqni saqlash obyektlari, shuningdek sport inshootlari egallagan yerlari;

x) qishloq xo'jalik korxonalarining yangi o'tqazilgan bog' va uzumzorlari - ular meva qilish davriga kirishigacha, qishloq xo'jalik ekinlari ekish uchun qator oralaridan foydalanilishidan qat'i nazar;

ch) soliq to'lovchining balansida bo'lgan hamda tadbirkorlik faoliyatida foydalanilmayotgan fuqarolik himoyasi va safarbarlik ahamiyatiga molik obyektlar egallagan yerlar.

Quyidagi yuridik shaxslar yer solig'idan ozod qilinadilar:

a) madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish muassasalari, qaysi idoraga bo'ysunishidan qat'i nazar, ular zimmasiga yuklangan vazifalarni amalga oshirish uchun ajratilgan yer uchastkalari uchun;

b) dehqon xo'jaliklari - davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran ikki-yil muddatga;

v) nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroniy» jamg'ar-masi va «O'zbekiston chernobilchilari» uyushmasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar tashkil qilgan yuridik shaxslar, savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar bundan mustasno.

Yer solig'ini hisoblab chiqarish va budjetga to'lash muddatlari.

Yer solig'i yuridik shaxslar tomonidan har yili 1 yanvargacha bo'lgan holatga qarab mustaqil hisoblab chiqariladi va soliq bo'yicha hisob-kitoblar yer uchastkasi joylashgan hududdagi davlat soliq organiga joriy yilning 15-fevraligacha qishloq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lmagan hamda qishloq xo'jaligi ahamiyatiga molik yerlar uchun belgilangan shakllar bo'yicha taqdim etiladi.

Bo'shatib olinayotgan mablag'lardan muayyan maqsadlar uchun foydalanish sharti bilan imtiyozlar olgan yuridik shaxslar soliq to'lovchilar uchun belgilangan shakl bo'yicha va muddatlarda yer solig'i hisob-kitobini taqdim etadilar.

Hisobot yili davomida yer mulklari tarkibida o'zgarishlar yuz bergan yuridik shaxslar davlat soliq organlariga yer solig'i to'lanadigan hisobot yilining 1-noyabriga qadar yer solig'ining aniqlashtirilgan hisob-kitobini taqdim etadilar.

Agar alohida bino bir necha yuridik shaxsning balansida bo'lsa, yer solig'ini har bir yuridik shaxs alohida, egallagan ishlab chiqarish xonalariga mutanosib ravishda to'laydi. Ko'p qavatli turar joylarning bir qismini egallagan yuridik shaxslar yer solig'ini turar joy egallagan umumiy maydondan va mazkur yuridik shaxs

tomonidan foydalaniladigan ishlab chiqarish xonalarining hissasidan kelib chiqib hisoblab chiqaradi. Yuridik shaxslar (qishloq xo'jaligi korxonalaridan tashqari) soliqni har chorakda, chorak ikkinchi oyining 15-kuniga qadar teng ulushlar bilan to'laydilar (15-fevral, 15-may, 15-avgust, 15-noyabr).

Yagona yer solig'ini to'lashga o'tmagan qishloq xo'jaligi korxonalari yer solig'ini hisobot yilining 1 iyuliga qadar — yillik soliq summasining 20 foizini, hisobot yilining 1 sentabriga qadar — yillik soliq summasining 30 foizini va hisobot yilining 1 dekabriga qadar — hisoblangan soliqning qolgan (50 foizi) summasini to'laydi.

Yer solig'i, soliq to'lovchining joylashgan yeridan qat'i nazar, hududida yer uchastkasi joylashgan tuman yoki shaharning mahalliy budjetiga to'lanadi.

4. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan mahalliy yig'imlar va ularning o'ziga xos jihatlari

Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ini to'lovchilari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar — O'zbekiston Respublikasi rezidentlari hisoblanadilar. Soliqqa tortishning alohida tartibi belgilangan yuridik shaxslar hamda notijorat tashkilotlar asosiy faoliyat turi bo'yicha bu soliqni to'lamaydilar, ular faoliyatning boshqa turlari bilan shug'ullansalar, ular ushbu faoliyat bo'yicha alohida hisob yuritishlari va budjetga obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliqni to'lashlari lozim.

Soliq solish obyekti, bazasi, soliq stavkalari va imtiyozlar. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i to'langanidan keyin ular tasarrufida qolgan foyda obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliqni hisoblab chiqarish chog'ida soliq solish obyekti va bazasi hisoblanadi. Balansida ijtimoiy infratuzilma obyektlari bo'lgan soliq to'lovchilar soliq solinadigan bazani foyda solig'i to'langanidan keyin yuridik shaxs ixtiyorida

qoladigan foydani va ijtimoiy infratuzilma obyektlarini ta'minlash uchun haqiqatda sarflangan xarajatlarning mazkur xarajatlar summasidan hisoblab chiqilgan foyda solig'i summasiga kamaytirilgan summasini qo'shish orqali aniqlaydi.

Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ining eng yuqori stavkasi soliq solish obyektining 8 foizi miqdorida belgilangan. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ini to'lashdan nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida 50 foizini nogironlar, 1941—1945 yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etgan yuridik shaxslar ozod qilinadi. Qonunchilikka ko'ra ushbu imtiyoz savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanadigan yuridik shaxslarga qo'llanilmaydi.

Soliqni hisoblash, hisobotlarni taqdim etish va budjetga to'lash tartiblari. Soliq kodeksining 300-moddasiga ko'ra balansida ijtimoiy infratuzilma obyektlari bo'lgan soliq to'lovchilar budjetga to'lanadigan soliq summasini quyidagi tartibda aniqlaydi: agar ijtimoiy infratuzilma obyektlarini ta'minlash uchun xarajatlar summasi hisoblab chiqarilgan soliq summasiga teng yoki undan ortiq bo'lsa, soliq to'lanmaydi; agar ijtimoiy infratuzilma obyektlarini ta'minlash uchun xarajatlar summasi hisoblab chiqarilgan soliq summasidan kam bo'lsa, budjetga to'lanadigan soliq hisoblab chiqarilgan soliq summasi bilan haqiqatda sarflangan xarajatlar summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Soliq to'lovchilar hisobot davri mobaynida obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i bo'yicha joriy to'lovlar to'laydi. Joriy to'lovlar taxmin qilinayotgan sof foyda summasidan hisobot davrining birinchi oyi 10-kuniga qadar soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga taqdim etiladigan obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ining joriy to'lovlari to'g'risidagi ma'lumotnomada ko'rsatilgan obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ining belgilangan stavkasidan kelib chiqqan holda hisoblab chiqariladi. Joriy to'lovlar hisoblab chiqarilgan obodonlashtirish va ijtimoiy

infratuzilmani rivojlantirish solig'ining yil choragidagi summasining uchdan bir qismi miqdorida har oyning 15-kunidan kechiktirmay to'lanadi. Quyidagilar joriy to'lovlarni to'lamaydi:

— hisobot davrida soliq solinadigan bazasi eng kam ish haqining ikki yuz baravarigacha miqdorda bo'lgan soliq to'lovchilar;

— ilgari hisobot davrida ijtimoiy infratuzilma obyektlarini saqlash xarajatlari summasi soliq solinadigan baza summasiga teng yoki undan ortiq bo'lgan soliq to'lovchilar;

— yagona soliq to'lovini to'lashga o'tmagan mikrofirmalar va kichik korxonalar.

Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ining hisob-kitobi soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga soliq to'lovchilar tomonidan ortib boruvchi yakun bilan yilning har choragida hisobot choragidan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo'yicha esa, yillik moliyaviy hisobot taqdim etiladigan muddatda taqdim etiladi. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'ini to'lash soliq bo'yicha hisob-kitobni taqdim etish muddatidan kechiktirmay amalga oshiriladi.

Tayanch so'z va iboralar

Mahalliy soliqlar va yig'imlar, mahalliy budjet, kichik biznes, kichik korxonalar, yakka tartibdagi tadbirkorlik, xususiy tadbirkorlik, mol mulk solig'i, yer solig'i, yig'imlar, soliq obyekti va subyektlari, soliq imtiyozlari, soliq ta'tili, soliq krediti, soliqlarni to'lash muddatlari, soliq agentlari, soliq hisobot shakllari, moliyaviy yil, soliq davri

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar

1. Mahalliy soliqlarining tarkibiy tuzilishi qanday?
2. Mahalliy soliqlar qaysi budjetga to'lanadi?
3. O'zbekiston Respublikasi budjet tizimi to'g'risidagi qonun qachon qabul qilingan?
4. Yer solig'i obyektini ayting. Uning tub mohiyatini tushuntirib bering.
5. Soliqqa tortishning umumbelgilangan tartibida mol mulk solig'i bo'yicha berilgan imtiyozlar guruhini ayting.
6. Mahalliy yig'imlar, ularning joriy etilish sabablari.
7. Mol mulk solig'i bazasining shakllanishini tushuntirib bering.

5-BOB. SODDALASHTIRILGAN SOLIQQA TORTISH TIZIMI VA UNI QO'LLASH TARTIBI

Reja:

- 1. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida faoliyat yuritish tartib va ularni amal qilish shartlari*
- 2. Yagona soliq to'lovi obyekt, subyektlari va soliq stavkalari*
- 3. Yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar guruhi va ulardan foydalanish yo'nalishlari*
- 4. Yagona soliq to'lovini hisoblash, hisobotlar topshirish va budgetga to'lash tartiblari*

1. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida faoliyat yuritish tartibi va ularning amal qilish shartlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt uchun unga nisbatan qo'llanilayotgan amaldagi soliqqa tortish tartibi uning faoliyatini hamda kelajak istiqbolini belgilab berishi mumkin. Shu bois, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga soliq to'lovlar ta'sirining qay darajada bo'lishi davlatning olib borayotgan soliq siyosatiga bevosita chambarchas bog'liqdir. Shunday ekan O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan kichik korxonalariga nisbatan amalda qo'llanilayotgan soliqqa tortish tartibi ham ular faoliyatiga bevosita ta'sir etib, kelgusi moliya yiliga nisbatan tegishli qarorlarni qabul qilishlarida katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan aynan davlatning olib borayotgan soliq siyosati instrumentlari orqali faoliyat yuritayotgan kichik korxonalarining umumiy iqtisodiy faollil darajasini oshirishga erishish mumkin. Chunki kichik korxonaning iqtisodiy faolligini belgilovchi omillarga (korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzlari hajmi, ishlab chiqarish salohiyati, mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish hajmi va tezligi, investitsiya salohiyati, korxonada xodimlari malakasi va soni) korxonaga to'laydigan soliq va yig'implarning ta'siri muhimdir. Xo'jalik yurituvchi

subyektlarning iqtisodiy salohiyatini belgilovchi va unga ta'sir etuvchi omillarga davlat bevosita soliqqa tortish mexanizmi dastaklari orqali ta'sir etib, mazkur ko'rsatkichlarni oshirishga erishishi mumkin. Bugungi kunda faoliyat yuritayotgan kichik korxonalarining iqtisodiy faollik darajasini oshirish orqali esa kelgusida budjetning asosiy daromadi bo'lgan soliq tushumlarini oshirishga erishiladi.

Kichik korxonalarni soliqqa tortish tizimida amalga oshirilgan islohotlar va o'zgarishlarga nazar soladigan bo'lsak, mazkur islohotlarni quyidagi uch bosqichga bo'lishimiz hamda har bir bosqichda erishilgan tendensiyalarni tahlil qilishimiz mumkin.

Birinchi bosqich (1991-1997-yillar). Kichik korxonalar faoliyatini huquqiy kafolatlash maqsadida 1995-yil 21-dekabrda «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rag'batlantirish to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishi mazkur subyektlar faoliyatini kelgusida rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ta'kidlash joizki, kichik korxonalar 1997-yilga qadar boshqa korxonalar singari umumbelgilangan soliqqa tortish tartibida qabul qilingan yo'riqnomalarga asosan soliqqa tortilib kelingan. Mazkur korxonalarining davlat budjetidagi ulushi sezilarli darajada yuqori bo'lmagan.

Kichik korxonalariga nisbatan soliqqa tortishning soddalashtirilgan tartibida yagona soliqni to'lash mexanizmi ilk marotaba O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 31-dekabrda «1997 yilgi ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari va O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti prognozi to'g'risida»gi 469-son qarori bilan joriy etildi.

Ikkinchi bosqich (1998-2004-yillar). Kichik korxonalarni soliqqa tortishning ikkinchi bosqichida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi» PF-1987-son Farmonini qabul qilinishi muhim qadamlardan hisoblandi. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi qabul qilinganidan so'ng, unga mos ravishda 1998-yil 15-apreldagi Vazirlar Mahkamasining 159-sonli qaroriga muvofiq, kichik korxonalariga soliqqa tortishning ikkita tartibidan birini tanlash huquqi berildi. Ya'ni soliqqa tortishning soddalashtirilgan tartibi va

soliqqa tortishning umumbelgilangan tartibi. Mazkur qarorga binoan soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimini tanlagan kichik korxonalar umumdavlat va mahalliy soliqlar o'rniga budjetga yagona soliqni to'lashi, ammo, quyidagi soliq va to'lovlardan ozod etilmasligi belgilandi: aksiz solig'i; boj to'lovlari; davlat boji; budjetdan tashqari majburiy to'lovlar (pensiya fondi, bandlik va boshqa fondlar); mahalliy auksion va lotoreyalar o'tkazish huquqini olish litsenziya yig'imi; avtotransport turar joyi uchun yig'im; tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan qayd etish yig'imi; savdo qilish huquqini olish uchun yig'im; maxsus tovarlarni sotish huquqini olish uchun litsenziya yig'imi; tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatasi a'zolari uchun a'zolik badali.

Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 30-maydagi «Kamolot yoshlar ijtimoiy harakatiga yagona soliqning 10 foizini o'tkazish tartibi to'g'risida»gi 240-sonli qaroriga muvofiq esa, kichik korxonalar yagona soliq summasining 10 foizini fond hisob raqamiga o'tkazishi, bunda ular ikkita to'lov topshiriqnomasini (soliq summasining 90 foizini budjetga, 10 foizini fond hisob raqamiga) rasmiylashtirishi, «Kamolot» bilan o'zaro qo'llab-quvvatlash shartnomasiga ega bo'lishlari lozimligi belgilandi.

Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida kichik korxonalar to'laydigan yagona soliq summasining 1998-2002-yillardagi Davlat budjeti daromadlaridagi ulushini tahlil qiladigan bo'lsak, mazkur yillarda yagona soliq tushumi ulushi ustun darajada kamayish tendensiyalariga ega (1999 yildan tashqari). Jumladan, yagona soliq tushumining jami soliq tushumlaridagi ulushi 1998 yilda 1,9 foizni, 1999-yilda 3,9 foizni, 2000 yilda 3,5 foizni, 2001 yilda 2,4 foizni va 2002-yilda 2,2 foizni tashkil etgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 13 noyabrdagi 390-sonli qaroriga muvofiq iste'mol tovarlari ishlab chiqarishdan olingan tushumdan yagona soliqni amaldagi stavkadan 25 foizga kamaytirilgan stavkada to'lash hamda ishlab chiqarish korxonalarining iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish fizik hajmlarini ko'paytirish hisobiga olgan daromadlari yagona soliqdan ozod etilish tartibi belgilandi. Mazkur imtiyozlarning joriy etilishi

2003—2005-yillarda kichik korxonalar tomonidan yuqori sifatli, raqobatbardosh iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi sezilarli ravishda ortdi hamda ishlab chiqarish mahsulotlarining assortimentini kengaytirishga erishildi.

2003-yil 30-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9 apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi» PF-1987-sonli Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi, PF-3305-son Farmoniga binoan esa kichik biznes maqomini belgilash mezonlariga yuqorida keltirgan tarzda o'zgartirishlar amalga oshirildi.

2004-yil 1-yanvardan boshlab qazilma boyliklar qazib oluvchi kichik korxonalar soddalashtirilgan tizimga faqatgina qazilma boyliklarini qazib olishga solinadigan soliqni to'lash sharti bilangina o'tishlari, shuningdek, agar korxonalar asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarini ijaraga berishdan daromad ko'radigan bo'lsa (lizingdan tashqari), umumbelgilangan tarzda mol-mulk solig'ini to'lashi, yagona soliqning obyekti bo'lib, xarid qiluvchi, ta'minot-sotish, brokerlik korxonalar uchun - yalpi daromad, xalq xo'jaligining qolgan tarmoq korxonalar uchun - yalpi tushum hisoblanishi belgilandi. 2003-yildan Soliq Kodeksiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarga muvofiq, soliq solish obyektiga belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektining qiymati qo'shimcha ravishda kiritildi. Kichik qishloq xo'jalik korxonalariga o'z ixtiyori bo'yicha yagona yer solig'i yoki kichik korxonalar uchun sotish hajmiga qarab yagona soliq bilan hisob - kitob qilish imkoniyatlari berildi.

Uchinchi bosqich (2005-yildan hozirgi kunga qadar). 2005-yildan boshlab kichik korxonalarini soliqqa tortish tizimida to'plangan tajribalarga tayangan holda, tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Bunda kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor vazifasi sifatida belgilandi. Mazkur subyektlar faoliyatini aynan soliqlar orqali rag'batlantirish yuzasidan qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 20-iyundagi «Mikrofirmalar va kichik korxonalarini

rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-3620-sonli Farmoni bilan esa 2005-yil 1-iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi va Maktab ta'limi jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lash o'rniga yagona soliq to'lovi joriy etildi. 2006-yildan boshlab esa umumiy tartibda soliq to'lovchi korxonalar bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarni bartaraf etish maqsadida, yagona soliq to'lovini to'lovchilar uchun ixtiyoriy ravishda QQS to'lash imkoniyati berildi. Korxonalar QQSni to'lashga o'tishi uchun hisobot davri boshlanishidan kamida bir oy oldin, yangi tashkil etilgan korxonalar esa, o'z faoliyatini amalga oshirishni boshlaguniga qadar soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organiga yozma bildirishnoma taqdim etishi lozimligi belgilandi.

5.1-jadval

Kichik biznes subyektlari tomonidan to'langan yagona soliq to'lovi dinamikasi tahlili

(foizlarda)

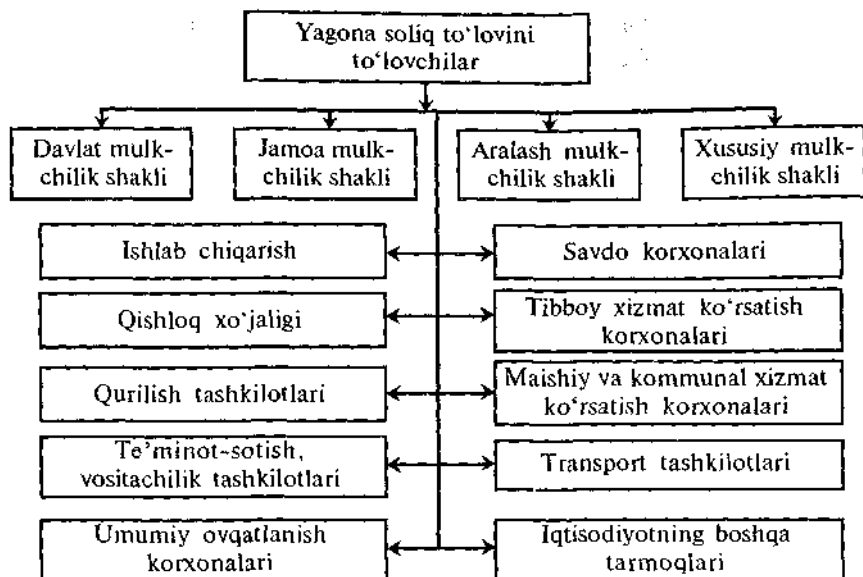
Viloyatlar	01.01.2007-yil holatiga	01.01.2008-yil holatiga	01.01.2009-yil holatiga	01.01.2010-yil holatiga	01.01.2011-yil holatiga
Andijon	3,6	4,5	5,0	5,2	4,8
Buxoro	5,1	5,9	5,2	5,0	4,9
Jizzax	3,0	2,2	2,5	2,3	2,2
Qashqadaryo	7,0	6,0	6,1	5,4	4,9
Navoiy	3,7	3,3	3,2	2,6	2,5
Namangan	3,2	3,5	3,6	3,5	4,0
Samarqand	5,7	5,5	5,0	4,9	5,1
Surxondaryo	3,1	3,1	2,8	2,8	2,5
Sirdaryo	1,5	1,7	1,6	1,6	1,7
Toshkent shahri	40,0	39,0	39,0	42,6	43,5

5.1- jadvalning davomi

Toshkent	12,6	11,8	12,2	10,6	10,9
Farg'ona	5,4	6,4	7,1	7,2	7,3
Xorazm	3,6	3,9	4,1	4,1	3,7
Qaraqal- pog'iston Respub- likasi	2,4	3,3	2,6	2,2	2,1
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Jami (mln. so'mda)	139,4	202,9	285,0	382,4	477,0

5.1-jadval ma'lumotlarida kichik biznes subyektlari tomonidan to'langan yagona soliq to'lovi dinamikasi keltirilgan. 01.01.2007-yil holatiga kichik biznes subyektlari tomonidan to'langan yagona soliq to'lovi 139,4 mln.so'mni, 01.01.2011-yil holatiga esa 477,0 mln.so'mni tashkil etgan.

Yagona soliq to'loving joriy etilishi orqali xo'jalik yurituvchi subyekt chorakda soliq organiga bir marta kelishi hamda bitta hisobotni taqdim etishi belgilandi. Shuningdek ular zimmasidagi soliq yukini sezilarli ravishda kamaytirishga erishildi. Mazkur farmonga muvofiq, 2005-yilning 1-iyulidan boshlab, aksiz solig'i olinadigan mahsulot ishlab chiqaruvchi mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovini hisoblashda soliqqa tortiladigan baza aksiz solig'i summasiga kamaytiriladigan bo'ldi. Mazkur tartib ikkiyoqlama soliqqa tortish holatini bartaraf etishga xizmat qildi. Shuningdek, yangi tashkil etilayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovini to'lash muddatini bir yilga kechiktirish, kechiktirilgan summani imtiyozli davr tugaganidan keyin, teng ulushlarda 12 oy davomida to'lash huquqi berildi. Yangi tashkil etilgan korxonalar mazkur imtiyozni qo'llash davrida, bo'shagan pul mablag'lari hisobiga ustav jamg'armalarini mustahkamlashga, aylanma mablag'larini ko'paytirishga hamda ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga yo'naltirishlari uchun qulay sharoit yaratildi.

5.1-rasm. Respublika iqtisodiyotida mulkchilik shakllari bo'yicha yagona soliq to'lovini to'lovchi kichik korxonalar tavsifi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi PQ-100-sonli Qarori qabul qilindi. Mazkur qarorga muvofiq, 2005-yil 1 iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar soliqlar, ajratmalar hamda boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblarni davlat soliq xizmati organlariga har oyda taqdim etishlari o'rniga, har chorakda taqdim etishlari belgilandi. Soliq to'lovchilar tomonidan soliq idoralariga taqdim etiladigan hisobotlar soni qisqartirildi, soliq to'lovchilarni soliq idoralariga tashrif buyurishlari, moliyaviy hisobotlarga ortiqcha vaqt va mablag' sarflashining oldi olindi. Tadbirkorlik subyektlaridan hisobotlarni elektron aloqa vositalari orqali qabul qilish tizimi yo'lga qo'yildi.

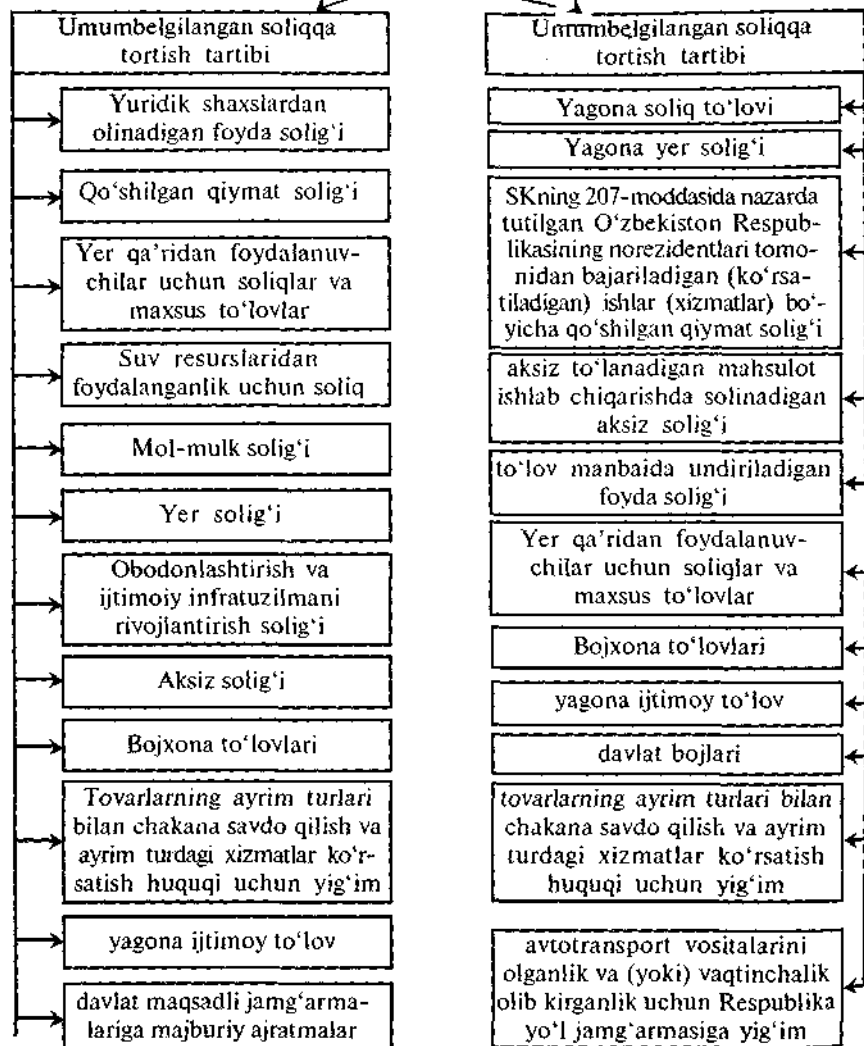
O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2005-yil 14-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3619-sonli Farmonining qabul qilinishi orqali tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish faqat Davlat soliq xizmati organlari tomonidan o'tkazilishi belgilandi.

Agar ular tomonidan tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish davomida jinoyat alomatlari aniqlansa, tegishli materiallarni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga, shu jumladan, soliq va valutaga oid jinoyat alomatlari mavjud holatlar yuzasidan Bosh prokuratura huzuridagi soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamentiga taqdim etishlari belgilandi. Tadbirkorlik subyektlarini tekshirish vakolatiga ega bo'lgan nazorat organlarining sonining qisqartirilishi, ular moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga salbiy ta'sir etishining oldi olindi.

Shuningdek kichik biznes subyektlari uchun amal qiladigan soliqqa tortishning soddalashtirilgan tartibi yagona soliq to'lovini, yagona yer solig'i va tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliqlarni to'lashni nazarda tutdi (5.1-rasm). Soliqqa tortishning umumbelgilangan tartibida esa kichik korxonalar Soliq Kodeksida belgilangan tartibda umumdavlat va mahalliy soliqlarni to'lovchi bo'lib hisoblanishi belgilandi (5.2-rasm).

Qishloq xo'jaligi tovarlarini ishlab chiqaruvchilar, qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi ilmiy tadqiqot tashkilotlarining tajriba eksperimental xo'jaliklari va ta'lim muassasalarining o'quv tajriba xo'jaliklari yagona yer solig'ini to'lovchilari hisoblandilar. Ammo o'rmon va ovchilik xo'jaliklari hamda yuridik shaxsni tashkil etgan va tashkil etmagan holda tuzilgan dehqon xo'jaliklari yagona yer solig'i to'lovchilar bo'lib hisoblanmaydilar. Agar korxonalar qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirish va qayta ishlash bilan birga boshqa faoliyat turlarini ham amalga oshirsa, u holda korxonalar mazkur faoliyat turlari bo'yicha alohida-alohida hisob yuritishi lozim. Yer uchastkalari ijaraga berilganida yagona yer solig'ini ijaraga beruvchi to'laydi.

Kichik korxonalarni soliqqa tortish

5.2-rasm. Kichik korxonalarni soliqqa tortish tartiblarida to'laydigan soliqlari va to'lovlari tasnifi.

Yangi tashkil etilgan qishloq xo'jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchilar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan oydan boshlab ikki-yil muddatga yagona yer solig'ini to'lashdan ozod etiladi. Yagona yer solig'i summasi soliq solinadigan bazaga qarab, yer uchastkalarining normativ qiymati va yagona yer solig'ining belgilangan stavkasidan kelib chiqib hisoblanadi. Faoliyatning ayrim turlarini tavsiflovchi fizik ko'rsatkichlardan kelib chiqqan holda, soliq solinadigan ayrim faoliyat turlarini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar qat'iy belgilangan soliqni to'lovchilar hisoblanadilar. Qat'iy belgilangan soliq to'lash tatbiq etiladigan faoliyat bilan bir qatorda, faoliyatning boshqa turlarini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar faoliyatning mazkur turlari bo'yicha alohida-alohida hisob yuritishlari va umumbelgilangan yoki qat'iy belgilangan soliqlarni to'lashlari shart¹.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kichik korxonalarini soliqqa tortish mexanizmi yillar davomida takomillashtirilib kelinmoqda. Amalga oshirilgan chora-tadbirlarning ijobiy natijalari Davlat budjeti daromadlarida ham o'z aksini topmoqda. Jumladan, kichik korxonalar tomonidan to'langan soliqlar dinamikasiga nazar soladigan bo'lsak, 5.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Davlat budjetida yagona soliq to'lovi yillar davomida o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari yagona soliq to'lovi 2004-yili 58821,9 mln.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilda 145022,1 mln.so'mni tashkil etgan. Ammo savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari yagona soliq to'lovi soliqlar ichidagi salmog'i yillar davomida kamayish va o'sish tendensiyalarini kuzatishimiz mumkin. Bunga asosiy sabab, 2007-yilning 1-yanvaridan boshlab savdo va umumiy ovqatlanish korxonlari uchun yalpi daromaddan emas, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-532 sonli qaroriga asosan yalpi tushumdan yagona soliq to'lovining joriy etilishidir.

Soddalashtirilgan tizimda faoliyat yuritayotgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi 2008-yilda 145628,1

¹ O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: «Adolat», 2008-y. – 692 b.

Kichiklar Ko'rsat-	2008		2009		2010	
	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da
Savdo va umumiy ovqatlanish korxo- nalari yagona soliq to'lovi	145022,1	2,0	222415,1	2,1	297034,7	2,3
Soddalashtirilgan tizimda qo'llanil- layotgan mikro- firma	145628,1	2,0	256002,2	2,5	9346321,2	2,6
Yuridik va jismoniy shaxslar daromad- lariga qat'iy belgilangan soliq	81690,9	1,1	108600,0	1,0	139145,7	1,1
						4,6

147

5.2-jadvalning davomi

Kichiklar Ko'rsatkichlar	2000		2005		2006		2007	
	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. solq. tar. %da
Savdo va umu- miy ovqat- lanish korxo- nalari yagona soliq to'lovi	58821,9	2,8	66639,2	2,0	72961,1	1,8	110800,0	2,2
Soddalashtiri- lilgan tizimda qo'llanilayotgan mikrofirma	71278,4	3,2	80486,3	2,4	95542,7	2,4	103888,9	2,0
Yuridik va jismoniy shaxs- lar daromadla- riga qat'iy belgilangan soliq	35293,2	1,4	42406,7	1,3	55045,0	1,4	54200,0	1,1
								4,4

146

Kichik korxonalar tomonidan to'langan soliqlar dinamikasi tahlili

5.2-jadval

mln.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 346321,2 mln.so'mni tashkil etgan. Shuningdek, bevosita soliqlar ichida soddalashtirilgan tizimda qo'llanilayotgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi salmog'i pasayish tendensiyasiga ega bo'lib, mazkur soliq stavkalari yillar davomida pasaytirilishi bilan bir qatorda, soliqqa tortish tartibi va soliq bazasini aniqlash mexanizmlari ham takomillashtirilmoqda. Shuningdek, kichik biznes subyektlari tomonidan to'langan birgina yagona soliq to'lovini tahlil etadigan bo'sak, 2008-yilda jami soliq tushumlaridagi yagona soliq to'lovi hajmi 2004-yilga nisbatan 74349,7 mln. so'mga ko'paygan. Bunga asosiy sabab 2004-yilda soliq stavkasi 13 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilda soliq stavkasi 8 foiz miqdorida belgilanishidir. Soliq stavkasini pasaytirish evaziga yagona soliq to'lovini to'lovchi kichik korxonalarda erishilgan soliq tejami orqali, ixtiyorida qolgan mablag'ni o'z oborot mablag'larini moliyalashtirishga sarflab, reinvestitsiya qilish imkoniyati yuzaga kelgan. Natijada esa mazkur soliq bo'yicha soliqqa tortiladigan bazaning kengayishiga hamda davlat budjetida yagona soliq to'lovi bo'yicha tushumning ko'payishiga erishilgan. Kichik korxonalariga nisbatan soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida yagona soliq to'lovini to'lash shartlarining qulayligi keyingi yillarda mazkur soliq turini to'lovchilar sonining oshib borayotganligidan ham ko'rishimiz mumkin. Albatta buning asosiy sabablaridan biri mazkur soliq stavkasining hukumatimiz tomonidan yillar davomida pasaytirilishidir. Xususan 2010-yil uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 7 foiz qilib belgilandi. Albatta yuqorida keltirilgan kichik korxonalarini soliqqa tortish tizimlarida erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda, bugungi kunda kamchiliklar ham uchrab turibdi. Mazkur masalalarga keyingi boblarimizda atroflicha to'xtalamiz.

2. Yagona soliq to'lovi obyekt, subyektlari va soliq stavkalari

Mamlakatimizda kichik biznes subyektlari faoliyatini rag'batlantirish maqsadida, qo'llanmaning birinchi bobida keltirganimizdek, bugungi kunda ularga nisbatan ikkita, ya'ni

umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliqqa tortish tartiblari amal qilmoqda. Misol uchun, Toshkent shahrida 2008-yilning birinchi yarim yilligida umumbelgilangan tartibda soliq to'lovchi mikrofirma va kichik korxonalar soni 2231 tani tashkil etib, bu jami ro'yxatga olingan kichik biznes subyektlarining 8,5 foizinigina tashkil etdi¹. Ya'ni, qolgan 24 ming 111 ta kichik korxonaga yagona soliq to'lovini amalga oshirmoqda. Bu ko'rsatkich mazkur subyektlar uchun soddalashtirilgan tartibda faoliyat yuritish qulay ekanligidan dalolat bermoqda. Jumladan, Toshkent shahrida 2006-yil 1 yanvar holatiga kichik biznes subyektlari soni 22 174 tani tashkil etgan bo'lsa, 2007-yil 1 yanvar holatiga 14,5 foizga, 2008-yil 1 yanvar holatiga esa ular sonining 14,8 foizga o'sishi kuzatilgan. Shuningdek, mazkur subyektlar faoliyatida muhim ko'rsatkichlardan bo'lgan soliq yuki, 2007 yilgacha bo'lgan oldingi 7-yil davomida 40 foizdan 27 foizgacha kamaytirildi. Jumladan, 2008-yilda kichik biznes subyektlari uchun soliq stavkalari pasaytirildi va ular faoliyatini soliqqa tortish tartiblarini yanada soddalashtirish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Mazkur yilda ulgurji savdo korxonalariga uchun yagona soliq to'lovining amaldagi differensial stavkasi o'rniga 5 foizli stavka joriy etildi. Aholi soni 100 000 kishi va undan ko'p bo'lgan shaharlarda esa chakana savdo korxonalariga nisbatan 4 foizli stavka, boshqa faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi mikrofirma va kichik korxonalariga nisbatan esa 8 foizli stavka joriy etildi. Shuningdek, 2005-yil 1 iyuldan boshlab O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi 100-sonli qaroriga muvofiq, kichik biznes korxonalariga uchun soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha hisobotlarni taqdim etish tizimi sezilarli darajada soddalashtirildi. Misol uchun, 2005-yilgacha kichik korxonalar davlat soliq idoralariga har chorakda o'n marotaba tashrif buyurib, 14 ta hisobot turlarini topshirishga majbur bo'lgan bo'lsalar, mazkur qarorning amalda joriy etilishi

¹ «Kichiklar» salohiyatiga keng yo'l, soddalashtirilgan soliqlar haqida//SBX.- №46(746). 2008-yil 14-noyabr.

Kichik korxonalar tomonidan to'langan soliqlar dinamikasi tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar											
	2000			2005			2006			2007		
	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmo-	Bev. solq. tar. ulushi	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmo-	Bev. solq. tar. ulushi	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmo-	Bev. solq. tar. ulushi	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmo-	Bev. solq. tar. ulushi
Savdo va umumiy ovcatlanish korxonalarining daromadlariga qo'llanilayotgan soliq to'lovi	58821,9	2,8	10,6	66639,2	2,0	7,7	72961,1	1,8	6,9	110800,0	2,2	9,0
Soddalashtirilgan tizimda qo'llanilayotgan mikrofirma	71278,4	3,2	12,0	80486,3	2,4	9,3	95542,7	2,4	9,1	103888,9	2,0	8,5
Yuridik va jismoniy shaxslar daromadlariga qat'iy belgilangan soliq	35293,2	1,4	5,1	42406,7	1,3	4,9	55045,0	1,4	5,2	54200,0	1,1	4,4

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2008			2009			2010		
	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmog'i%da	Bev. solq. tar. ulushi %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmog'i%da	Bev. solq. tar. ulushi %da	Hajmi mln. so'm	Davlat byud. salmog'i%da	Bev. solq. tar. ulushi %da
Savdo va umumiy o'vqatlanish korxonalariga yagona soliq to'lovi	145022,1	2,0	8,0	222415,1	2,1	8,0	297034,7	2,3	8,6
Soddalashtirilgan tizimda qo'llanilayotgan mikro-firma	145628,1	2,0	8,1	256002,2	2,5	9,2	9346321,2	2,6	10,1
Yuridik va jismoniy shaxslar daromadlariga qat'iy belgilangan soliq	81690,9	1,1	4,5	108600,0	1,0	4,0	139145,7	1,1	4,6

mln.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda 346321,2 mln.so'mni tashkil etgan. Shuningdek, bevosita soliqlar ichida soddalashtirilgan tizimda qo'llanilayotgan mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi salmog'i pasayish tendensiyasiga ega bo'lib, mazkur soliq stavkalari yillar davomida pasaytirilishi bilan bir qatorda, soliqqa tortish tartibi va soliq bazasini aniqlash mexanizmlari ham takomillashtirilmoqda. Shuningdek, kichik biznes subyektlari tomonidan to'langan birgina yagona soliq to'lovini tahlil etadigan bo'lsak, 2008-yilda jami soliq tushumlaridagi yagona soliq to'lovi hajmi 2004-yilga nisbatan 74349,7 mln. so'mga ko'paygan. Bunga asosiy sabab 2004-yilda soliq stavkasi 13 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilda soliq stavkasi 8 foiz miqdorida belgilanishidir. Soliq stavkasini pasaytirish evaziga yagona soliq to'lovini to'lovchi kichik korxonalarda erishilgan soliq tejami orqali, ixtiyorida qolgan mablag'ni o'z oborot mablag'larini moliyalashtirishga sarflab, reinvestitsiya qilish imkoniyati yuzaga kelgan. Natijada esa mazkur soliq bo'yicha soliqqa tortiladigan bazaning kengayishiga hamda davlat budjetida yagona soliq to'lovi bo'yicha tushumning ko'payishiga erishilgan. Kichik korxonalarga nisbatan soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida yagona soliq to'lovini to'lash shartlarining qulayligi keyingi yillarda mazkur soliq turini to'lovchilar sonining oshib borayotganligidan ham ko'rishimiz mumkin. Albatta buning asosiy sabablaridan biri mazkur soliq stavkasining hukumatimiz tomonidan yillar davomida pasaytirilishidir. Xususan 2010-yil uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 7 foiz qilib belgilandi. Albatta yuqorida keltirilgan kichik korxonalarni soliqqa tortish tizimlarida erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda, bugungi kunda kamchiliklar ham uchrab turibdi. Mazkur masalalarga keyingi boblarimizda atroflicha to'xtalamiz.

2. Yagona soliq to'lovi obyeksi, subyektlari va soliq stavkalari

Mamlakatimizda kichik biznes subyektlari faoliyatini rag'batlantirish maqsadida, qo'llanmaning birinchi bobida keltirganimizdek, bugungi kunda ularga nisbatan ikkita, ya'ni

umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliqqa tortish tartiblari amal qilmoqda. Misol uchun, Toshkent shahrida 2008-yilning birinchi yarim yilligida umumbelgilangan tartibda soliq to'lovchi mikrofirma va kichik korxonalar soni 2231 tani tashkil etib, bu jami ro'yxatga olingan kichik biznes subyektlarining 8,5 foizinigina tashkil etdi¹. Ya'ni, qolgan 24 ming 111 ta kichik korxonaga yagona soliq to'lovini amalga oshirmoqda. Bu ko'rsatkich mazkur subyektlar uchun soddalashtirilgan tartibda faoliyat yuritish qulay ekanligidan dalolat bermoqda. Jumladan, Toshkent shahrida 2006-yil 1 yanvar holatiga kichik biznes subyektlari soni 22 174 tani tashkil etgan bo'lsa, 2007-yil 1 yanvar holatiga 14,5 foizga, 2008-yil 1 yanvar holatiga esa ular sonining 14,8 foizga o'sishi kuzatilgan. Shuningdek, mazkur subyektlar faoliyatida muhim ko'rsatkichlardan bo'lgan soliq yuki, 2007 yilgacha bo'lgan oldingi 7-yil davomida 40 foizdan 27 foizgacha kamaytirildi. Jumladan, 2008-yilda kichik biznes subyektlari uchun soliq stavkalari pasaytirildi va ular faoliyatini soliqqa tortish tartiblarini yanada soddalashtirish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Mazkur yilda ulgurji savdo korxonalariga uchun yagona soliq to'lovining amaldagi differensial stavkasi o'rniga 5 foizli stavka joriy etildi. Aholi soni 100 000 kishi va undan ko'p bo'lgan shaharlarda esa chakana savdo korxonalariga nisbatan 4 foizli stavka, boshqa faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi mikrofirma va kichik korxonalariga nisbatan esa 8 foizli stavka joriy etildi. Shuningdek, 2005-yil 1 iyuldan boshlab O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi 100-sonli qaroriga muvofiq, kichik biznes korxonalariga uchun soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha hisobotlarni taqdim etish tizimi sezilarli darajada soddalashtirildi. Misol uchun, 2005-yilgacha kichik korxonalar davlat soliq idoralariga har chorakda o'n marotaba tashrif buyurib, 14 ta hisobot turlarini topshirishga majbur bo'lgan bo'lsalar, mazkur qarorning amalda joriy etilishi

¹ «Kichiklar» salohiyatiga keng yo'l, soddalashtirilgan soliqlar haqida//SBX.- №46(746). 2008-yil 14-noyabr.

natijasida bir chorakda bir marta tashrif buyurib, atigi 6 ta hisobot shaklini topshirishlari belgilandi. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarining soliq inspeksiyasiga kelishlari sakkiz marotabadan bir martaga, yagona yer solig'i to'lovchilarning esa olti marotaba kelishlari bir martagacha kamaytirildi hamda taqdim etiladigan xujjatlar soni 13 tadan 5 taga qisqartirildi. Shuningdek, soddalashtirilgan tartibda soliq to'lovchi kichik korxonalarda to'lov manbaida soliqlarni va boshqa majburiy to'lovlarni ushlab qolish majburiyatlari hamda budjetga va davlat maqsadli jamg'armalariga quyidagi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash majburiyatlari saqlab qolindi: to'lov manbaida undiriladigan foyda solig'i; O'zbekiston Respublikasining norezidentlari tomonidan bajariladigan (ko'rsatiladigan) ishlar (xizmat) bo'yicha QQS; aksiz to'lanadigan mahsulot ishlab chiqarishda solinadigan aksiz solig'i; yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar; bojxona to'lovlari; yagona ijtimoiy to'lov; davlat bojlari; tovarlarning ayrim turlari bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlar ko'rsatish huquqi uchun yig'im; avtotransport vositalarini olganlik va vaqtinchalik olib kirganlik uchun Respublika yo'l jamg'armasiga yig'img'lar.

Yagona soliq to'lovining soliq solish obyekti yalpi tushum hisoblanadi. Yagona soliq to'lovini to'lashdan nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» assotsatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida 50 foizini nogironlar, 1941–1945-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etadigan yuridik shaxslar ozod qilinadi, bundan savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati hamda lotereyalar tashkil etish faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar mustasnodir. Ushbu imtiyozni olish huquqi belgilanayotganda xodimlarning umumiy soniga shtatda bo'lgan xodimlar kiritiladi. Go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan mikrofirma va kichik korxonalar bo'shagan mablag'larni ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish sharti bilan yagona soliq to'lovi stavkasini 50 foizga qisqartirishlari mumkin.

Umumbelgilangan tartibda kichik korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi asosiy soliqlardan biri bu yuridik shaxslarning foyda solig'i hisoblanadi. Yuridik shaxslarning foyda solig'i bu korxonalar foydasining bir qismining budjetga majburiy to'lov sifatida undirilishini bildiradi. Korxonalar mahsulotlarini haqiqiy tannarx bahosidan past sotishi natijasida ko'rilgan zararlar soliqqa tortiladigan daromadni kamaytirmaydi. Ichki bozordan past bahoda o'z mahsulot (ish, xizmat)larini erkin almashtiriladigan valutada sotuvchi korxonalar uchun soliqqa tortiladigan baza eksport mahsulotini sotishning haqiqiy bahosidan kelib chiqib hisobga olinadi. Moliyaviy jazo choralari va hisoblangan penya summalari, qimmatli qog'ozlar realizatsiya qilinganda vujudga kelgan zararlar, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan hamda ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar jami daromaddan chegirilmaydi.

Soliqqa tortishning ikkala tartibida ham kichik korxonalar yagona ijtimoiy to'lovni to'lovchilar bo'lib hisoblanadilar. Mehnatga haq to'lash fondi soliq solinadigan bazani tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qaroriga muvofiq, 2010-yil uchun yagona ijtimoiy to'lov stavkasi 25 foiz darajasida belgilandi. Bunda Pensiya jamg'armasiga - 24,8 foiz, ish bilan ta'minlashga ko'maklashish davlat jamg'armasiga - 0,1 foiz, kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashiga - 0,1 foiz miqdorida taqsimlanadi¹.

Shuningdek, SKning 351-moddasiga binoan, faoliyat ko'rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovini to'lashga o'tishlari uchun keyingi hisobot davri boshlanishiga kamida bir oy qolganda, yangi tashkil etilgan mikrofirmalar va kichik korxonalar esa, davlat ro'yxatidan o'tkazilgan kundan e'tiboran o'n besh kundan kechiktirmasdan soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organini yagona soliq to'lovini to'lashga o'tishi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan belgilangan shaklda yozma ravishda xabardor etishi lozimligi bayon etilgan. Mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovini to'lashdan ixtiyoriy ravishda voz kechganda esa hisobot

¹ Приложение № 25 к Постановлению Президента РУз от 22.12.2009 г. № ПП-1245.

davri tugaganidan so'ng, o'n kun ichida davlat soliq xizmati organlariga taqdim qilinadigan yozma bildirishnomasi asosida keyingi hisobot davridan boshlab umumbelgilangan soliqlar va to'lovlarni to'lashga o'tishi lozimligi belgilangan. Hisobot yili tugashi bilan belgilangan xodimlar soni mezoniga mos kelmaydigan yagona soliq to'lovini to'lovchilar davlat soliq xizmati organlariga yillik moliyaviy hisobot taqdim etish muddatidan kechiktirmay, taqdim etiladigan yozma bildirishnomasi asosida keyingi hisobot yilidan boshlab umumbelgilangan soliqlar to'lashga o'tishlari lozim. Shuningdek yagona soliq to'lovini to'lovchilar yagona soliq to'lovini to'lash huquqidan mahrum bo'lgan o'tgan hisobot yili uchun umumbelgilangan soliqlar bo'yicha hisob-kitoblar asosida, yagona soliq to'lovi yuzasidan qayta hisob-kitobni amalga oshirishlari lozim. Yagona soliq to'lovi bo'yicha qayta hisob-kitob o'tkazish uchun yagona soliq to'lovini to'lovchilar yil yakunlari bo'yicha yagona soliq to'lovi hisob-kitobini taqdim etish muddatidan kechiktirmay, soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga quyidagilarni taqdim etishlari belgilangan: belgilangan shaklda va tartibda umumbelgilangan soliqlarning har bir turi bo'yicha hisob-kitoblarni; O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan belgilangan shaklda hisoblab chiqarilgan umumbelgilangan soliqlar summasi to'g'risidagi ma'lumotnomani, bunda umumbelgilangan soliqlar summasi hisoblangan yagona soliq to'lovi summasidan oshib ketgan taqdirda, oshgan summa budjetga to'lanishi lozim¹. Ammo hisoblangan yagona soliq to'lovi summasi umumbelgilangan soliqlar summasidan oshib ketsa, budjet bilan qayta hisob-kitoblar amalga oshirilmaydi. Yagona soliq to'lovi bo'yicha qayta hisob-kitob o'tkazish tovar (ish, xizmat)larni sotib oluvchilar bilan tegishli qayta hisob-kitoblarsiz amalga oshiriladi. Agar belgilangan hisob-kitoblar va ma'lumotnoma yil yakunlari bo'yicha yagona soliq to'lovi hisob-kitobini taqdim etish muddatidan kechiktirmay taqdim etilsa, moliyaviy sanksiyalar qo'llanil-

¹ O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: «Adolat», 2008-y. – 692 b.

maydi. Yil yakunlari bo'yicha yagona soliq to'lovi hisob-kitobini taqdim etish muddatidan kechiktirib taqdim etilsa, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda moliyaviy sanksiyalar qo'llaniladi. Yuqorida keltirilgan tartibning amal qilishi oqibatida bizningcha, amaliyotda kichik korxonalarni o'z faoliyatini yanada kengaytirishga, bugungi kunda iqtisodiyotda asosiy muammolardan bo'lgan yangi ish o'rinlarini yaratishga, yirik korxonalariga aylanishga bo'lgan ishtiyoqini so'ndirib, aksincha ular faoliyatini rag'batlantirmaslikka xizmat qilmoqda. Chunki o'tgan davr uchun umumbelgilangan soliqlar va yig'imgar bo'yicha qayta hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibining majburiy belgilanishi hamda mazkur tartibga amal qilmaslik moliyaviy sanksiyalar qo'llanilishi uchun asos bo'lishi, bizningcha soliqqa tortish tamoyillariga zid hisoblanadi. Jumladan, SKning 57-moddasida ortiqcha to'langan soliqlar summalari qaytarilishi lozimligi ta'kidlangan. Bizningcha, yagona soliq to'lovining amalga oshirgan davr uchun umumbelgilangan soliqlar va to'lovlar bo'yicha qayta hisob-kitob qilish amaliyotining belgilanishi, kichik korxonaning o'tgan mazkur hisobot davrida umumbelgilangan soliqqa tortish tartibida amalga oshirgan hisob-kitobi asos bo'ladi hamda SKning 57-moddasiga binoan ortiqcha to'langan yagona soliq to'lovini qaytarib olinishi qonuniy to'g'ri hisoblanadi. Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar va berilgan soliq imtiyozlariga qaramasdan, tahlillar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, bugungi kunda soliqqa tortishning umumbelgilangan tartibida faoliyat yurituvchi kichik korxonalar faoliyatini soliqqa tortishda qator muammolar uchramoqda. Masalan, 5.3-jadval ma'lumotlarida «Shams-savdo» kichik korxonasining 2003—2007- yillardagi moliyaviy natijalari to'g'risida hisoboti ma'lumotlari keltirilgan. 5.3-jadval ma'lumotlariga nazar soladigan bo'lsak, yillar davomida foyda solig'i stavkasining pasayish tendensiyasi kuzatilgan bo'lsada, mantiqiy jihatdan olib qaraganda, korxonaning sof foydasi ko'payishi kuzatilishi lozim edi. Ammo korxonaning moliyaviy hisobotlariga nazar soladigan bo'lsak, buning aksi kuzatilgan, ya'ni korxonaning sof foydasi keskin ravishda kamaygan.

«Shams-savdo» kichik korxonasining moliyaviy natijalar to'g'risida hisoboti tahlili (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	2003-yil	2004-yil	2005-yil	2006-yil	2007-yil
Mahsulot sotishdan tushum	297 752,4	477 220,3	724 521,6	756 749,5	815 895,4
Ishlab chiqarish xarajatlari	249 740,6	398 396,9	611 488,1	633 623,0	695 069,3
Davr xarajatlari	40 613,8	63 321,8	92 106,0	115 279,9	115 257,6
Olingan dividendlar	24,5	122,4	131,0	166,3	141,8
Vahutakursi farqlari	-4 277,5	-8 719,2	-5 587,2	-5 527,4	-4 244,4
Olingan va to'langan foizlar	-959,8	-1 589,8	-11 124,0	-17 496,7	-18 871,9
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromad va xarajatlar	2 597,0	1 255,7	6 247,4	25 750,1	27 521,3
Soliq to'languncha moliyaviy natija	4 782,2	6 570,7	10 594,8	10 738,8	10 115,3
Foyda (daromad) solig'i	4 495,0	5 826,2	8 713,4	10 448,6	9 896,4
Boshqa soliq va to'lovlar	0,0	0,0	745,9	88,6	121,7
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i	23,0	59,8	90,7	85,9	80,9
Sof foyda	264,2	684,7	1 044,7	193,0	89,3

Korxonada amalga oshirilgan ichki moliyaviy nazorat natijasida esa korxonada sof foydasining kamayishiga amaliyotimizda foyda solig'i bazasini aniqlashning o'ziga xosligi sabab bo'lganligi aniqlangan. Ya'ni, amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq, foyda solig'i bazasini aniqlashda soliq bazasiga qayta qo'shiladigan xarajatlardan korxonada belgilangan limitlardan ortiqcha ishlatilgan suv uchun to'lovlar ko'rinishidagi, xodimlarga qo'shimcha tarzda berilgan ta'tillar uchun

to'langan haqlar ko'rinishidagi, boshqaruv xodimlarining me'yordan ortiqcha xizmat safarlari xarajatlari, soliqqa doir qonunbuzarliklarni sodir etganlik uchun to'langan va hisoblangan jarima va penyalar ko'rinishidagi xarajatlarning oshganligi (aksariyat hollarda soliq majburiyatlarini belgilangan muddatlarda amalga oshira olmasligining asosiy sabablari korxonalariga bevosita bog'liq bo'lmagan holda yuzaga kelmoqda) sabab bo'lgan. Amaliyotda mazkur turdagi xarajatlarni soliq bazasiga qayta qo'shilishining bizning nazarimizda hech qanday iqtisodiy mohiyati yo'q. Chunki mazkur xarajatlarni minimal tarzda amalga oshirishdan korxonaning o'zi ham bevosita manfaatdor bo'lib, ularni asossiz ravishda ko'p miqdorda amalga oshirishida hech qanday iqtisodiy naf mavjud emas. Shuningdek, mazkur turdagi xarajatlarni korxonalar bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida amalga oshirmasdan ilojisi ham yo'q. Shunday ekan, soliqqa tortiladigan bazaga qayta qo'shiladigan xarajatlar tarkibini qayta ko'rib chiqib, takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Yana bir masalaga atroflicha to'xtalmoqchimiz. Jumladan, bugungi kun amaliyotida kichik korxonalarni soliqqa tortish qonunchiligi faoliyatini rivojlantirib, kengaytirishga ya'ni yirik korxonalarni tashkil etishga bo'lgan xohishini rag'batlantirmayapti. Buni esa bugungi kunda deyarli barcha korxonalar kichik korxonalar maqomini saqlagan holda, soddalashtirilgan tartibda soliq to'lashni lozim topayotganlarida ko'rishimiz mumkin. Korxonalarda amalga oshirilgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlari natijasida bu korxonalar umumbelgilangan soliqqa tortish tizimida soddalashtirilgan tizimga nisbatan kamroq soliq summasini to'lashlari mumkinligi aniqlangan bo'lsada, ular soddalashtirilgan tizimni tanlashlariga majbur bo'lmoqdalar. Chunki soliq qonunchiligida nisbatan qisqa muddatlarda amalga oshirilib kelinayotgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar hamda yangiliklarni tez o'zlashtira olmayotganligi, umumbelgilangan soliqqa tortish tizimida soliqlar sonining ko'pliligi, ularni mazkur soliqlar hisobini amalga oshirishlari jarayonida xatoliklarga yo'l qo'yish ehtimolligini yuqoriligi, shuningdek soliq hisobotini tayyorlashda soddalashtirilgan tizimga nisbatan 3,5 baravar ko'p vaqt sarflashlari talab

etilmoqda. Soliqqa tortishning umumbelgilangan tizimiga o'tmaslik sabablaridan yana biri esa bu QQS va uni to'lash bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitob jarayonlarining murakkabligidir. Bugungi kunda QQSni to'lash tizimiga o'tgan korxonalar bir yilda o'rtacha QQS summasi aks ettirilgan 500 dan ortiq schot-fakturalarni tayyorlashlariga to'g'ri kelmoqda. QQSni hisoblash bilan bog'liq xarajatlardan quyidagi holatlar, bizningcha soliq ma'murchiligi xarajatlarini yuqori bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Jumaladan, amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq schot-fakturalar bosh buxgalter va korxonalar rahbari tomonidan imzolinishi va tasdiqlanishi lozimligi, mazkur xujjat qat'iy nazorat ostiga olinganligi sababli, bu xujjatni qayta va qayta tekshirishga majbur bo'lmoqdalar. Bundan tashqari korxonalar kelib tushgan va chiqqan schot - fakturalar reyestirini olib borishi lozimdir. 2009-yildan esa schot - fakturalarda aksiz solig'i to'g'risidagi ma'lumotlar ham aks ettirilishi lozimligi qat'iy belgilandi. 5.4-jadval ma'lumotlarida «O'zelektromontaj ITSB» kichik korxonasining umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliqqa tortish tartiblarida to'lagan soliqlari tahlili keltirilgan. Korxonalar 2005-2006 yillarda umumbelgilangan soliqqa tortish tartibida faoliyat yuritgan bo'lsa, 2007-yildan boshlab soliqqa tortishning soddalashtirilgan tartibini tanlagan. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibida faoliyat yuritishi bilan bir qatorda, korxonalar QQSni ham ixtiyoriy ravishda to'lagan. Shuningdek korxonalar 2007-yilda mol-mulkini ijaraga berganligi uchun mazkur yilda mol-mulk solig'ini ham to'lagan. Korxonalar 2005-yilda budjetga to'lagan jami soliqlar va majburiy ajratmalarining sof tushumdagi ulushi 41,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, soddalashtirilgan tartibda faoliyat yuritganda esa bu ko'rsatkich 2008 va 2009-yillarda 60,0 foizni tashkil etgan. Ko'rinib turibdiki, korxonalar soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibida faoliyat yuritgan bo'lsada, budjetga hisoblagan soliqlari va to'lovlari summasining hajmi oshib bormoqda. Korxonalar soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibini tanlashiga asosiy sabab esa mazkur tartibda soliqlar sonining kamligi hamda moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini aniqlashning nisbatan soddaligidir. Bizningcha korxonalar soliqqa tortishning qaysi tartibida faoliyat yuritishini tanlashdan oldin jahon amaliyotida bugungi kunda keng miqyosda qo'llanilib kelinayotgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini

**«O‘zelektromontaj ITSB» kichik korxonasining umumbelgilangan
va soddalashtirilgan soliqlar tortish tartiblarida to‘lagan soliqlari
tahlili (ming so‘mda)**

Budjetga to‘langan soliqlar va yig‘inlar	2005-yil	2006-yil	2007-yil	2008-yil	2009-yil
Maxsulot (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan tushgan sof tushum	193368,0	264486,0	321935,0	313041,4	335279,- 4
Foyda (daromad) solig‘i Shu jumladan:	31212,0	39507,0	—	—	—
Yuridikshaxslardan	3216,0	4105,0	—	—	—
Jismoniy shaxslardan	27996,0	35402,0	32567,0	37526,0	34533,0
Yagona soliq to‘lovi	—	—	14432,0	14720,0	16009,0
Qo‘shilgan qiymat solig‘i	40367,0	54061,0	70494,0	90267,0	94142,0
Ekologiyasolig‘i	1856,0	—	—	—	—
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	14,0	19,0	—	—	—
Mol-mulk solig‘i	542,0	473,0	189,0	—	—
Yer solig‘i	6199,0	9299,0	—	—	—
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i	87,0	383,0	—	—	—
Yagona ijtimoiy to‘lov	—	—	40235,0	45317,0	56303,0
Budjetga to‘langan jami soliqlar va majburiy ajratmalar	80277,0	103742,0	157917,0	187830,0	200987,- 0
Budjetga to‘langan jami soliqlar vamajburiy ajratmalarining sof tushumdagi ulushi (%da)	41,5	40,0	49,0	60,0	60,0

amalga oshirgan holda, bir to'xtamga kelsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda soliqaq tortishning ikkala tartibida korxonalar erishishi mumkin bo'lgan moliyaviy natijalarning variantlari tahlili amalga oshirilib, korxonaning keyingi faoliyat yo'nalishlari aniq belgilab olinishi mumkin. Shuningdek, soliqaq tortish tartibini tanlashda korxonalar o'z faoliyati davomida yaratilgan tannarxda sotib olingan moddiy va nomoddiy resurslarning ulushiga, o'z faoliyati davomida foydalaniladigan mehnat sig'imiga, korxonalar balansida bo'lgan asosiy vositalarning qiymatiga, u yoki bu soliqaq tortish tartibida foydalanishi mumkin bo'lgan imtiyozlar guruhiga, ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ta'aluqli bo'lmagan xarajatlarning hajmiga alohida e'tibor bergan holda, amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Chunki korxonada yaratiladigan tannarxda moddiy va nomoddiy resurslar ko'rinishidagi sotib olinadigan xom-ashyo ulushi yuqori bo'lsa, mazkur kichik korxonalar soliqaq tortishning umumbelgilangan soliqaq tortish tartibida faoliyat yuritishi foydali, aksincha tannarxda mazkur resurslarning ulushi kamroq, mehnat sig'imi va balansidagi mol-mulk qiymati, korxonaning ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ta'aluqli bo'lmagan xarajatlari hajmi nisbatan katta hajmda bo'ladigan bo'lsa, soddalashtirilgan soliqaq tortish tartibini tanlashi lozim. Kichik korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish yo'nalishlariga qo'llanmaning keyingi paragraflarida atroflicha to'xtalamiz.

3. Yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar guruhi va ulardan foydalanish yo'nalishlari

Bugungi kunda korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatini soliqaq tortish tizimi ham huquqiy, ham iqtisodiy jihatdan tubdan isloh etilib kelinmoqda. Davlat aynan soliqlar orqali iqtisodiyotni tartibga solib, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rag'batlantirish, shuningdek korxonalarining investitsion faolligini oshirishga ko'proq e'tibor qaratib kelmoqda. Bu esa albatta bugungi kunga kelib o'zining ijobiy samarasini bermoqda. Jumladan, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom

etayotgan bir sharoitda, mamlakatimizda kichik tadbirkorlik subyektlarining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushining oshishi kuzatilib, hukumatimiz tomonidan «Inqirozga qarshi choralar dasturi»ning qabul qilinishi natijasida korxonalar ixtiyorida qoladigan foydaning o'sishiga erishilmoqda. Mazkur dastur doirasida amalga oshirilgan tadbirlardan biri, bu soliq yukini yengillashtirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'shimcha choralar ko'rilganidir. Jumladan, 2009-yili yengil va oziq-ovqat sanoatining iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalari, shuningdek, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturida ishtirok etayotgan korxonalar uchun foyda solig'i va yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar berilgan bo'lsa, uy-joy qurish va rekonstruksiya qilish bo'yicha yangi tashkil qilinayotgan ixtisoslashtirilgan pudrat tashkilotlari, korxonalarining kapitallashev va investitsiya kiritishga yo'naltiriladigan dividendlari 5-yil muddatga barcha turdagi soliqlardan ozod etildi. Mazkur dasturni amalga oshirish doirasida soliq imtiyozlari va preferensiyalar berish hisobidan 500 milliard so'mdan ortiq mablag' xo'jalik subyektlari tasarrufida qoldirilib, bu mablag'lar xo'jalik yurituvchi subyektlarning aylanma mablag'larini to'ldirishga, ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlashga, yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirishga yo'naltirildi. Dastur doirasida iqtisodiy o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlarini tashkil qilish, bandlik muammosini hal etish, aholining daromadlari va farovonligini oshirishda tobora muhim o'rin tutayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilib, 2009-yilda kichik sanoat korxonalari uchun yagona soliq to'lovi 8 foizdan 7 foizga pasaytirildi, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun esa qayd etilgan soliq miqdori o'rtacha 1,3 barobar kamaytirildi. Albatta, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yurituvchi har qanday iqtisodiy subyekt uchun ularga nisbatan amalda qo'llanilayotgan soliqqa tortish tizimi xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, Prezident I.Karimov ta'kidlaganlaridek «...kichik korxonalar faoliyatini soliqqa tortish masalasida amaliyotda sinalgan

prinsip va yondashuvlarni ishlab chiqish, bu borada boshqa mamlakatlarning ilg'or tajribasidan foydalanish o'ta muhim ahamiyatga ega. Soliq tizimi nafaqat soliqlarni undirish, balki birinchi galda rag'batlantirish xususiyatiga ega bo'lishi lozim»¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 17-apreldagi «O'zbekiston Respublikasida 2006-2010-yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 325-sonli qaroriga muvofiq, 2006-yil 1-apreldan boshlab moliya, bank va maishiy hamda boshqa xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan yuridik shaxslar uch yilga daromad (foyda) solig'i, yagona soliq to'lovini to'lashdan ozod etildilar. Buning natijasi o'laroq, 2007-yilda faqatgina Toshkent shahrida mazkur faoliyat bilan shug'ullanuvchi 456 ta mikrofirma va kichik korxonalar 3 mlrd.so'mga yaqin imtiyozga ega bo'ldilar. 2008-yilning birinchi yarim yilligida esa 386 ta mikrofirma va kichik korxonalar 523,8 mln.so'mga teng miqdordagi yagona soliq to'lovini to'lashdan ozod etildilar. Albatta, mazkur mablag'lar korxonalariga o'z faoliyatini rivojlantirishga hamda yangi texnologiyalarni jalb etgan holda, modernizatsiya qilishga imkoniyat yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 14-martdagi «Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 3860-sonli farmoniga asosan, soddalashtirilgan tartibda faoliyat yurituvchi mikrofirma va kichik korxonalariga besh-yil davomida yagona soliq to'lovini to'lashda soliqqa tortiladigan bazani xarid qilingan yangi texnologik jihozlar qiymatiga teng, ammo soliq bazasining 25 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda kamaytirishga doir soliq imtiyozi berildi. Shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 27-yanvardagi «2009-yilda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi to'g'risida»gi PQ-1048-sonli qaroriga muvofiq, eksportga mo'ljallangan va import o'rnini bosadigan raqobatbardosh zamonaviy mahsulotlar ishlab

¹ Prezident I.A.Karimovning 2005-yil 28-yanvardagi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi.

chiqarishni ko'paytirishni yanada rag'batlantirish, ichki tarmoq va tarmoqlararo, jumladan, respublikaning kichik biznes va yirik korxonalari o'rtasidagi sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash, aholi bandligiga ko'maklashish maqsadida, Respublika ikkinchi

5.5- jadval

«ALFA-DENT» kichik korxonasida soliq solinadigan yalpi tushumni kamaytirilish holati tahlili (ming so'mda)

Soliq solinadigan foydani kamaytiradigan xarajatlar vadaromadlar tarkibi	2007-yil	2008-yil	2009-yil
Soliq solinadigan yalpi tushumni kamaytirish — jami	180431,0	1053311,7	802570,2
O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq soliq solinadigan yalpi tushumni kamaytirish — jami	—	—	—
Normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq soliq solinadigan yalpi tushumni kamaytirish — jami	—	1023887,9	802570,2
shu jumladan:			
mahalliy lashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotni realizatsiya qilishdan tushum (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 22 iyundagi PQ-386-son qarorining 2-bandi)	157254,3	1023887,9	802570,2
Soliq solinadigan yalpi tushumning yangi texnologik jihozlar olishga yo'naltirilgan mablag'lar summasiga kamayishi	23176,8	29423,8	—

sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi yakunlarini hisobga olgan holda mazkur qarorga kiritilgan korxonalar 2011-yil 1-yanvargacha:

chetdan olib kelinadigan, respublikada ishlab chiqarilmaydigan texnologik asbob-uskunalar va ularning ehtiyot qismlari, shuningdek mahalliy lashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish texnologik jarayonida foydalaniladigan komponentlar uchun bojxona to'lovlari (bojxona rasmiylashtiruv i yig'imlaridan tashqari);

mahalliyalashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo'yicha foyda solig'i, yagona soliq to'lovi (soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llaydigan subyektlar uchun);

mahalliyalashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari bo'yicha mol-mulk solig'i to'lashdan ozod qilindi.

Shuningdek mazkur qarorga kiritilgan korxonalar uchun yuqorida keltirilgan imtiyozlar loyihalar belgilangan tartibda ekspertizadan o'tkazilgandan so'ng, sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyalashtirish dasturining amalga oshirilishini ta'minlash bo'yicha Maxsus komissiya qarorlariga binoan 2012 yilning 1-yanvarigacha berildi. Korxonalarda imtiyozlar berilishi munosabati bilan bo'shaydigan mablag'lar yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga, shuningdek faoliyat ko'rsatayotgan ishlab chiqarishlarni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, modernizatsiyalashga, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlashga, sifatni boshqarish tizimini joriy etishga, mahalliyalashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xom ashyo va materiallar sotib olishga, Mahalliyalashtirish dasturini amalga oshirishga jalb qilingan korxonalarining muhandis-texnik xodimlarini rag'batlantirishga yo'naltirilishi belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 27-yanvardagi «2009-yilda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyalashtirish dasturi to'g'risida»gi PQ-1048 sonli qarorining 2-sonli ilovasining VII. Yengil sanoat bo'limida biz tomonimizdan faoliyati tahlil qilingan «ALFA-DENT» kichik korxonasi ham kiritilgan bo'lib, mazkur korxonada Mahalliyalashtirish dasturiga muvofiq texnik matolarni (poliamid filtrli, poliefir filtrli, polipropilen filtrli, arselon filtrli) matolarni ishlab chiqarishi belgilangan. 5.5-jadval ma'lumotlarida «ALFA-DENT» kichik korxonasida soliq solinadigan yalpi tushumni kamaytirilish holati tahlili keltirilgan. Jumladan, soliq solinadigan yalpi tushum 2007-yilda 157254,3 ming so'mga, ya'ni mahalliyalashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotni realizatsiya qilishdan tushgan tushum

niqdoriga kamaytirilgan. Mazkur summa 2008-yilda 1023887,9 ning so'mni, 2009-yilda 802570,2 ming so'mni tashkil etgan. Shuningdek korxonaning soliq solinadigan yalpi tushumi 2007-yilda rangi texnologik jihozlarni sotib olishga sarflagan 23176,8 ming so'mga, 2008-yilda esa 29423,8 ming so'mga yalpi tushum hajmi camaytirilgan.

5.6 - jadval ma'lumotlarida «ALFA-DENT» kichik korxonasiga berilgan maqsadli imtiyozlar tahlili keltirilgan. Jumladan, kichik korxonaga 2008-yilda jami 14849,4 ming so'mlik imtiyozga ega bo'lib, shundan 8465,7 ming so'mi yagona soliq to'lovidan, 6383,7 ming so'mi bojxona to'lovlari tashkil etadi.

5.6- jadval

«ALFA-DENT» kichik korxonasiga berilgan maqsadli imtiyozlar tahlili (ming so'mda)

Soliqlar va to'lovlar	2008-yil		2009-yil	
	Soliqlar va to'lovlar hajmi	Imtiyozlar asosnomasi vadavri	Soliqlar va to'lovlar hajmi	Imtiyozlar asosnomasi vadavri
Yagona soliq to'lovi	8465,7	28.05.2008-yil O'zR PQ-879 2008-2010 yillar	56179,9	27.01.2009 yil O'zR PQ-1048 2009-2010 yillar
Bojxona to'lovlari	6383,7			
Xom-ashyoni importida QQS			69360,5	
Jami	14849,4		125540,4	
shu jumladan:				
faoliyatini kengaytirish va lokalizatsiya mahsulotini ishlab chiqarish uchun xom-ashyo sotib olishga sarflangan hajmi	14849,4		125540,4	

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2008-2010-yillarda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliy lashtirish dasturi to'g'risida»gi 2008-yil 28-maydagi PQ-879-son qaroriga

muvofig korxonasi mazkur turdagi imtiyozlarga ega bo'lgan. 2009-yilda esa korxonasi jami 125540,4 ming so'mlik imtiyozga ega bo'lib, shundan 69360,5 ming so'mi xom-ashyoni import qilishda shakllangan QQS hisoblanadi. Soliq Kodeksining 356-moddasiga binoan yagona soliq to'lovining soliqqa tortish bazasi yangi texnologik asbob-uskunalar olishga, lekin soliq solinadigan bazaning ko'pi bilan 25 foiziga kamaytirish ko'rinishidagi soliq imtiyozi belgilangan bo'lib, soliq solinadigan bazani kamaytirish texnologik asbob-uskunalarni foydalanishga joriy etilgan soliq davridan boshlab besh-yil mobaynida amalga oshirilishi lozim. Mazkur turdagi soliq imtiyozidan biz tahlil qilayotgan «ALFA-DENT» kichik korxonasi ham foydalangan.

5.7- jadval

«ALFA-DENT» kichik korxonasi yangi texnologik jihozlarni olishga yo'naltirilgan mablag'lar tahlili (ming so'mda)

Ko'rsatkich nomi	2007-yil	2008-yil
Yangi texnologik jihozlarni xarid qilishga yo'naltirilgan, qoplanmagan mablag'lar saldosi – jami	78722,0	27473,8
shu jumladan:		
2007-yil uchun	23176,8	27473,8
2008-yil uchun	19460,6	
2009-yil uchun	15744,8	
2010-yil uchun	12028,2	
2011-yil uchun	8312,0	
Yangi texnologik jihozlarni xarid qilishga yo'naltirilgan mablag'lar (foydalanishga topshirish sanasidan boshlab) - jami:	23176803	1950000
shu jumladan:		
o'z mablag'lari hisobidan	23176803	1950000
soliqqasolish bazasi	834432153	662437045
soliq solish bazasining 25 % i	208608038	165609261
soliq solish bazasining kamayishi	23176803	29423776
qoplanmagan mablag'lar qoldig'i	55545207	

5.7-jadvalda «ALFA-DENT» kichik korxonasida yangi texnologik jihozlar sotib olishga yo'naltirilgan mablag'lar tahlili keltirilgan bo'lib, yangi texnologik jihozlarni xarid qilishga yo'naltirilgan o'z mablag'lari 2007-yilda 23176,8 ming so'mni tashkil etib, mazkur summaga soliq solish bazasi kamaytirilgan. Bu ko'rsatkich 2009-yilda 29423,8 ming so'mni tashkil etgan. Shuningdek kichik korxonalar o'zi ishlab chiqargan tovar (ish, xizmat)larning erkin almashtiriladigan valutadagi eksport ulushidan kelib chiqib, imtiyozli stavkalarni qo'llash tarzidagi soliq imtiyozlari belgilangan.

5.8- jadval

«ALFA-DENT» kichik korxonasining eksport ulushidan kelib chiqib yagona soliq to'lovi stavkasining tuzatilishi holati tahlili (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	2007-yil	2008-yil	2009-yil
Tovar (ish, xizmat)lar realizatsiya qilishdan tushgan sof tushum	1000726,8	1703015,5	1259752,3
O'zi ishlab chiqargan va erkin almashtiriladigan valutaga eksport qilingan tovar (ish, xizmat)lar eksporti, shu jumladan:	498159,3	413276,8	195516,9
o'zi ishlab chiqargan va erkin almashtiriladigan valutaga eksport qilingan tovar (ish, xizmat)lar eksporti	498159,3	413276,8	195516,9
Tovar (ish, xizmat)lar realizatsiya qilishdan sof tushumganasbatan o'zi ishlab chiqargan vaerkin almashtiriladigan valutaga eksport qilingan tovar (ish, xizmat)lar eksportining salmog'i, %da	50%	24.3%	15.52%
Yagona soliq to'lovining belgilangan stavkasi	10%	8%	7%
Yagona soliq to'lovining tuzatilgan stavkasi	5%	5.6%	4.9%

Jumladan, kichik korxonada eksport hajmi realizatsiyaning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizgacha bo'lsa — belgilangan stavka 30 foizga, realizatsiyaning umumiy hajmida 30 foiz va undan

ko'p bo'lsa — belgilangan stavka 50 foizga kamaytiriladi. Realizatsiyaning umumiy hajmi deganda barcha faoliyat turlaridan olingan tushum summasi tushuniladi. Bunda eksportning ulushi ortib boruvchi yakun bilan aniqlanadi. Eksport ulushini hisoblab chiqarishda eksport hajmiga o'zi ishlab chiqargan xom ashyo tovarlarini - paxta tolasi, ip kalava, paxtalinti, neft, gaz kondensati, neft mahsulotlari, tabiiy gaz, elektr energiyasi, qimmatbaho, rangli va qora metallar, rangli va qora metallar parchalari va chiqindilarini realizatsiya qilishdan; savdo faoliyati va umumiy ovqatlanish sohasidagi faoliyatdan; brokerlik xizmatlaridan; tayyorlov va ta'minot-sotish faoliyatidan; lotereyalar, totalizatorlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil qilish faoliyatidan olingan tushum kiritilmaydi.

5.8- jadvalda «ALFA-DENT» kichik korxonasi eksport ulushidan kelib chiqib yagona soliq to'lovi stavkasining tuzatilishi holati tahlili keltirilgan bo'lib, korxonada tovar (ish, xizmat)lar realizatsiya qilishdan sof tushumga nisbatan o'zi ishlab chiqargan va erkin almashtiriladigan valutaga eksport qilingan tovar (ish, xizmat)lar eksportining salmog'i 2007-yilda 50 foizga, 2008-yilda 24,3 foizga, 2009 yilda esa 15,52 foizga teng bo'lgan. Shundan kelib chiqib, korxonada 2007 yilda 5 foizli, 2008-yilda 5,6 foizli, 2009-yilda esa 4,9 foizli yagona soliq to'lovining tuzatilgan stavkalari bo'yicha soliqlarni to'lagan. Kichik korxonalar plastik kartochkalar qo'llanib to'langan, ko'rsatilgan xizmatlari hajmi bo'yicha yagona soliq to'lovining o'rnatilgan stavkasi 10 foizga pasaytiriladi. 5.9- jadvalda 2009-yilda «ALFA-DENT» kichik korxonasi tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan sof tushumda plastik kartochkalar qo'llanib ko'rsatilgan xizmatlaridan olingan tushumi salmog'i tahlili keltirilgan. Jumladan, asosiy ya'ni ishlab chiqarish faoliyat turi bo'yicha tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan sof tushum 1259752,3 so'mni tashkil etib, sof tushumda plastik kartochkalar qo'llanib ko'rsatilgan xizmatlardan olingan tushum salmog'i 0,1 foizga teng bo'lgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, shunday imtiyozlar guruhi amaliyotga joriy qilindiki, haqiqatda bu turdagi imtiyozlar aniq korxonalar faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining 2002-yildagi 13-noyabr 390-sonli qarori bilan yuqori sifatli, raqobatbardosh iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni ko'paytirish va ularning assortimentini kengaytirishni rag'batlantirish, ichki iste'mol bozorini to'ldirish maqsadida 2003-yil 1 yanvardan 2007-yil 31 dekabrgacha korxonalar iste'mol tovarlari ishlab chiqarishdan olingan daromadlaridan daromad (foyda) solig'ini amaldagi stavkadan 20 foizga kamaytirilgan stavkada, bolalar uchun tovarlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, bolalar uchun tovarlar ishlab chiqarishdan olingan daromadlaridan daromad (foyda) solig'ini 7 foizli stavka bo'yicha, mikrofirmalar va kichik korxonalar iste'mol tovarlari ishlab chiqarishdan olingan tushumdan yagona soliq to'lovini amaldagi stavkadan 25 foizga kamaytirilgan stavka bo'yicha to'lashlari, shuningdek ishlab chiqarish korxonalarining iste'mol tovarlari ishlab chiqarish fizik hajmlarini ko'paytirish hisobiga olingan daromdlari (foydasi) daromad (foyda) solig'i

5.9-jadval

2009-yilda «ALFA-DENT» kichik korxonasining tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan sof tushumda plastik kartochkalar qo'llanib ko'rsatilgan xizmatlaridan olingan tushumi salmog'i tahlili (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Jami	shu jumladan, yagonasoliq to'lovi to'lovchisining faoliyat turlari bo'yicha		
		asosiy faoliyat turi - 1	2	3
Tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan sof tushum shu jumladan:	1402605,8	1259752,3	142750,5	103,0
plastik kartochkalar qo'llanib ko'rsatilgan xizmatlardan olingan tushum		1229,0		103,0
Tovar (ish, xizmat)larni realizatsiya qilishdan sof tushumda plastik kartochkalar qo'llanib ko'rsatilgan xizmatlardan olingan tushum salmog'i, %da		0,1		100

va yagona soliq to'lovini to'lashdan ozod qilindi. Nooziq-ovqat iste'mol tovarlari (tamaki mahsulotlari va zargarlik buyumlari, kir sovun va atir sovun, shuningdek benzindan tashqari) ishlab chiqaruvchi korxonalar, bo'shagan mablag'lari ishlab chiqarishni ko'paytirishga, ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlarining assortimentini kengaytirishga va raqobatbardoshligini oshirishga maqsadli yo'naltirilgan taqdirda, budjetga aksiz solig'i to'lashdan ozod qilindilar hamda iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarga amortizatsiya ajratmalarining yillik hisobidan chiqarish miqdorlarini asosiy vositalar xizmatining foydali muddatidan kelib chiqqan holda mustaqil ravishda belgilash huquqi berildi. Korxonalarining o'zi ishlab chiqargan iste'mol tovarlari reklamasiga xarajatlari daromad (foйда) solig'ini hisoblab chiqishda soliqqa tortiladigan bazadan to'liq hajmda chiqarish tartibi belgilandi. Darhaqiqat, qator korxonalarda mazkur turdagi imtiyozlar berilgan davrda imtiyozlar berilishi munosabati bilan bo'shagan mablag'lar korxonalar tomonidan ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirib, ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlarining assortimentini kengaytirishga va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qildi. Bizningcha, bu turdagi imtiyozlarni berish amaliyotini davom ettirish lozim. Chunki aynan shu turdagi imtiyozlar soliqlarni haqiqatda rag'batlantirish funksiyasini amalda ishlashini ta'minlagan bo'lardi.

4. Yagona soliq to'lovini hisoblash, hisobotlar topshirish va budjetga to'lash tartiblari

Taqvim yili soliq davridir. Hisobot davri quyidagilardir: mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yil choragi; mikrofirmalar va kichik korxonalar jumlasiga kirmaydigan soliq to'lovchilar uchun - bir oy. Yagona soliq to'lovi soliq solinadigan bazadan va belgilangan stavkalardan kelib chiqqan holda hisoblab chiqariladi.

Qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchilar uchun yagona soliq to'lovi summasi budjetga to'lanishi lozim bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'i summasiga, lekin yagona soliq to'lovi summasining 50 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorga kamaytiriladi.

Qo'shilgan qiymat solig'ini ixtiyoriy ravishda to'lashga taqvim

yili boshidan e'tiboran o'tmagan to'lovchilar yagona soliq to'lovi summasini qo'shilgan qiymat solig'i hisoblab chiqarilgan hisobot davriga to'g'ri keladigan summaga kamaytiradi.

Yagona soliq to'lovining hisob-kitobi soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organiga ortib boruvchi yakun bilan:

mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan - yilning har choragida hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobot topshiriladigan muddatda;

mikrofirmalar va kichik korxonalar jumlasiga kirmaydigan korxonalar tomonidan - har oyda hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobot topshiriladigan muddatda taqdim etiladi.

Yagona soliq to'lovini to'lash hisob-kitobni taqdim etish muddatidan kechiktirmay amalga oshiriladi.

Yuridik shaxslar - O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan O'zbekiston Respublikasidan tashqarida olingan tushum soliq to'lovchining yalpi tushumiga to'liq miqdorda qo'shiladi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida to'langan foyda solig'ining summasi O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq yuridik shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasida yagona soliq to'lovini to'lash chog'ida hisobga olinadi.

To'lov xabarnomasi, chet davlat soliq organining ma'lumotnomasi yoki chet elda soliq to'langanligi faktini tasdiqlovchi boshqa hujjat chet elda to'langan foyda solig'ining summasini hisobga olish uchun asos bo'ladi.

Yagona soliq to'lovini to'lashdan nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida 50 foizini nogironlar, 1941—1945-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etadigan yuridik shaxslar ozod qilinadi, bundan savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati hamda lotereyalar tashkil etish faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar mustasno. Ushbu imtiyozni olish huquqi belgilanayotganda xodimlarning umumiy soniga shtatda bo'lgan xodimlar kiritiladi.

Tayanch soʻz va iboralar

Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimi, yagona soliq toʻlovi, Yagona soliq toʻlovi obyekti, subyektlari, soliq stavkalari, soliq imtiyozlari, soliq taʼtili, soliq krediti, soliqlarni toʻlash muddatlari, soliq agentlari, soliq hisobot shakllari, moliyaviy yil, soliq davri

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar.

- 1. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida faoliyat yuritish shartlari nimalardan iborat?*
- 2. Yagona soliq toʻlovi subyektlari kimlar hisoblanadi?*
- 3. Soliq taʼtili deganda nimani tushunasiz?*
- 4. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimi qaysi meʼyoriy xujjat asosida amalga oshiriladi?*
- 5. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimidagi hisobotlar toʻgʻrisida gapirib bering.*
- 6. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida QQSni toʻlash shartlari toʻgʻrisida nimalarni bilasiz?*

6-BOB. O'ZBEKISTONDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI SOLIQQA TORTISHNING DOLZARB VAZIFALARI

Reja:

1. *Tadbirkorlik tushunchasining mohiyati va tarixiy rivojlanish bosqichlari*

2. *Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortish masalalari*

3. *Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning o'ziga xos jihatlari*

1. Tadbirkorlik tushunchasining mohiyati va tarixiy rivojlanish bosqichlari

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirishga erishish uchun uning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Bunda albatta tadbirkor atamasining yuzaga kelishi va tarixiy rivojlanish jarayonida qanday ma'no-mazmuni anglatganini tahlil qilish ilmiy asoslangan xulosalarni shakllantirishda hamda amaliy taklif-tavsiyalarni ishlab chiqishda muhim o'rin egallaydi.

Darhaqiqat, kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatining rivojlanish bosqichlari borasida har bir davrning taniqli klassik iqtisodiy va zamonaviy olimlari ilmiy izlanishlarni amalga oshirganlar. Iqtisodchi olimlardan Richard Kantilyon birinchilardan bo'lib, mazkur subyektlar faoliyatini tadqiq etib, «Tadbirkor xavf-xatar ostida savdo faoliyatini yuritib o'z korxonasiga ega bo'lgan va raqobat asosida faoliyatini yurituvchi shaxsdir, tadbirkorlik esa, foyda olish imkoniyatlari chegaralanmagan va bahosi aniq tovarlar sotib olib, lekin sotish bahosi noaniq bo'ladi, u tavakkalchi, taklifni tovarga moslovchi shaxs faoliyatidir....»¹ — deb ta'kidlagan. R. Kantilyon

¹ *Кантильон Р., Хедехо К., Линк А. The Entrepreneur. Н/У. 1982. —51 p*

tadbirkorlikni o'ziga xos funktsiya deb tushungan va foyda olishga qaratilgan tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat deb talqin qilgan.

1776-yilda ingliz iqtisodchisi A.Smit tadbirkorlik nazariyasini «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risidagi tadqiqotlar» nomli asarida o'rgangan. Uning xulosalariga ko'ra, mehnat bu boylukning manbai bo'lib hisoblanadi¹.

Tadbirkorlik nazariyasining rivojlanishida muhim o'rinni J.Bodo ta'limoti egallaydi. «Tadbirkor — bu tadbirkorlik faoliyatini yuritib unga mas'ul bo'lgan shaxs hisoblanadi. U shunday shaxski, korxonaga to'liq egalik qiladi, ishni rejalashtiradi, nazorat qiladi va tashkil etadi»².

Tadbirkorlik nazariyasining rivojlanishiga fransuz iqtisodchisi J.B.Sey ham o'zining munosib hissasini qo'shgan olimlardan hisoblanadi. U tadbirkorlarning asosiy vazifasi ishlab chiqarish omillarini oqilona birlashtirish va kombinatsiyalashdan iborat, tadbirkor ishlab chiqarish doirasida boshqa insonlar faoliyatini tashkil etadi deb ta'kidlab o'tgan³.

Sharq olimlari ham tadbirkorlik nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Tadbirkorlik masalalari ular tomonidan o'sha davrdayoq atroflicha o'rganilgan. Shuningdek, muqaddas «Avesto» kitobida ham nafaqat tadbirkorlik bilan shug'ullanish, balki ko'zlangan maqsadga faoliyatning faol samarasi orqali erishish mumkinligi qayta-qayta ta'kidlangan⁴.

Sharq mutafakkiri Forobiyning «Fozil kishilar shahri» asarida ham milliy tadbirkorligimizning qator xususiyatlari o'z ifodasini topgan. U o'z asarida «Kimda kim o'z ixtiyorida bo'lgan mulkni foyda chiqarish uchun muomalaga qo'shmay, o'zi uchun jamg'arsa juda katta zarar keltiradi»⁵, — deb ta'kidlaydi. Shuningdek

¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (Книга I-III). — М.: Наука, 1992. — 391-392 с.

² Предпринимательство. Учебник. Под. РЕД. В.Я. Горфинкеля и Т.Б. Полякова. — М.: «Юнити», 2001. — 581 с.

³ Сэй Ж.Б. Трактат политической экономики. — М.: 1985. 55-6.

⁴ Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar mahkam tarjimai. — «Sharq», 2001. — B.227.

⁵ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. — T.: «Abdulla Qodiriy nomidagi haq merosi nashriyoti». — 1993. — B. 124.

tadbirkorlik faoliyatining nazariy asoslarini o'rganishda Amir Temurning «Temur tuzuklari» asari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Uning butun dunyoga mashhur bo'lishida va g'alabalarga erishishida, har bir sohada aql va tadbirkorlik bilan ish yuritishi, tadbirkorlikni o'z tafakkuri va harakatining shiori qilib belgilab olganligidadir¹.

Ta'kidlash joizki, tadbirkorlikni iqtisodiy kategoriya sifatida tahlil etish jarayoni bugungi kunga qadar davom etmoqda. Amerikalik olimlar M.Peters va R.Xizrich tadbirkorlikni chuqur tadqiq etgan holda, unga quyidagicha ta'rif bergan: «Tadbirkor – qiymati va mohiyati jihatidan innovatsion yangilikni ifoda etuvchi mahsulotni yaratadi. Tadbirkor buning uchun o'z vaqtini, kuchini sarflaydi. U moliyaviy, ma'naviy, ijtimoiy tavakkalchilikni, shuningdek, javobgarlikni o'z zimmasiga oluvchi, o'z manfaatini ko'zlovchi, buning evaziga oladigan daromad va yutuqlaridan qanoatlanuvchi shaxsdir»².

A.Xoskinning fikricha, «biznesda qarorni mustaqil qabul qilib, ishni o'z hisobidan olib boruvchi, biznesni boshqarish bilan shaxsan shug'ullanuvchi va kerakli vositalar bilan ta'minlanishi uchun shaxsiy javobgarlikni o'z zimmasiga oluvchi shaxs yakka tartibdagi tadbirkor bo'ladi»³.

G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiy akademiyasi olimlari tomonidan nashr etilgan «Общая экономическая теория» darsligida esa «Tadbirkorlik faoliyati – bu o'zining moddiy manfaatlarini amalga oshirish, pirovard maqsadida ijtimoiy ehtiyojlarni qondiruvchi moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillarini tashkil etish va birlashtirishdir» deb baho beriladi⁴.

¹ Ahmedov B. Aminov A. Amir Temur o'g'itlari.. – T.: Navruz, T.: 1992. – 11.

² Хизрич Р., Петерс М. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха. – М.: Прогресс, Университет. 1991. вып.1. – С. 20-25.

³ Хоскин А. Курс предпринимательства. – М.: 1999. – 273 с.

⁴ Общая экономическая теория. Учебник РЭА. Им. Г.В.Плеханова. – М.: «ПРОМО-МЕДИА», – 1995. – 606 с.

Shuningdek, mustaqillik yillarida tadbirkorlikning mohiyatini nazariy tadqiq etish va O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini respublikamiz olimlari tomonidan ham keng tadqiq etilgan va rivojlantirilgan. Jumladan, iamlakatimiz iqtisochisi olimlaridan A.O'Imasov va M.Sh.Sharifxo'jayev «Tadbirkorlik umuman pul topish emas, balki yaratuvchanlik faoliyati orqali daromad olishni bildiradi»¹ — deb ta'kidlaganlar.

Akademik S.G'ulomovning ta'kidlashicha, kichik biznes va tadbirkorlik har kanday sharoitda: iqtisodiy tushkunlikda ham, inflatsiya davrida ham, kreditlar foizi o'ta yuqori bo'lganda ham, zarur infratuzilmasiz kelajagi noma'lum hollarda ham, xavf — hatar qanchalik yuqori bo'lishiga qaramay yashayveradi².

Iqtisodchi olim X.Abulqosimov tadbirkorlikni qonun yo'li bilan man qilinmagan iqtisodiy unumli faoliyat turi deb qarasa, R.Valijonov va O. Qobulov tadbirkorlikni xo'jalik faoliyati yuritishning alohida turi sifatida tavsiflaydilar. Ular tadbirkorlik faoliyatini alohida tashabbusning erkin ko'rinishida, qarorlar va imkoniyatlarning noan'anaviy yo'llarini qidirishda, faoliyat doirasini va ko'lamini kengaytirishda, eng muhimi tavakkalchilikka tayyorligida va uni yengish usullarini qidirishda namoyon bo'lishini tan oladilar.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonunida tadbirkorlik nazariyasi taraqqiyoti aks etgan bo'lib, bu unda berilgan ta'rifning asosini tashkil etib, «Tadbirkorlik — fuqarolarning foyda yoki shaxsiy daromad olishga yo'naltirilgan mustaqil, tashabbuskor faoliyati bo'lib, u fuqaroning o'z nomidan, o'zining tavakkalchiligi bilan hamda o'zining yoki yuridik (huquqiy) shaxsning mulkiy javobgarligi asosida amalga oshiriladigan tashabbuskor faoliyatdir»³ — deb baholanadi.

¹ O'Imasov A., Sharifxo'jayev M. Iqtisodiyot nazariyasi. — T.: Mehnat, 1999. — B. 243.

² G'ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. — T.: «Sharq», 2002. — 230 b.

³ O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi 2000. 25 maydagi 69-II-son Qonuni.

Prezidentimiz I.A.Karimov «Tadbirkorlik — iqtisodiy tanglikdan olib chiqishning, iqtisodiy taraqqiyotga olib borishning asosiy iqtisodiy vositasi, taraqqiyot lokomotivi....O'zini mulkdor, mulk xo'jayini, o'z mehnatining va ishlab chiqargan mahsulotining xo'jayini deb his etish, insonning yashirin kuch — g'ayratini yuzaga chiqaradi. Uning aqliy va ijobiy imkoniyatlarini, tashkilotchilik qobiliyatlarini namoyon etadi, uni tashabbuskor va omilkor qiladi...»¹ — deb ta'kidlagan edi.

Tadbirkor o'z mablag'larini ishlab chiqarish sohasiga kiritar ekan, ayni paytda o'z daromadlarini oshirish bilan birga jamiyat boshqa a'zolarining ish o'rinlari hamda daromad bilan ta'minlanishiga moddiy negiz yaratadi. Bizning nazarimizda, tadbirkorlik deganda, biz fuqarolarning foyda yoki shaxsiy daromad olishga yo'naltirilgan, o'z nomidan, o'z javobgarligi ostida yoki yuridik shaxs nomidan va uning yuridik javobgarligi ostida amalga oshiradigan tashabbusli mustaqil faoliyatini tushunamiz. Tadbirkorlikda iqtisodiy faoliyat natijalari uchun ma'muriyat emas, balki jamoa va shaxs mas'ul hisoblanadi. Tadbirkor, tadbirkorlik haqida gap ketsa, beixtiyor uning egizagi biznes va biznesmen ham ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Uning ma'nosi quyidagicha: biznes mustaqil mayda korxonalarining daromad olishini ko'zlovchi sohibkorlik faoliyati bo'lib, kichik biznes yirik korxonalar, monopoliyalar faoliyati uchun torlik qiladigan, foyda ko'lami kamroq sohalarga yo'naltiriladi. Kichik biznes katta kapital talab qilmaganidan, u epchil bo'ladi, bir sohadan boshqasiga tez o'tib, bozor konyunkturasiga qisqa muddatlarda moslasha oladi.

Tadbirkorlik faoliyatining asosiy subyekti bo'lib tadbirkor, obyekt bo'lib esa — tovar, mahsulot, ish va xizmat, ya'ni kimningdir ehtiyojini qondirish mumkin bo'lgan va xarid qilish, foydalanish hamda iste'mol bozorida taklif etiladigan narsalar ishtirok etadi. Kichik va xususiy biznesni rivojlantirish zaruriyatini

¹ Karimov I.A. Mulkdorlar sinfini shakllantirish — islohatlarning bosh mezonlari. — T.: O'zbekiston, 1997.

yuzaga keltirib chiqaruvchi bosh omil bu tadbirkorlik faoliyatining yuzaga kelishidir. Chunki ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda va ishlab chiqarish omillarining bir-biri bilan o‘zaro bog‘lanishida tadbirkorlik qobiliyatining ahamiyati muhimdir.

Kichik biznes va tadbirkorlik - aholining aksariyat qismi uchun o‘z mehnatini sarflaydigan soha va daromad manbaidir. Bu yetarli malaka va tajribaga ega bo‘lmagan, egiluvchan jadvali ish kunini istagan aksariyat mehnat resurslarini sarflaydigan mehnat bozorining eng moslashuvchan bo‘lagidir. Kichik biznes aholi orasida ish yuritish va tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish, uning bozor munosabatlariga moslashganlik darajasini oshirishda potensial samarali vositadir. Fuqarolarga nafaqat o‘z ishchi kuchi, balki o‘z mulki, jumladan, ishlab chiqarishga mo‘ljallangan mulk egasi bo‘lishga imkoniyat yaratib, o‘rta sinf - jamiyatning progressiv taraqqiyotini ta‘minlashga qodir, demokratiya va ijtimoiy barqarorlikda manfaatdor ijtimoiy qatlamning shakllanishi uchun asos yaratadi.

Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari iqtisodiyotning rivojlanishiga, arzon ishchi kuchidan samarali foydalanishga, aholi bandligini ta‘minlashga, aholining iste‘mol talabini nisbatan qisqa muddatlarda qondirishga, iqtisodiy vaziyatning tebranishlariga muvofiq tarzda o‘z faoliyatini tez va nisbatan asoratsiz o‘zgartira olishga qodirdir.

2. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortish masalalari

Soliq to‘lovchilar, soliq obykti va bazasi. Soliq kodeksiga ko‘ra jismoniy shaxslardan transport vositalari uchun benzin, dizel yonilg‘isi va gaz iste‘moliga olinadigan soliq to‘lovchilari bo‘lib, jismoniy shaxslarga transport vositalari uchun benzin, dizel yonilg‘isi va gazni chakana sotadigan, mulkchilik shaklidan

qat'i nazar xo'jalik yurituvchi subyektlar hisoblanadi. Jismoniy shaxslarga transport vositalari uchun benzin, dizel yonilg'isi va gazni chakana sotish soliq solish obyekti hisoblanadi. Jismoniy shaxslarga sotilgan o'zi ishlab chiqargan hamda chetdan xarid qilingan benzin, dizel yonilg'isi va gazning natural hajmi soliq solish bazasi hisoblanadi. Benzin, dizel yonilg'isi va gazni sotish deganda ularni jismoniy shaxslarga amalda berish tushuniladi.

Soliq stavkasi va hisoblash tartibi. Jismoniy shaxslardan transport vositalari uchun benzin, dizel yonilg'isi va gaz iste'moliga olinadigan soliq stavkalari har yili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadi, uning miqdorlari O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona hisoblanadi. Soliq stavkasi-yil davomida tegishli me'yoriy hujjatlar asosida o'zgartirilishi ham mumkin.

Soliq summasi chakana narxga qo'shimcha ravishda belgilanadi va jismoniy shaxs - xaridorga beriladigan chekda alohida satr bilan ko'rsatiladi.

Soliq summasi jismoniy shaxslarga sotiladigan benzin, dizel yonilg'isi va gaz uchun mablag' to'lanishi bilan bir vaqtda undiriladi.

Soliq summasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$N = V \times St,$$

bu yerda: N — hisoblab yozilgan soliq; V — jismoniy shaxslarga sotilayotgan benzin, dizel yonilg'isi yoki gazning natural ifodadagi hajmi; St — soliq stavkasi.

Hisoblab chiqarilgan va ushlangan soliq summasi xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun tushum deb hisoblanmaydi hamda boshqa to'lanadigan soliqlar, yig'implar va majburiy to'lovlar bo'yicha soliq solish obyekti yoki bazasi bo'lmaydi.

Soliq hisobini yuritish va uni budjetga to'lash muddatlari. Soliq to'lovchilar sotilgan benzin, dizel yonilg'isi, gaz hisobi hamda hisoblangan soliq summalari hisobini alohida yuritadilar. Budjet bilan hisob-kitoblar hisobi «Budjet bilan hisob-kitoblar» hisob-

varag'i bo'yicha — «Jismoniy shaxslardan transport vositalari uchun benzin, dizel yonilg'isi va gaz iste'moliga soliq» ilova hisobvarag'ida yuritiladi, soliqni o'tkazish «Hisob-kitob varag'i» hisobvarag'i bo'yicha aks ettiriladi.

Undirilgan soliq mahalliy budjetga O'zbekiston Respublikasi budjetlari daromad va xarajatlarining tegishli tasnifiga ko'ra bo'lim va paragrafga to'lanadi.

Joriy o'n kunlik to'lovlar hisobga olingan soliq bo'yicha hisob-kitob avtomobilga yonilg'i quyish shoxobchalari joylashgan yerdagi davlat soliq xizmati organlariga:

— korxonalar tomonidan (mikrofimlar va kichik korxonalaridan tashqari) — har oyda hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay, -yil yakunlari bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobot taqdim etiladigan muddatda taqdim etiladi;

— mikrofimlar va kichik korxonalar tomonidan — yilning har choragida hisobot davridan keyingi oyning 25-kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobotni taqdim etish muddatida, belgilangan shaklda taqdim etiladi.

Soliq bank muassasalari orqali har o'n kunda, benzin, dizel yonilg'isi va gaz jismoniy shaxslarga sotilgan oy o'n kunligi tugaganidan so'ng uchinchi kundan kechiktirmay to'lanadi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortish tartibi. Soliq qonunchiligiga ko'ra yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar qat'iy belgilangan soliq to'lovchilari bo'lib hisoblanadilar.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi qat'iy belgilangan soliq to'lovchi jismoniy shaxslar soliq qonunchiligiga ko'ra ijtimoiy sug'urta badallarini, eksport-import operatsiyalarini bajarganda yagona bojxona to'lovi, savdo qilish huquqi uchun yig'imni, agar tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda suv resurslaridan foydalanilsa, unda suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni,

bozorlarda faoliyatini amalga oshirishda savdo joyi uchun to'lov (patta)ni, davlat bojlarini to'laydilar. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar uchun qat'iy belgilangan soliq stavkalarining aniq miqdorlarini Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimiyatlari tadbirkorlik faoliyatining turi va faoliyat joyiga (viloyatlardagi shaharlar, tumanlar, shu jumladan qishloq joylarga) bog'liq ravishda belgilaydi. Qat'iy belgilangan soliqning bazaviy stavkalari va yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan qat'iy belgilangan soliq summasining hisob-kitobi uchun tuzatuvchi koeffitsiyentlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlanadi.

Qat'iy belgilangan miqdorlardagi daromad solig'ini tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar har oyda, mustaqil ravishda faoliyat amalga oshiriladigan oyning 25-kunigacha to'laydilar.

Masalan, jismoniy shaxslar daromadidan qat'iy belgilangan soliq: 2009-yil yanvari uchun 2009-yilning 25-yanvariga qadar; 2009-yil fevrali uchun 2009-yilning 25-fevraliga qadar belgilab qo'yilgan.

Tadbirkorlik faoliyati bilan endi shug'ullana boshlagan jismoniy shaxslar qat'iy belgilangan stavkalar bo'yicha daromad solig'ini belgilangan tartibda, ro'yxatga olish paytida mustaqil to'laydilar. Qat'iy belgilangan soliq faoliyat boshlangan kundan qat'i-nazar bir oy uchun to'lanadi. Misol uchun, oyning boshida emas, balki ikkinchi yarmida boshlasa ham to'liq oy uchun to'lanadi. 2009-yil 1-yanvardan yuridik shaxs maqomini olmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar to'laydigan qat'iy belgilangan soliq stavkasi quyidagicha:

Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslardan olinadigan qat'iy belgilangan soliq STAVKALARI¹

№	Faoliyat turi	Qat'iy belgilangan soliqning bir oydagi stavkasi (eng kam ish haqiga karrali miqdorlarda)		
		Toshkent shahri	viloyatlardagi shaharlar	tumanlar, shu jumladan qishloq joylari
1	2	3	4	5
1.	Chakana savdo: - oziq-ovqat tovarlari bilan; - dehqon bozorlaridaqishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan*) - nooziq-ovqat tovarlari bilan; - oziq-ovqat vanooziq-ovqat tovarlari bilan (turg'un shaxobchalardagi aralash savdo).	9,0 5,0 10,5 10,5	5,5 4,0 7,0 7,0	3,0 2,0 3,5 3,5
2.	Maishiy xizmatlar, 3-bandda ko'rsatilganlaridan tashqari	5,5	2,0	1,0
3.	Sartaroshlik xizmatlari ko'rsatish, manikur, pedikyur, kosmetolog xizmatlari va boshqa shungao'xshash xizmatlar	6,5	3,5	2,0
4.	O'z mahsulotini ishlab chiqarish vasotish, shu jumladan milliy shirinliklar vanon-bulka mahsulotlari tayyorlash va sotish, shuningdekuy sharoitlarida yoki davlat xokimiyati organlarining qarori bilan maxsus ajratilgan joylarda o'tirish joylari tashkil qilmasdan donalab sotiladigan ovqatlarning ayrim turlarini tayyorlash vasotish	3,5	2,5	1,5

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29-dekabrdaqi PQ-1024 sonli qarori.

5.	Boshqa faoliyat turlari, mol-mulkni ijaraga berishdan tashqari	4,0	2,5	1,0
6.	Avtomobil transportida yuk tashishga doir xizmatlar:			
	3 tonnagacha yuk ko'tarish quvvatiga ega yuk avtomobillari uchun	5,5	4,0	3,0
	8 tonnagacha yuk ko'tarish quvvatiga ega yuk avtomobillari uchun	9,0	7,5	6,0
	8 tonnadan ortiq yuk ko'tarish quvvatiga ega yuk avtomobillari uchun	13,5	10,0	9,0

*) dehqon xo'jaligida parvarishlangan, ham tirik ko'rinisdagi, ham ularni so'yib, xom va qayta ishlangan ko'rinisdagi mahsulotlar sifatida chorva mollari, quyonlar, nutriyalar, baliq, parrandani, shuningdek natura va qayta ishlangan ko'rinishda asalarichilik va dehqonchilik (gulchilikdan tashqari) mahsulotlarini sotish bundan mustasno. Davlat xokimiyati mahalliy organlaridan yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlaridan olingan belgilangan namunadagi ma'lumotnoma fuqaroda dehqon xo'jaligining mavjudligini tasdiqlaydi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslardan tashqari ayrim faoliyat turlari mavjudki, agar ushbu faoliyat turlari bilan shug'ullanuvchilar yuridik shaxs bo'lsa ham qat'iy belgilangan stavkalarda soliq to'lashlari talab etiladi. Yuridik va jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha olinadigan qat'iy belgilangan soliq stavkalari quyidagicha o'tatilgan.

Yuridik va jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha olinadigan qat'iy belgilangan soliq STAVKALAR¹

№	Faoliyat turi	Soliq to'lovchilar	Mazkur faoliyat turini xarakterlovchi fizik ko'rsatkichlar	Fizik ko'rsatkich birligiga har oyda qat'iy belgilangan soliq stavkasi (eng kam ish haqiga birlik uchun karrali miqdordarda)		
				Toshkent shahri	Viloyatlar-dagi shaharlar	tumanlar, shu jumldan qishloq joylari
1.	Avtotransportni qisqamuddat saqlash joylari	yuridik shaxslar	Egallagan maydon (1 kv.metr)	0,1	0,09	0,06
2.	Bolalar o'yin avtomatlari	yuridik va jismoniy shaxslar	Jihozlanagn o'rinlar soni (bir birlikda)	3,0	2,0	1,0
3.	Bilyardxonalar	yuridik va jismoniy shaxslar	Jihozlangan o'rinlar, stollar soni (bir birlikda)	14,0	12,0	10,0

Tadbirkor o'z faoliyatini muayyan oyga (oylarga) turli sabablar (oilaviy ahvoli, kasallik, vaqtincha boshqa yerga ketish va hokazo) bilan to'xtatgan hollarda, u faoliyatini to'xtatishgacha davlat soliq xizmati organlariga faoliyatni vaqtincha to'xtatishi haqida ariza taqdim etishi va davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risida guvohnomasini topshirishi kerak.

Davlat soliq xizmati organlariga kelib tushgan ariza va davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risida guvohnoma majburiy tartibda, kelib tushgan kunda kelgan xat-xabarlar daftarida ro'yxatga olinishi kerak.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29 dekabrdaqi PQ-1024-sonli qarori.

Jismoniy shaxslar tomonidan tadbirkorlik faoliyati uyushmalar, ittifoqlar va shu kabilarga birlashish, ishlarni o'z transportida bajarishga doir fuqarolik-huquqiy tusdagi shartnomalar tuzish yo'li bilan amalga oshirilgan taqdirda ushbu jismoniy shaxslar qat'iy soliqni belgilangan stavkalar bo'yicha to'laydilar.

Jismoniy shaxs: faoliyatning bir necha turi bilan shug'ullansa, soliqni faoliyatning har bir turi uchun alohida to'laydi; tadbirkorlik faoliyatini ijaraga olingan uskuna va xonada, shu jumladan ishonchnoma bo'yicha transportda amalga oshirsa, ijaraga beruvchilar to'g'risida yashash joyidagi davlat soliq xizmati organiga axborot taqdim etishi kerak, unda ijaraga beruvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, pasport ma'lumotlari, shuningdek ijara to'lovining summasi va ijara muddati ko'rsatiladi.

Jismoniy shaxslarning mol-mulkni ijaraga berishdan olgan daromadlari, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga binoan jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliqqa tortish tartibi asosida soliqqa tortiladi.

3. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning o'ziga xos jihatlari

Qat'iy belgilangan soliq solinadigan faoliyat turlarining ro'yxati, shuningdek faoliyatning mazkur turlarini tavsiflovchi fizik ko'rsatkichlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Faoliyatning ayrim turlarini tavsiflovchi fizik ko'rsatkichlardan kelib chiqqan holda soliq solinadigan ayrim faoliyat turlarini amalga oshiruvchi soliq to'lovchilar faoliyatning qat'iy belgilangan soliq to'lash tatbiq etiladigan qismiga doir soliq solishning boshqa tartibini tanlash huquqiga ega emas.

Qat'iy belgilangan soliq to'lash tatbiq etiladigan faoliyat bilan bir qatorda faoliyatning boshqa turlarini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar faoliyatning mazkur turlari bo'yicha alohida-alohida hisob yuritishlari va umumbelgilangan yoki ushbu bo'limda belgilangan soliqlarni to'lashlari shart. Asosiy faoliyat turi bo'yicha qat'iy belgilangan soliqni to'lovchilar bo'lgan yuridik shaxslar uchun

ushbu Kodeksning 132-moddasida nazarda tutilgan boshqa daromadlarga soliq solinmaydi, dividendlar va foizlar, birgalikdagi faoliyatdan olingan daromadlar, shuningdek ijaradan olingan daromadlar bundan mustasno. Qat'iy belgilangan soliq belgilangan faoliyat turini tavsiflovchi fizik ko'rsatkich soliq solinadigan obyektidir.

Soliq solinadigan baza fizik ko'rsatkichlarning sonidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Qat'iy belgilangan soliq summasi soliq to'lovchining kalendar oyida ishlagan kunlari sonidan qat'inazar soliq solinadigan baza va belgilangan stavkadan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Soliq davri - bir oy.

Qat'iy belgilangan soliq hisob-kitobi soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga:

yangi tashkil qilinayotgan (boshlovchi) soliq to'lovchilar tomonidan - davlat ro'yxatidan o'tkazilgan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay;

faoliyat yuritayotgan soliq to'lovchilar tomonidan - hisobot yilining 15 yanvarigacha taqdim etiladi.

Soliq solish obyekti va ish haqining eng kam miqdori o'zgargan taqdirda, soliq to'lovchilar aniqlik kiritilgan hisob-kitobni navbatdagi to'lovni to'lash muddatidan kechiktirmay taqdim etishlari shart.

Qat'iy belgilangan soliqni to'lash yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan nazarda tutilgan muddatlarda amalga oshiriladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish doirasida qat'iy belgilangan soliq to'lash bilan bir qatorda quyidagilarni to'laydilar:

- 1) bojxona to'lovlari;
- 2) yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar;
- 3) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq — suv resurslaridan tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanilganda;
- 4) aksiz solig'i — aksiz to'lanadigan mahsulot ishlab chiqarilganda;

5) budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga sug'urta badallari;

6) davlat boji;

7) avtotransport vositalarini olganlik va (yoki) vaqtinchalik olib kirganlik uchun Respublika yo'l jamg'armasiga yig'im.

Agar yakka tartibdagi tadbirkorlar soliq solinadigan mol-mulkka va (yoki) yer uchastkasiga ega bo'lsalar, ushbu Kodeksning 48, 50-boblarida nazarda tutilgan tartibda jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqni va (yoki) jismoniy shaxslardan olinadigan yer solig'ini to'lash majburiyati ularning zimmasida saqlanib qoladi.

Agar yakka tartibdagi tadbirkor o'z faoliyatini muayyan muddatga to'xtatsa, u o'z faoliyatini to'xtatguniga qadar tadbirkorlik subyektini ro'yxatdan o'tkazuvchi organga faoliyatni vaqtinchalik to'xtatish to'g'risida ariza berish bilan bir vaqtda davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomani topshiradi.

Yakka tartibdagi tadbirkorning faoliyati vaqtincha to'xtatilganligi yoki qayta tiklanganligi to'g'risidagi arizani olgan tadbirkorlik subyektini davlat ro'yxatidan o'tkazishni amalga oshiruvchi organ kelgusi ish kuni tugaguniga qadar soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga yakka tartibdagi tadbirkorning faoliyati vaqtincha to'xtatilganligi yoki qayta tiklanganligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan shaklda axborot taqdim etadi. Tadbirkorlik subyektini davlat ro'yxatidan o'tkazishni amalga oshiruvchi organning yakka tartibdagi tadbirkorning faoliyati vaqtinchalik to'xtatilganligi to'g'risida taqdim qilingan va davlat soliq xizmati organlari tomonidan olingan axborot yakka tartibdagi tadbirkor o'z faoliyatini amalga oshirmaydigan davr uchun qat'iy belgilangan soliqni hisoblashni to'xtatib turish uchun asos bo'ladi.

Savdo faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar daromadlarni va tovar operatsiyalarini hisobga olish registrlarida daromadlarning hamda amalga oshirilgan tovar operatsiyalarining hisobini yuritishlari shart. Daromadlarni va tovar operatsiyalarini hisobga olish registrlari quyidagilardir: chakana savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorning

daromadlarni va tovar operatsiyalarini hisobga olish daftari; Tovar cheklari daftari.

Daromadlarni va tovar operatsiyalarini hisobga olish registrlarining shakli O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Daromadlarni va tovar operatsiyalarini hisobga olish registrlari yakka tartibdagi tadbirkorni soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlari tomonidan yakka tartibdagi tadbirkorning arizasi asosida ro'yxatdan o'tkaziladi.

Daromadlarni va tovar operatsiyalarini hisobga olish registrlari oxirgi yozuv kiritilgan paytdan e'tiboran besh-yil mobaynida yakka tartibdagi tadbirkordasaqlanadi vaular raqamlangan, ip o'tkazib bog'langan hamda tegishli davlat soliq xizmati organining muhri bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Yakka tartibdagi tadbirkor faoliyati to'g'risidagi hisobotlar soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga:

savdo faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan, bundan tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlar olib kiradigan yakka tartibdagi tadbirkorlar mustasno, - yilning har bir choragi yakunlari bo'yicha hisobot choragidan keyingi oyning 10-kunidan kechiktirmay; tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib kiradigan yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan - har oyning yakunlari bo'yicha hisobot oyidan keyingi oyning 10-kunidan kechiktirmay taqdim etiladi.

Soliq to'lovchining taqvim oyida ishlagan kunlari sonidan qat'i nazar, qat'iy belgilangan soliq tadbirkorlik faoliyatining turi va soliq to'lovchining faoliyatni amalga oshirish joyiga qarab belgilangan stavkalar bo'yicha to'lanadi. Faoliyatning bir necha turi bilan shug'ullanuvchi soliq to'lovchilar qat'iy belgilangan soliqni faoliyatning har bir turi uchun mazkur turdagi faoliyatga nisbatan belgilangan stavkalar bo'yicha alohida-alohida to'laydilar.

Qat'iy belgilangan soliqni hisoblab chiqarish soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Qat'iy belgilangan soliq tadbirkorlik faoliyati amalga oshirilgan oying 25-kunidan kechiktirmay har oyda, soliq to'lovchi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan joy uchun belgilangan stavkalar bo'yicha to'lanadi. Agar faoliyat amalga oshirilgan joy uchun qat'iy belgilangan soliq stavkalari davlat ro'yxatidan o'tkazilgan joy uchun belgilangan stavkalardan farq qilsa, qat'iy belgilangan soliq eng yuqori stavka bo'yicha to'lanadi.

Tayanch so'z va iboralar

Tadbirkorlik, biznes, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, rezident, norezident, yakka tartibdagi tadbirkor, biznes g'oya, ishbilarmon, mulkdor, yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi jismoniy shaxslar, soliq to'lovchilar, soliq obykti va bazasi.

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar.

- 1. Tadbirkorlik tushunchasining mohiyati nimalardan iborat?*
- 2. Tadbirkorlik tushunchasi yuzasidan qanday ilmiy qarashlarni bilasiz?*
- 3. Tadbirkorlik bilan ishbilarmonlik o'rtasida sizningcha qanday farq mavjud?*
- 4. Jismoniy va yuridik shaxs iboralari mohiyatini tushuntirib bering.*
- 5. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning amaldagi tartibini aytib bering.*
- 6. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?*

7-BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI ZIMMASIDAGI SOLIQ YUKI DARAJASINI OPTIMALLASHTIRISH

Reja:

- 1. Soliq yuki tushunchasi bo'yicha nazariy qarashlar*
- 2. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasini aniqlash uslublari*
- 3. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasini kamaytirish istiqbollari*

1. Soliq yuki tushunchasi bo'yicha nazariy qarashlar

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida soliqqa tortish tizimida kichik korxonalar zimmasiga tushayotgan soliq yukining optimal darajasini aniqlash masalasi doimo dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Chunki aynan iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir etuvchi soliqlar orqali davlat ularning faoliyatini cheklashi yoki maqsadli tarzda rag'batlantirishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, soliq yuki tushunchasiga iqtisodiy nuqtai-nazardan yondashgan holda, mazmun-mohiyatini atroflicha ochib berish orqali uning darajasini optimallashtirish imkoniyatlarini aniqlash mumkin.

Soliq yuki tushunchasi murakkab iqtisodiy tushunchalardan biri bo'lib, ko'pchilik klassik va zamondosh olimlarimiz bu boradagi o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tganlar. Hattoki, sohibqiron Amir Temur bobomiz ham o'zlarining davlat boshqaruv tizimlarida fuqarolar zimmasiga tushayotgan soliqlar miqdoriga e'tibor bergan holda ta'kidlaydilarki, «...amalda hosil yig'ib olingandan so'ng soliq solinishi zarur, bunda sug'oriladigan yerlardan xazinaga hosilning uchdan bir qismi, sug'orilmaydigan yerlardan xazinaga hosilning to'rttdan bir qismini undirish kerakligi, shuningdek, fuqarolar daromadlarini haddan ortiq soliqlar bilan qamrab olmaslik

lozim...»¹, aks holda bu holat fuqarolarning noroziliklariga sabab bo'lib, davlatda parokandalikning hukm surishiga xizmat qilishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Darhaqiqat iqtisodiyotda soliq yukining optimal darajasini, ya'ni davlatga ham, shu o'rinda soliq to'lovchilarga ham bir xilda ma'qul keladigan darajani aniqlash doimo dolzarb muammolardan biri bo'lgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek soliq yuki tushunchasi murakkab iqtisodiy tushunchalardan biri bo'lganligi sababli, bu sohada qator olimlarimiz o'z ilmiy ishlarida atroflicha to'xtalib o'tishga harakat qilishgan. Jumladan zamondosh olimimiz T. Toshmurodov o'zining ilmiy izlanishlarida soliq to'lovchilar zimmasidagi soliq yukiga nisbatan quyidagi mulohazalarni keltirib o'tadi, «soliq yuki xo'jalik yurituvchi subyekt yoki fuqaro to'laydigan barcha soliqlar va to'lovlar yig'indisining daromadga nisbatidir. Soliq yuki soliqlar, yig'implar va to'lovlar yig'indisining xo'jalik yurituvchining moliyaviy ahvoriga qanchalik ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadi. Bu ko'rsatkich ilmiy tahlillardagina ishlatiladi. Soliq yuki qanchalik og'ir bo'lsa, soliq to'lashdan qochish shuncha ko'payadi. Soliq to'lovchilar zimmasiga tushadigan soliq va yig'implarning jami miqdori soliq to'lovchilar uchun moliyaviy majburiyat hisoblanadi. Soliqlar yordamida davlat budjetining mablag' bilan ta'minlanishi, soliq yukining o'zgarishi soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi»².

T.S. Malikovning fikricha soliq og'irligi (yuki, «zulmi») - «davlat va jamiyat hayotida soliqlarning rolini xarakterlab beradigan eng umumlashgan ko'rsatkich bo'lib, ishlab chiqarishning umumiy hajmi va daromadlarida soliq ajratmalarining salmog'ini ko'rsatuvchi, bozor iqtisodiyotining amalga oshirilayotgan modelidan kelib chiqadigan o'lchamidir». Shuningdek, «....fanda soliq yukining og'irligi 30-33 foizga yetgunga qadar uning bu darajasi ishlab chiqarishning o'sish suryatlari salbiy ta'sir ko'rsatmasligi isbotlangan»³.

¹ Temur tuzuklari. — T.: Cho'lpon, 1991. — 127-b.

² Toshmurodov T. Soliqlar// Izohli lug'at. — T.: Mexnat, 2003. — 184-b.

³ Malikov T.S. Soliq yuki. — T.: Haqiqat so'zi. — 2006-yil 24-yanvar. — №15.

A.S.Jo'rayev soliq yuki borasidagi o'z fikr-mulohazalarini keltirib, soliqlar orqali soliq to'lovchilar daromadlarining 40 foizidan ortiq qismi budjetga olib qo'yilmasligi kerak deb hisoblaydi. Olim fikricha, agar bu ko'rsatkich 40 foizdan ohsa, korxonaning pul oqimi sezilarli darajada zaiflashadi va budjet oldidagi majburiyatlarini amalga oshirishi qiyinlashadi¹.

Germaniyaning davlat arbobi professor L.Erxardning fikricha, «barcha fuqarolar va xo'jalik yurituvchi subyektlarning soliq yukini pasaytirishga yo'naltirilgan istaklarini adolatli deb tan olmoq lozimdir, xarajatlarning talab qilingan barqarorligiga va unumdorlikning rivojlanishini belgilangan sur'atlarda amalga oshirilishiga erishilsa, soliqlarni qanday pasaytirish imkoniyatini hisoblab topish va tasavvur qilish mumkin bo'ladi. Shundagina iqtisodiyotda hammamizni ezib kelayotgan soliq yuki muammosini haqqoniy va realistik tarzda yechishga erishishimiz mumkin»².

Iqtisodchi A.Lefferning fikricha «soliq yukining og'irlashuvi faqat ma'lum bir chegaraga yetgunga qadar davlat daromadlarining ko'payishiga olib kelishi mumkin. Bu chegara milliy ishlab chiqarishning soliqqa tortiladigan qismining qisqarishi bilan boshlanadi». A.Leffer ta'kidlab o'tgan chegaradan asossiz ravishda o'tilsa, soliq stavkalarining o'sishi budjet daromadlarining o'sishiga emas balki, aksincha qisqarishiga olib keladi. Bizningcha, iqtisodiyotda soliq yuki darajasini real darajada pasaytirishni davlatning hohish istagi bilan emas, balki mustahkam iqtisodiy tayanch bo'lgandagina amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Aks holda bu harakat teskari aks sado berib, iqtisodiyotning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiyotni rivojlantirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini aynan soliqlar vositasida rag'batlantirish yoki cheklash imkoniyatining mavjudligini inobatga olib, mazkur tushunchani nazariy talqin qilgan holda aniqlashda quyidagi

¹ *Jurayev A.S.* Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning dolzarb muammolari: i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis.avtoreferati. — T.: DJQA, 2005. — 22-b.

² *Шаталов С.Д.* Развитие налоговой системы России: проблемы. Пути решения и перспективы. — М.: МЦФЭР, 2001. — С.125.

yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borish maqsadga muvofiqdir. Ya'ni, soliq yuki darajasini makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada aniqlashdir. Soliq yuki darajasini makroiqtisodiy darajada aniqlashda soliq yuki mamlakatda yaratilgan YAIMda soliqlar va yig'implarning ulushini tavsiflasa, mikroiqtisodiy darajada esa ma'lum bir moliyaviy-xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlar darajasida aniqlangan ko'rsatkichni ifoda etadi. Bu ko'rsatkich xo'jalik yurituvchi subyektning davlatga to'lagan barcha soliq va yig'implarini subyekt moliyaviy faoliyatiga ta'sirini ifodalashda xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari mamlakatdagi soliq yuki darajasini o'rganish va tahlil qilishda faqatgina umumiy ko'rsatkichlarga tayanmasdan, tahlilni chuqurroq amalga oshirish uchun soliq yuki bo'yicha tadqiqotlarni quyidagi yo'nalishlarda ham tahlil qilish mumkin:

- iqtisodiyotdagi umumiy soliq yuki darajasi;
- tarmoqlar bo'yicha soliq yuki darajasi;
- alohida soliq turlari bo'yicha soliq yuki darajasi;
- alohida xo'jalik subyektlari bo'yicha soliq yuki darajasi.

Korxonalar zimmasidagi soliq yuki darajasining optimal variantini aniqlash birmuncha murakkab jarayon bo'lib, amalga oshirilgan foizli tahlillar doim ham kutilgan natijani yoki real, amaldagi holatni ifoda etmasligi mumkin. Bizningcha, soliq yuki tahlilini amalga oshirishdan oldin, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni keltirish maqsadga muvofiqdir. Korxonalar zimmasidagi soliq yukining og'ir yoki optimal darajada bo'lishi ko'pgina hollarda bevosita quyidagi omillarga bog'liqligi qator olimlarimiz tomonidan ham ta'kidlangan:

- korxonalar tanlagan soliqqa tortish tizimida to'laydigan soliqlar, yig'implar va budjetdan tashqari fondlarga ajratmalar soni va hajmiga;
- korxonalar to'laydigan soliqlar, yig'implar va majburiy ajratmalarining amaldagi stavkalari darajasiga;
- korxonalar to'laydigan soliqlar, yig'implar va majburiy ajratmalar bo'yicha belgilangan imtiyozlar va ularning amal qilish shartlariga;
- korxonalar to'laydigan soliqlar va yig'implarning soliqqa tortish bazasining shakllanish xususiyatlariga;

— korxonalarining to'lovga layoqatliligi hamda moliyaviy holatining mustahkamligiga.

Yuqorida keltirilgan omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, biron bir omilning kamaytirilishi, boshqa omilning o'zgartirilmaganida korxonalar zimmasidagi soliq yukini asosli ravishda kamaytirishga erishish mumkin. Misol uchun biron bir soliq turi bo'yicha soliq stavkalarini sezilarli ravishda pasaytirish bilan bir qatorda, yangi soliq turining joriy etilishi korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishga olib kelmaydi. Shu nuqtai-nazardan kelib chiqib, korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish yuzasidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlarda mazkur omillarni birgalikda, o'zaro bog'liqlikda tadqiq etish kutilgan natijani berishi mumkin.

Bugungi kunda iqtisodiy adabiyotlarda olimlarimiz tomonidan soliq yukini aniqlashning qator usullari taklif etilmoqda. Ammo moliyaviy-xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanayotgan subyektlar qaysi usulni qo'llagan holda o'z faoliyatlari davomida soliq yukini aniqlashlariga qaramay, quyidagi omillar bizningcha soliq yuki darajasiga ta'sir etadi:

— xo'jalik yurituvchi subyektning tashkiliy-huquqiy shakli va xususiy mulkini inobatga olgan holdagi subyektning moliyaviy resurslari va boshlang'ich jamg'arilgan kapitalining o'ziga xos xususiyatlari;

— davlat xarajatlarining tarkibiy tuzilishi hamda iqtisodiyotning rivojlanish darajasi;

— xo'jalik yurituvchi subyektlarning davlat grantlarida va boshqa innovatsion loyihalardagi faol ishtiroki;

— budjet ssudalari, investitsion soliq kreditlari, soliqlar va tushumlar bo'yicha muddati kelgan va muddati kechiktirilgan to'lovlarning mavjudligi va mazkur to'lovlarga nisbatan davlat siyosati.

Korxonalar zimmasidagi soliq yukining optimal darajasini aniqlash uchun avvalo bu ko'rsatkichni aniqlash usullariga atroflicha to'xtalish maqsadga muvofiqdir. Chunki korxonalar faoliyatini aynan soliq dastaklari orqali rag'batlantirishda haqqoniy va to'g'ri hisoblangan soliq yuki darajasini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Quyidagi amaliyotda mikrodarajada ya'ni, xo'jalik yurituvchi

subyektlar darajasida soliq yukini aniqlash usullarini tadqiq etgan holda, o'z mulohazalarimizni bildirishga harakat qilamiz.

2. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasini aniqlash uslublari

Soliq yukini amaliyotda quyidagi formula asosida aniqlash hollari ham uchramoqda, ya'ni, soliq yukini barcha soliq to'lovlari umumiy qiymatining korxonada ixtiyorida soliq to'langandan keyin, dividendlar to'langunga qadar bo'lgan taqsimlanmagan foydaga nisbatan hisoblash taklif etilmoqda:

$$S_{yuh} = S_i / F_i * 100\% . \quad (7.1)$$

Bu yerda: S_{yuh} — umumiy soliq yuki, foizda; S_i — korxonadan to'langan soliq to'lovlari; F_i — taqsimlanmagan foyda (soliq to'langandan keyingi, lekin dividendlar to'langunga qadar bo'lgan foyda).

Bizningcha, mazkur holatda korxonalar tomonidan to'langan moliyaviy jarima va ustamalar miqdori hisobga olinmagan. Mazkur ko'rsatkichlar ham korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun yuqoridagi usul bo'yicha aniqlangan soliq yuki korxonadagi haqqoniy holatni aks ettirmaydi. Mazkur usul bo'yicha soliq yuki aniqlanganda korxonadan to'langan soliq to'lovlariga budjetga to'lovlar bo'yicha to'langan jarima va ustamalar qiymatining qo'shilishi soliqqa tortishning adolatlilik tamoyilini ta'minlashga xizmat qilgan bo'lar edi:

$$S_{yuh} = (S_i + I_j) / F_i * 100\% \quad (7.2)$$

Bu yerda, S_{yuh} — haqiqiy soliq yuki; I_j — soliq qonunchiligini buzganlik uchun jarima va ustamalar ko'rinishidagi iqtisodiy jazolar miqdori.

Korxonalarda soliq yukini Rossiya Federatsiyasi Moliya Vazirligining soliq siyosati departamenti tomonidan aniqlashning quyidagi usuli keltirilgan¹:

¹ Козлов Д.А. Расчет налогов в оперативной деятельности предприятия. Финансовый менеджмент. — 2002. — №1.

$$NB = (NUM/VUM) * 100\% \quad (7.3)$$

Bu yerda: NB — Soliq yuki; NUM — Soliqlarning umumiy summasi, rublda; VUM — realizatsiyadan tushgan umumiy tushum hajmi, rublda.

Bizningcha bu usul orqali korxonalarda aniqlanadigan soliq yuki realizatsiyadan tushgan umumiy tushumda barcha soliqlarning ulushini ko'rsata olsa-da, ammo har bir soliq turining xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy holatiga ta'sir doirasini ko'rsata olmaydi.

Professor. M.N.Kreynina esa soliq yukini quyidagi usul bo'yicha hisoblashni taklif etmoqda¹:

$$NB = (V - S_r - P_{ch}) / (V - S_r) * 100\% \quad (7.4)$$

Bu yerda: NB — soliq yuki; V — realizatsiyadan tushgan tushum; S_r — egri soliqlarni chegirgan holdagi realizatsiya qilingan tovar (ish, xizmat)larga qilingan xarajatlar; P_{ch} — xo'jalik yurituvchi subyekt tasarrufida barcha soliqlarni to'lagandan keyin qoladigan haqiqiy daromadi.

Ushbu usul bo'yicha aniqlanadigan soliq yukida soliqlar va ularning to'lanish manbalari o'zaro taqqoslanadi. Har bir soliq guruhi to'lanish manbaiga nisbatan o'zining soliq yuki og'irligini baholash mezonlariga egadir. Bundan tashqari bu usul tannarxga kiritiladigan soliqlar xo'jalik yurituvchi subyekt uchun foydali degan fikrni ta'kidlaydi. Ya'ni, tannarx ko'tarilishi bilan daromad summasi kamayadi, bunga mutanosib holda esa daromad solig'i ham kamayadi. Ushbu usul muallifining fikricha daromadni kamaytirish korxonaning bo'sh vositalarini chegaralash bilan birga, budjetga kelib tushmagan soliq summasi uchun «jazolaydi». Bu usul to'langan soliqlarning daromaddan qanchalik farqlanishini ko'rsatsada, ammo egri (aksiz, QQS va boshqa) soliqlar ta'sirini ifodalay olmaydi. Shuningdek, ularga xo'jalik yurituvchi subyekt daromadiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan soliqlar sifatida qaralmaydi. Soliq yukini baholashda bu soliqlarga kreditor qarzlari sifatida qarash taklif etiladi. Bu usul xo'jalik yurituvchi subyektning

¹ Вьлкова Е.С., Романовский М.В.Налоговое планирование. — СПб.: «Питер», 2004. — 634 с.

moliyaviy holatiga to'g'ri soliqlarning ta'sirini tahlil qilishda asqotishi mumkin, ammo subyektning moliyaviy holatiga egri soliqlar ta'sirini inobatga olmaydi. Albatta, egri soliqlarni korxonada amaldagi mavjud qonunchilikka muvofiq tovar bahosiga kiritib, iste'molchidan undirib oladi. Tasavvur qilaylik, korxonada bozorga olib chiqqan tovarining narxini bozor ko'tara olmasa va bu tovarga bo'lgan talab pasayishi kuzatilsa, korxonada iste'molchini ushlab qolish maqsadida tovar narxini qo'shgan egri soliqlari evaziga pasaytirishga majbur bo'ladi. Bunda egri soliqlarning yuki talabning xarakteriga muvofiq sotuvchiga tushadi. Tovarga nisbatan talab elastik bo'lganligi sababli iste'molchilarning ma'lum qismini saqlab qolish maqsadida, egri soliqlarning kattagina qismini sotuvchi to'lab berishga majbur bo'ladi. Agar tovarga nisbatan talab noelastik bo'lsa, u holda sotuvchi bimalol soliq yukini iste'molchi zimmasiga yuklashi mumkin, chunki bunday holatda tovar bahosi talabga ta'sir etmasligi mumkin.

A. Kadushina va N. Mixaylova usuli bo'yicha soliq yuki hisoblanganda, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan yaratilib, ma'lum qismi budjetga o'tkazilayotgan qo'shilgan qiymatga nisbatan baholanadi. Usul mualliflari fikriga ko'ra, qo'shilgan qiymat xo'jalik yurituvchi subyektning daromad manbai, shu bilan bir qatorda soliqlarni to'lash manbai ham hisoblanadi. Shuning uchun har bir soliqni to'lash manbai bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir deb hisoblaydilar. Bu usul bo'yicha aniqlangan hisob-kitoblar natijasida olingan integral ko'rsatkich turli iqtisodiy subyektlar uchun soliq yukini solishtirishga imkoniyat yaratadi. Bu usulda yalpi tushum tarkibiga quyidagilar kiritiladi: material xarajatlar (MZ); amortizatsiya ajratmalarini (AM) o'z ichiga olgan qo'shilgan qiymat (DS); yagona ijtimoiy soliqni hisobga olgan ish haqi xarajatlari (ZP); qo'shilgan qiymat solig'i (NDS); savdodan soliq (NSP); daromad (P). Har bir xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyat turiga qarab bu komponentlarning taqsimlangan ulush darajasi har xil bo'lganligi sababli tarkibiy koeffitsientlarni kiritish va aniqlash maqsadga muvofiqligi ta'kidlanadi¹. Ya'ni:

¹ Трошин А.В. Сравнительный анализ методик определения налоговой нагрузки на предприятия. Финансы-2000. — №5.

- tushumdagi qo‘shilgan qiymatning ulushi (K_o);
- qo‘shilgan qiymatda ish haqi xarajatlari ulushi (K_{zp});
- qo‘shilgan qiymatda amortizatsiya ajratmalari ulushi (K_{am}):

$$K_o = DS/V; \quad K_{zp} = ZP/DS; \quad K_{am} = AM/DS; \quad (7.5)$$

$$NSP = (5\%/105\%)*DS; \quad NDS = (20\%/120\%)*V; \quad (7.6)$$

$$ZPdan \text{ soliq} = (35,8\%/135,8\%)*K_{zp}*DS; \quad (7.7)$$

$$Np = 0,24*(1,2-NDS-K_{zp}-K_{am}-0,04/1,2/K_o)*DS; \quad (7.8)$$

$$NB = (\text{barcha soliq so‘m/sof aktivlar})/(\text{sof dar/sof aktiv}) \quad (7.9)$$

Berilgan formulalar xo‘jalik yurituvchi subyektning davlat budgetiga qo‘shilgan qiymatning o‘tkazayotgan ulushini ifodalab, ishlab chiqarishning faoliyat turi va xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining rentabelligiga muvofiq, qo‘shilgan qiymatda soliqlarning o‘zgarishini taqqoslash imkonini beradi. Bunda qo‘shilgan qiymat bilan taqqoslash katta ahamiyatga egadir. Chunki qo‘shilgan qiymat xo‘jalik yurituvchi subyektning daromad manbai bo‘lish bilan birga, uning rivojlanish ko‘rsatkichini ham yaqqol ifoda etishi mumkin. Barcha soliqlarni to‘lab bo‘lgandan keyin xo‘jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladigan qo‘shilgan qiymatning hajmi, uning kelajakdagi faoliyatini rivojlantirish darajasini ko‘rsatib berishi mumkin. Shu bilan bir qatorda bu usul orqali xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatini rag‘batlantirishda soliq stavkalarining ko‘tarilishi yoki pasaytirilishi hamda imtiyozlarning ham ta‘sir doirasini baholash mumkin. Bu usulning kamchiligi shundaki, hisob-kitoblarda keltirilgan soliqlardan boshqa soliqlar ta‘siri inobatga olinmaydi. Ammo ta‘kidlash lozimki, qolgan soliqlarning ham subyekt moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga ta‘sir doirasi yuqoridir.

Ye.A.Kirova usuli bo‘yicha soliq yuki quyidagi formula orqali aniqlanadi¹:

$$VSS = V - MZ - A + VD - VR; \quad VSS = OT + So + P. \quad (7.10)$$

¹ Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты. Финансы. — 1998. — №9.

Bu yerda: VSS — yangidan yaratilgan qiymat; V — tovarlarning realizatsiya qilishdan tushgan tushum; MZ — material xarajatlar; A — amortizatsiya ajratmalari; VD — realizatsiyadan tashqari daromadlar; VR — soliq to'lovlarini hisobga olmagan holdagi realizatsiyadan tashqari xarajatlar; OT — ish haqi; So — ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar; P — soliq to'lovlarini hisobga olgan holdagi daromad; NP — soliq to'lovlari hajmi; Dn — nisbiy soliq yuki.

$$Dn = (NP + SO) / VSS * 100\% = \\ = (NP + SO) / (OT + SO + P + NP) * 100. \quad (7.11)$$

Ushbu usul muallifi YE.A.Kirova realizatsiyadan tushgan tushumning soliq yukini aniqlashda baza qilib olish maqsadga muvofiq emas deb hisoblaydi. Bundan tashqari muallif xo'jalik yurituvchi subyekt zimmasiga tushayotgan soliq yukini absolut va nisbiy ko'rsatkichlarga bo'lish lozimligini ta'kidlaydi. Absolut soliq yuki bu xo'jalik yurituvchi subyektning davlat budjeti oldidagi majburiyatlarining absolut kattaligi bo'lib, bu ko'rsatkich o'z ichiga subyekt tomonidan budjetga o'tkazilgan soliq to'lovlari, sug'urta badallari va jarimalarini o'z ichiga olib, jismoniy shaxslarning daromad solig'ini inobatga olmaydi. Chunki bu holatda xo'jalik yurituvchi subyekt faqatgina soliq agenti sifatida maydonga chiqmoqda. Yagona ijtimoiy soliq esa soliq yukini aniqlashda inobatga olinadi. Oxirgi iste'molchi to'laydigan egri soliqlar ham soliq yukini aniqlashda ishtirok etib, narxni shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Usulning xarakterli jihati shundan iboratki, soliq yukini iqtisodiy subyektlarning qaysi tarmoqqa tegishli bo'lishi ahamiyatsiz holatda, qiyoslash imkonini beradi. Ammo rentabellik, oborot aktivlarining aylanishi, fond sig'imi, mehnat sig'imi kabi ko'rsatkichlar ta'siri hamda soliqlarning soni, imtiyozlar, soliq stavkalarining o'zgarishi xo'jalik yurituvchi subyektning kelajakda tadbirkorlik aktivligining o'zgarishini bashorat qilish imkoniyatini bermaydi. Boshqa keltirilgan usullar singari bu usulda ham soliq to'lovlarining manbai bo'lgan yangi qo'shilgan qiymat hisoblanadi. Bunda keyingi ishlab chiqarish uchun iste'molni chegirgan holda, ya'ni tovar (ish, xizmat)lar qiymatidan oraliq iste'molning chegirganiga tengdir. Qo'shilgan qiymatga amortizatsiya ajratmalari ham

kiritilganligi sababli, xo'jalik yurituvchi subyektning soliq yukini aniqlashda amortizatsiya ajratmasi va uning hajmini obyektiv ulushi hisobga olinmaydi.

M.N. Litvina usuli bo'yicha topiladigan soliq yuki ko'rsatkichi soliqlar va majburiy to'lovlarni xo'jalik yurituvchi subyektning to'laydigan soliqlari tuzilishi hamda soliqlarni hisoblash mexanizmi o'zaro bog'liqlikda qaralib, qo'yidagicha aniqlanadi¹:

$$T=(ST/TY)*100 \quad (7.12)$$

Bu yerda: T — soliq yuki; ST — soliqlar summasi; TY — soliqlarni to'lash manbai hajmi.

Muallifning fikricha, soliqlarning umumiy summasiga barcha to'langan soliqlarni, shu jumladan jismoniy shaxslarning daromad solig'ini ham kiritish lozim. Chunki barcha to'lovlar xo'jalik yurituvchi subyektning turli xil ko'rinishda olingan daromadi sifatida tan olinib, realizatsiyadan tushgan tushum shakllanish bosqichidagi foyda va ishchilarning daromadini taqsimlash jarayonidagi foydadan iboratdir. Umumiy soliq yuki ko'rsatkichlari bilan bir qatorda, bu usulda to'lov manbai bilan alohida yoki guruhlangan soliqlarning o'zaro bog'liqligi kabi xususiy ko'rsatkichlar ham ishlatiladi. Tarmoqlar xususiyatidan kelib chiqqan holda, bu ko'rsatkichlar yordamida xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasiga tushayotgan optimal soliq yukini aniqlashimiz mumkin. Keltirilgan usul xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy-xo'jalik faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlarni berib, korxonada yaratilgan yangi qo'shilgan qiymatning qancha qismi soliqlar ko'rinishida budjetga o'tishi hamda soliq to'lovlarni amalga oshirishda foydaning qancha qismi sarflanayotganini aniqlash mumkin. Bu usul xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatida amortizatsiya ajratmalari, ish haqi xarajatlari, material xarajatlarning qo'shilgan qiymatdagi ulushining o'ziga xos tomonlarini ko'rish imkoniyatlarini yaratadi. Ammo soliq yuki hisob-kitobiga jismoniy shaxslar daromad solig'ining kiritilishi muallif fikricha to'g'ri emas.

¹ Вьлкова Е.С., Романовский М.В. Налоговое планирование. — СПб.: «Питер», 2004. — 634 с.

T.K.Ostrovenko usuli bo'yicha aniqlanadigan soliq yukini xususiy va umumiy kabi tushunchalarga bo'lgan holda quyidagi umumiy ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Bunda xo'jalik yurituvchi subyektning daromadiga nisbatan soliq yuki; moliyaviy resurslarga nisbatan soliq yuki; xo'jalik yurituvchi subyektning xususiy mulkiga nisbatan soliq yuki; xo'jalik yurituvchi subyektning soliqqa tortilguncha bo'lgan foydasiga nisbatan soliq yuki; bir ishchiga nisbatan soliq yuki. Bu ko'rsatkichlar esa quyidagi formulalar orqali aniqlanadi¹:

$$NB_d = NI/V_r \quad NB_r = NI/VB_{\text{srednegod}} \quad (7.13)$$

$$NB_{sk} = NI/SK_{\text{srednigod}} \quad NB_p = NI/P \quad (7.14)$$

$$NB_r = NI/R \quad (7.15)$$

Bu yerda: NI — soliq xarajatlari; V_r — realizatsiyadan tushum; $VB_{\text{srednegod}}$ — o'rtacha yillik valuta balansi; $SK_{\text{srednigod}}$ — xususiy kapitalning o'rtacha yillik summasi; P — soliq to'languncha bo'lgan foyda; NB_d — xo'jalik yurituvchi subyektning daromadiga nisbatan soliq yuki; NB_r — moliyaviy resurslarga nisbatan soliq yuki; NB_{sk} — xo'jalik yurituvchi subyektning soliqqa tortilguncha bo'lgan foydasiga nisbatan soliq yuki; NB_r — bir ishchiga nisbatan soliq yuki; NB_p — xo'jalik yurituvchi subyektning sof foydasiga nisbatan soliq yuki; R — ishchilar soni.

Yuqorida keltirilgan soliq yukini aniqlash usullaridan barchasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, har birining iqtisodiyotda qo'llanilishi o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

Professor Q.Yahyoyevning soliq yukiga bergan ta'rifiga ko'ra, «soliq yuki foydaga yoki jami daromadga nisbatan olinadi. Mamlakat miqyosida hamma to'langan soliq va yig'implarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i ham soliq yukini ifodalaydi»². Bu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, muallif soliq yukiga mikrodarajada to'langan barcha soliq va to'lovlarning daromadga yoki foydaga nisbati deb

¹ Вьлкова Е.С., Романовский М.В. Налоговое планирование. — СПб.: «Питер», 2004. — 634 с.

² Yahyoyev Q. Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti//Darslik. -T.: G'.G'ulomov, — 2000 y. — b.16.

qaramoqda. Bu soliq yukini hisoblashda va belgilashda ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Chunki foydaga nisbatan soliq yuki hisoblansa, uning darajasi ancha oshib ketadi. Daromadga nisbatan hisoblanganda esa, soliq yuki ko'rsatkichi pasayib ketadi.

T. Toshmurodov esa soliq yukiga shunday ta'rif beradi: «Soliq yuki- xo'jalik yurituvchi subyekt yoki fuqaro to'laydigan barcha soliqlar va to'lovlar yig'indisining daromadga nisbatidir»¹. Mazkur ta'rif ham soliq yuki darajasini aniqlashda qator savollarni yuzaga keltiradi.

B. Isroilov soliq yukiga quyidagicha ta'rif berib o'tadi: «Soliq yuki deganda, xo'jalik yurituvchi subyekt yoki fuqarolarning davlat, mahalliy budjetga hamda turli jamg'armalarga qat'iy belgilangan tartibda to'laydigan barcha soliqlar hamda to'lovlar yig'indisining to'lovchilar soliq hajmiga, daromadga yoki boshqa soliq obyektiga nisbati tushuniladi»². Mazkur ta'rifda ham soliq yukining mohiyati keng ochilmagan hamda jami to'langan soliqlar va to'lovlarning soliq to'lovchilarning ish hajmiga, daromadiga yoki soliq solish obyektiga nisbati sifatida qaralmoqda. Shuningdek, mavhum va aniqlashtirilmagan nisbatlanadigan uchta obyekt ko'rsatilmoqda. Bizningcha mazkur obyektlar real soliq yukini aniqlash imkonini bermaydi.

Sh. To'rayevning fikricha, xo'jalik subyektlariga nisbatan soliq yukini hisoblashda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan davlat budjetiga to'langan barcha soliqlar, to'lovlar va ajratmalarning xo'jalik subyektining qo'shilgan qiymatiga nisbati orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir. Shunda soliq yukining real darajasi ko'rinadi va davlat budjetiga ham xo'jalik yurituvchi subyektga ham salbiy ta'siri bo'lmaydi. Xo'jalik subyektlarining soliq yukini hisoblashda ularning barcha to'laydigan soliq va to'lovlarning yig'indisini yangidan yaratilgan qiymatga nisbati orqali aniqlash lozim. Shuningdek, xo'jalik subyektlarining soliq yukini hisoblashda sof va umumiy soliq yukini hisoblash maqsadga muvofiqdir. Bu yerda

¹ Toshmurodov T. Soliqlar//Izohli lug'at. — T.: Mehnat, 2003. — 184 b.

² Isroilov B. Soliqlar hisobi va tahlili: muammolar va ularning yechimlari. — T.: O'zbekiston, 2006. — 272 b.

sof soliq yuki xo'jalik yurituvchi subyektning to'laydigan barcha soliqlari, budjet va budjetdan tashqari fondlarga qiladigan ajratmalarini hamda ishchilarning ish haqidan ushlab qolinadgan soliqlar va badallar yukini ifodalab berishini hamda xo'jalik subyektining sof soliq yuki va umumiy soliq yukini quyidagi formulalar orqali aniqlash maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi:

$$S_{syu} = X_{tbs} / K_k \quad (7.16)$$

Bu yerda: S_{syu} — xo'jalik subyektining sof soliq yuki; X_{tbs} — xo'jalik yurituvchi subyektning to'laydigan barcha soliqlari, budjet va budjetdan tashqari fondlarga qiladigan ajratmalari; K_k — xo'jalik yurituvchi subyektning yangidan yaratgan qiymati yoki qo'shilgan qiymati hajmi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning umumiy soliq yuki:

$$U_{syu} = (X_{tbs} + I_{sb}) / K_k \quad (7.17)$$

Bu yerda: U_{syu} — xo'jalik yurituvchi subyektlarning umumiy soliq yuki; I_{sb} — ishchilarning ish haqidan ushlab qolinadigan soliqlar va badallar hajmi¹.

Shuningdek, muallif soliq yukini hisoblashda qo'shilgan qiymat tarkibiga amortizatsiyani qo'shmasdan hisoblashni taklif etadi. Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlari tarkibida yakka tartibda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlari ham mavjuddir. Bu tadbirkorlar yuridik shaxs sifatida emas, balki jismoniy shaxs sifatida faoliyat yuritib, moliyaviy hisobotida balans hisobotini yuritmaydilar. Ya'ni, maxsus soliq rejimi asosida qat'iy soliq to'laydilar hamda ularning iqtisodiy faoliyati davomida amortizatsiya ajratmasi ko'rsatkichini hisoblash imkoniyati yo'q. Shu sababli ular yaratayotgan qo'shilgan qiymat tarkibida amortizatsiyani hisobga olmaslik va quyidagi ko'rinishga ega formula orqali hisoblash lozimligi taklif etiladi:

$$Q_q = M_x + I_a + E_s + S_t + F. \quad (7.18)$$

¹ To'rayev Sh. Xo'jalik subyetlarining soliq yukini optimallashtirish masalalari. i.f.n. olish uchun dissertatsiya. Qo'lyozma huquqida BBK: 65.9 (SU)261.3. —91 b.

Bu yerda: M_x — mehnat xarajatlari; I_a — ijtimoiy ajratmalar; E_s — egri soliqlar; S_1 — boshqa soliqlar; F — foyda.

Bizning fikrimizcha bu usulning afzalligi shundaki, faoliyat sohasidan qat'iy nazar individual tadbirkorlarning soliq yukini hisoblashda ham qo'l keladi. Ammo xo'jalik yurituvchi subyektlarning umumiy soliq yukini hisoblashda korxonaga bevosita bog'liq bo'lmagan holatlarda, o'z majburiyatlarini bajara olmaganligi uchun to'lagan moliyaviy jarima va penyalari hajmini ham subyekt to'laydigan barcha soliqlari, budjet va budjetdan tashqari fondlarga qiladigan ajratmalari bilan birga hisoblab qo'yidagicha hisoblash tavsiya etilsa, bizningcha real soliq yuki darajasini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi:

$$U_{\text{syu}} = (X_{\text{its}} + I_{\text{bs}} + J_p) / K_k \quad (7.19)$$

Bu yerda: U_{syu} — xo'jalik yurituvchi subyektlarning umumiy soliq yuki; I_{bs} — ishchilarning ish haqidan ushlab qolinadigan soliqlar va badallar hajmi; J_p — xo'jalik yurituvchi subyekt to'lagan moliyaviy jarimalar va penyalari hajmi; K_k — xo'jalik yurituvchi subyektning yangidan yaratgan qiymati yoki qo'shilgan qiymati hajmi.

A.Pardayev va B.Azimov soliq yukini hisoblashda soliqlar va to'lovlarni soliqqa tortilish davrigacha korxonada shakllangan foydaga nisbatan hisoblashni taklif etadilar⁴.

M.I.Almardonovning fikricha, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan korxonalarda soliq yukini hisoblashda soliqlar va to'lovlarning mahsulot sotish hajmiga nisbatan aniqlashni hamda absolut va nisbiy soliq yukini farqlashni taklif etadi. Muallif fikricha, absolut soliq yuki — korxonalardagi soliq va ijtimoiy sug'urta badallari yukini ifodalab, ular budjet va budjetdan tashqari fondlarga o'tkaziladi hamda xo'jalik subyektlari soliq majburiyatlarining absolut miqdorini ifodalaydi. Nisbiy soliq yukini absolut miqdorining yangidan yaratilgan qiymatga nisbati deb qaraydi va uni quyidagi formula orqali topishni taklif etadi:

⁴ A.Pardayev va B.Azimov. Korxonalar faoliyatini soliqlar vositasida boshqarish. — T.: Zar qalam. 2005. — 68 b.

$$D_n = (ST+IA)/YAYAQ*100\%. \quad (7.20)$$

Bu yerda: D_n — xo‘jalik yurituvchi subyektlardagi nisbiy soliq yuki; ST — soliq to‘lovlari hajmi; IA — ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar; YAYAQ — yangidan yaratilgan qiymat hajmidir¹.

I.Niyazmetov esa soliq yukini ikki darajada, ya’ni sof soliq yuki va jamlangan soliq yukini aniqlash orqali baholash hamda quyidagi formulalar orqali hisoblashni taklif etadi²:

$$SSYU = US / KK * 100\%, \quad (7.21)$$

$$JSYU = (US + RS) / KK * 100\%. \quad (7.22)$$

Bunda US — barcha tadbirkorlik subyektlariga umumiy bo‘lgan soliq va majburiy to‘lovlar; RS — tabiiy resurslardan foydalanish, alohida xususiyatli faoliyat turi bilan shug‘ullanish yoki ma’lum bir operatsiyani amalga oshirish huquqi uchun to‘lanadigan soliq va to‘lovlar; QQ — qo‘shilgan qiymat hajmi.

Yuqorida keltirgan tahlillarimiz shundan dalolat beradiki, ko‘p yillardan buyon olimlarning diqqat markazida bo‘lgan masalalardan biri bu korxonalar zimmasiga tushishi mumkin bo‘lgan, ilmiy asoslangan optimal soliq yuki darajasini aniqlashdir. O‘z davrida K.Gok soliq yuki darajasining eng optimal, adolatli holatini aniqlash imkoniyatining murakkabligini ta’kidlab, «Angliya uchun har bir insonga 50 shillingdan soliq og‘irligining tushishi hamda og‘ir bo‘lmagan sharoitda Ostindiya uchun jon boshiga atigi 1 shillingdan belgilanishi ular uchun o‘ta darajada og‘ir hisoblanadi, yoki Irlandiyaning 6 mln. aholisi to‘lashi lozim bo‘lgan soliq summasini Shotlandiyaning 2 mln. aholisiga mazkur summani to‘lash hech qanday og‘irlik hisoblanmaydi»³ degan fikrlarni bildiradi.

¹ *Almardonov M.I.* O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimi va uni tadbirkorlik faoliyatiga ta’siri. Iqtisod fanlari doktori imiy darajasini olish uchun yozilgan disser-tatsiya avtoreferati. — T.: 2004. — 22 b.

² *Niyazmetov I.M.* Soliq yukining tadbirkorlik subyektlari moliyaviy faoliyatiga va budjet daromadlariga ta’siri.i.f.n olish uchun yozilgan dissertatsiya. Qo‘lyozma huquqida UDK: 336.221 (575.1).

³ *Вылкова Е.С., Романовский М.В.* Налоговое планирование. — СПб.: «Питер», 2004. — 634 с.

Yuqoridagiga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, aksariyat olimlari-miz soliq yukini mikrodarajada, ya'ni xo'jalik subyektlari darajasida aniqlashda nisbatlanadigan ko'rsatkich sifatida qo'shilgan qiymatni olishni taklif etishgan. Amerikalik iqtisodchilar S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzining fikriga ko'ra, «qo'shilgan qiymat — bu korxonaning sotuv hajmidan mahsulotni ishlab chiqarish uchun sotib olingan materiallarning qiymati chegirib tashlangandan keyingi qolgan qismidir¹.

K.R.Makkonnell va S.L.Bryular o'zlarining mashhur «Ekonomiks» asarida «qo'shilgan qiymat — korxonadan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining bozor bahosidan mol yetkazib beruvchilardan sotib olingan va shu mahsulotni ishlab chiqarish uchun iste'mol qilingan xom-ashyo materiallar qiymati chegiril-gandan keyin qolgan qismidir»² — deb, ta'rif beradilar. Bu ta'rif boshqalardan farqli o'laroq, ancha keng va tushunarli bo'lib, unda ishlab chiqarilgan mahsulotning bozor narxlari hamda shu mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan xom-ashyolar haqida so'z boradi.

Amerikalik olimlar M.Parkin va D.King bergan ta'rif esa quyidagichadir: «qo'shilgan qiymat — bu korxonaning ishlab chiqargan mahsulotlari qiymatidan boshqa korxonalardan sotib olingan oraliq tovarlar qiymati ayirib tashlanganidir»³. Bundan tashqari respublikamiz olimalaridan D.Tojiboyevaning quyidagi fikrlarini keltirishimiz o'rinlidir: «qo'shilgan qiymat — bu har bir korxonadan yaratilgan mahsulotning bozor narxida ifodalangan hajmi bo'lib, undan sotib olib ishlatgan xom-ashyo, materiallar chegirib tashlanadi». Ushbu ta'rif ham oldingi chet el olimlari fikrlaridan keskin farq qilmasada, lekin qo'shilgan qiymatni ta'riflashda yaratilgan mahsulot hajmiga ko'proq e'tibor qaratiladi. Shuningdek, soliq sohasidagi taniqli mutaxassislardan

¹ С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. Экономика: Пер.с англ.со 2-го изд. — М.: Дело, 1997. — с.864.

² Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономика, принципы, проблемы и политика. В 2 т.Пер.с англ. 11-го изд. Т.1. — М.: «Ремпублика», 1992. — 399 с.

³ Соколов А. Теория налогов. — М.: «ЮрИнфоР-Пресс», 2003.— 506 с.

biri Sh.Gataulin quyidagi ta'rifni keltiradi: «qo'shilgan qiymat - qo'shilgan ish haqini, amortizatsiyani, kredit uchun foizni, foyda va shu kabilarni o'z ichiga oladi».

Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, soliq yukini aniqlash yuzasidan olimlarimiz o'rtasida quyidagi yo'nalishlarda bahs-munozaralar olib borilmoqda. Ya'ni, soliq yukini aniqlashda egr soliqlar va jismoniy shaxslarning daromadidan undiriladigan soliqni inobatga olish lozimmi yoki yo'qmi? Aksariyat olimlarning fikricha mazkur soliqlarning og'irligi oxirgi iste'molchi zimmasiga tushgani uchun soliq yukini aniqlashda inobatga olish shart emas. Bizning fikrimizcha faqat maxsus hisoblash usuli asosida albatta inobatga olish lozim. Shuni ta'kidlash joizki, ayrim olimlar o'z hisoblash formulalarida QQS bo'yicha soliq chegirmalari mavjudligini inobatga olishmaydi, bu holat esa soliq yuki darajasining yuqori bo'lishiga olib keladi. Keyingi munozara mavzusi bu soliq yukini aniqlashda xo'jalik subyekti hisoblagan hamda to'lagan soliqlar va yig'implarni qaysi baza bilan solishtirish lozim, ya'ni iqtisodiy adabiyotlarda bunday ko'rsatkich sifatida bir guruh olimlar foyda ko'rsatkichini olishni taklif etadilar. Bizningcha doim ham soliq to'lash manbai foydaning o'zi hisoblanmaydi hamda mazkur ko'rsatkichning qo'llanilishi natijasida soliq yuki darajasi yuqori, ayrim hollarda 100 foiz bo'lishi mumkin. Bir guruh olimlar esa sotishdan tushgan tushum ko'rsatkichini olishni tavsiya etishmoqda. Bizningcha nisbatlanadigan ko'rsatkich sifatida tushumni olish, korxonada zimmasidagi soliq yukining real darajasini mutlaqo aks ettirmaydi.

Biznesning bozor bahosi ko'rsatkichini olishni taklif etuvchi olimlar fikricha, korxonada zimmasiga tushayotgan soliq yuki darajasini mazkur biznesning bozor bahosiga nisbatan aniqlash lozimdir. Mazkur mulohaza tarafdorlari fikriga qisman qo'shilish mumkin. Ammo mazkur ko'rsatkichning aniq hajmi moliyaviy menejment ko'rsatkichlari yordamida aniqlanishini hamda O'zbekistonda moliyaviy menejment sohasining nazariy va amaliy jihatlarini rivojlanishning ilk bosqichida bo'lganligini inobatga oladigan bo'lsak, barcha xo'jalik subyektlarida bu ko'rsatkichni bir xilda aniqlash imkoniyati cheklanganligini guvohi bo'lamiz.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarni, ta'riflarni tadqiq etgan holda soliq yukiga bizning nazarimizda quyidagicha ta'rif berish maqsadga muvofiq. Ya'ni, soliq yuki — amaldagi soliq qonunchiligidan kelib chiqib, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan soliq yuki aniq-lanayotgan hisobot davrida hisoblangan va to'langan barcha soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar, yig'implar, budjetdan tashqari fondlarga ajratmalar hamda xo'jalik subyekt tomonidan soliq ma'murchiligi xarajatlarining umumiy yig'indisini, xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati qaralayotgan hisobot davrida yaratilgan qo'shilgan qiymatiga nisbati sifatida foizli tarzda aniqlangan ko'rsatkichdir. Bizningcha to'g'ri va aniq hisoblangan hamda haqiqatda korxonalar zimmasidagi soliqlar og'irligini ifodalovchi soliq yukini aniqlash muhimdir. Aynan mazkur ko'rsatkich kelgusida korxonalar faoliyatini rivojlantirish yuzasidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning asosi hisoblanadi. Albatta korxonalar zimmasidagi soliq yukining optimal darajasini aniqlashda yuqorida ta'kidlaganimizdek, korxonalar faoliyatining daromadlilik darajasi, korxonalarda yaratilayotgan qo'shilgan qiymatning hajmi kabi ko'rsatkichlarni ham tadqiq etish lozim. Shuningdek, korxonalar zimmasidagi soliq yuki bugungi kunda ularning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda, korxonalar investitsion faolligini rag'batlantirishdagi o'rni qanday bo'lmoqda degan dolzarb masalalar ham bugun o'z yechimini kutmoqda. Bizningcha, bugungi kunda korxonalar zimmasidagi soliq yukini optimal darajasiga erishish hamda soliqqa tortish tizimida tub islohotlarni amalga oshirish maqsadida quyidagi masalalarni hal etish ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Birinchidan, korxonalar zimmasidagi soliq yukini imkon qadar kamaytirish, bunda korxonalar o'z mablag'larini mustaqil ravishda tasarruf eta olish salohiyatiga ega bo'lishini ta'minlash, bevosita soliqlarni kamaytirish va bilvosita soliqlarni hamda resurs to'lovlarini, ayniqsa, qayta tiklanmaydigan tabiiy boyliklar, yer va suv zahiralardan samarali va tejamkorlik bilan foydalanishga erishishga alohida ahamiyat berish lozim.

Ikkinchidan, soliqlarni bixillashtirish va ular sonini qisqartirish hamda soliqlarni hisob-kitob qilish, undirish mexanizmlarini

soddalashtirish va arzonlashtirish bo'yicha doimiy ravishda chora-tadbirlarni amalga oshirib borish lozimdir. Aytish joizki, mamlakatimiz rahbariyati tomonidan soliq to'lovchilarda mas'uliyat hissini, soliqlarning maqsadli yo'naltirilganligini anglash hissini shakllantirish va tarbiyalash, ularda soliq madaniyatini oshirish eng muhim vazifalar sifatida belgilandi. Bizningcha soliq to'lovchilar nima uchun soliq to'layotganliklari, ularning miqdori nima sababdan oshgani yoki kamaytirilganligini to'g'ri va aniq tushunishlari, soliqlar ta'lim, sog'liqni saqlash tizimlarini, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmalarini rivojlantirish orqali, oxir-oqibat soliq to'lovchilarning o'zlariga qaytishi va ularning manfaatlariga xizmat qilishini anglashlari lozimdir.

Uchinchidan, soliq yuki darajasini kamaytirishga e'tibor qaratishning boshlang'ich bosqichida (keyingi bosqichlarda mazkur tadbir davlat budjetiga soliq tushumlarining ko'payishini ta'minlasada) budjet daromadlarining kamayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, soliq yukini kamaytirish borasidagi siyosatni bevosita budjetning xarajatlar qismini optimallashtirish choralari bilan birga qo'shib olib borilishini taqozo etadi. Bizningcha optimal soliq yukini belgilash va uni amalda ushlab turishdan ikkala tomon ham, ya'ni davlat va soliq to'lovchi ham bir xilda manfa'atdordir. Chunki optimal soliq yuki xo'jalik subyektlari moliyaviy-xo'jalik faoliyatini rag'batlantirsa, davlat budjeti uchun doimiy tushum bo'lishini ta'minlay oladi.

3. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasini kamaytirish istiqbollari

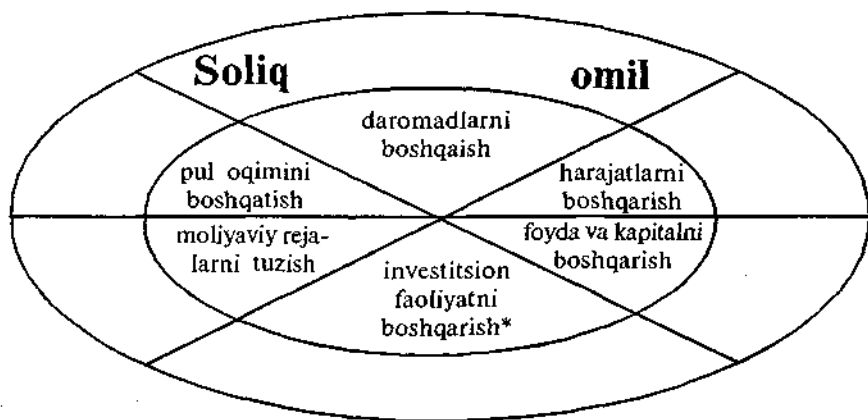
Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida korxonalar faoliyatini rag'batlantirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Jumladan jahonda moliyaviy — iqtisodiy inqiroz davom etayotgan paytda, o'z vaqtida shakllangan shart-sharoitni to'g'ri tahlil etgan holda, mamlakatimizda 2009—2012-yillarga mo'ljallab «Inqirozga qarshi choralar» dasturining qabul qilinishi hukumatimiz tomonidan amalga oshirilgan asosiy strategik tadbir bo'ldi. Shuningdek, dasturda korxonalarni modernizasiya qilish, texnik va texnologik qayta

jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish, iqtisodiyotda real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari sifatida mahsulot tannarxini pasaytirish, eksportyor korxonalariga soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish, qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish va bu orqali ular faoliyatini rag'batlantirish kabi vazifalar qo'yildi. Yuqoridagi vazifalardan kelib chiqib, bugungi amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbir, jahon amaliyotida keng qo'llanilib kelinayotgan soliqlarni rejalashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Aynan korxonalarda samarali tashkil etilgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlari ular zimmasidagi soliq yukini kamaytirishga, mulkdan samarali foydalanishga, mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasining optimal variantini tanlashga va tannarxni imkon darajasida kamaytirish yo'nalishlarini aniqlashga xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, korxonalar faoliyatini soliqqa tortish hamda ular faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilik bazasida tinimsiz ravishda o'zgartirishlarning amalga oshirilishi, bugungi kunda korxonalarda soliqlarni rejalashtirishni amalga oshirishni taqozo etadi. Soliqlarni rejalashtirish tushunchasiga iqtisodiy lug'at va ma'lumotnomalarda quyidagi ta'riflar keltirilgan. «Soliqlarni rejalashtirish bu iqtisodiy subyekt faoliyatini boshqarishning tarkibiy qismi bo'lib, iqtisodiy subyektning kelgusidagi faoliyatining maksimal daromadli bo'lishiga erishishi bilan bog'liq bo'lgan hamda faoliyatning barcha jabhalarini qamrab olgan rejalarni ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llari va usullari, ularga erishish vositalaridir»¹.

Shuni alohida ta'kidash joizki, iqtisodiy adabiyotlarda soliqlarni rejalashtirish xo'jalik subyektining kelajak faoliyatning barcha jabhalariga doir optimal yechimlarni qabul qilish hamda faoliyatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga, natijalarni loyihalashtirish va ularga erishish yo'llarini shakllantirish kabi korxonalar oldida turgan maqsadlarni aniqlash jarayoni sifatida talqin etiladi. Korxonaning aniq bir faoliyat turini rejalashtirish imkoniyati iqtisodiyotning makroiqtisodiy jarayonlari bilan bevosita bog'liq

¹ Райзенберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. — М.: Инфра-М, 2001. — с.286.

bo'lib, korxonadan tomonidan o'zining ishlab chiqarish faoliyatini tanqidiy nuqtai-nazardan tahlil etib, faoliyati davomida uchrayotgan muammolarni bartaraf etish yuzasidan asosli va optimal yechimlarni ifodalash usulidir¹. Xo'jalik yurituvchi subyekt darajasidagi rejalashtirish deganda o'z ichiga kelgusida resurslarning cheklangan sharoitida obyektning kutilayotgan holatiga erishishda samarali usullarni aniqlash va ulardan muqobil foydalanish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy — xo'jalik faoliyati boshqaruvining bir qismi hisoblanadi. Iqtisodiy adabiyotlarni tadqiq etish natijasida soliqlarni rejalashtirishga ta'rif berishda ikkita asosiy guruhni birlashtirish maqsadga muvofiqdir. Birinchi guruhda soliqlarni rejalashtirishga beriladigan ta'rifning asosini soliq to'lovchining soliq bo'yicha majburiyatlarini minimallashtirish tashkil etsa, ikkinchi guruhning asosini soliqlarni optimallashtirish masalasi tashkil etadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, soliqqa tortishni optimallashtirish bilan soliqlarni minimallashtirish bir xil ma'noni anglatmaydi.

7.1 - rasm. Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasini boshqarish tizimida soliqlarni rejalashtirishning o'rni.

¹ Алексеева М.М. Планирование деятельности фирмы. — М.: Финансы и статистика, 2001. — С.34.

* mazkur segmentga: real investitsiyalarni boshqarish; moliyaviy investitsiyalarni boshqarish; oborot kapitalini boshqarish kiradi.

Soliqlarni minimallashtirish bu barcha soliqlar va to'lovlar bo'yicha majburiyatlarni maksimal darajada kamaytirish bo'lsa, soliqlarni optimalashtirish esa xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining barcha jabhalarini qamrab olgan holda aniq nisbatlarga ega bo'lish hisoblanadi, bunda subyekt tomonidan amalga oshiriladigan shartnoma va investitsion loyihalar ham inobatga olinadi. Bundan tashqari xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan soliq majburiyatlarini minimallashtirishga bo'lgan say'i-harakat moliyaviy menejment maqsadlari bilan to'qnashib, nazorat va soliq organlarining ortiqcha diqqat e'tiborini jalb etishi mumkin. Shuningdek xo'jalik yurituvchi subyekt darajasidagi soliqlarni rejalashtirish bu — iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi doirasidagi moliyaviy — xo'jalik faoliyatini boshqarishning ajralmas qismi bo'lib, resurslarning cheklangan sharoitda ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlari mavjud bo'lgan shartlarida obyektning kelgusida istalgan moliyaviy holatiga erishish uchun optimal qonuniy soliq usul va uslublaridan foydalanishning tizimli jarayoni hisoblanadi. Bizningcha bunda xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusidagi moliyaviy holatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlari qatoriga ular zimmasidagi soliq yuki darajasini ham kiritish maqsadga muvofiqdir.

Soliqlarni rejalashtirish, shuningdek aniq xo'jalik yurituvchi subyekt zimmasidagi har bir soliq turi bo'yicha majburiyatlarini minimallashtirishni rejalashtirish hisoblanadi. Soliqlarni xo'jalik yurituvchi subyektlarning daromadlari, xarajatlari va yakuniy natijalarini boshqarishdagi ta'siridan tashqari soliqli rejalashtirish moliyaviy menejmentning boshqa jabhalariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, soliqlarni rejalashtirish natijasida xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati samaradorligini oshirishga, erishilgan soliq tejami xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy resurslarini ko'paytirishga xizmat qiladi. Shuning uchun soliqlarni rejalashtirishning asosiy maqsadi nafaqat soliqlarni optimallashtirish balki tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishning asosiy sababi bo'lgan korxonalarni moliyaviy holatini mustahkamlash ham hisoblanadi. O'z faoliyati davomida soliqlarni rejalashtirishni amalga oshirish tadbirkorlik faoliyati uchun quyidagi afzalliklarga ega: yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni

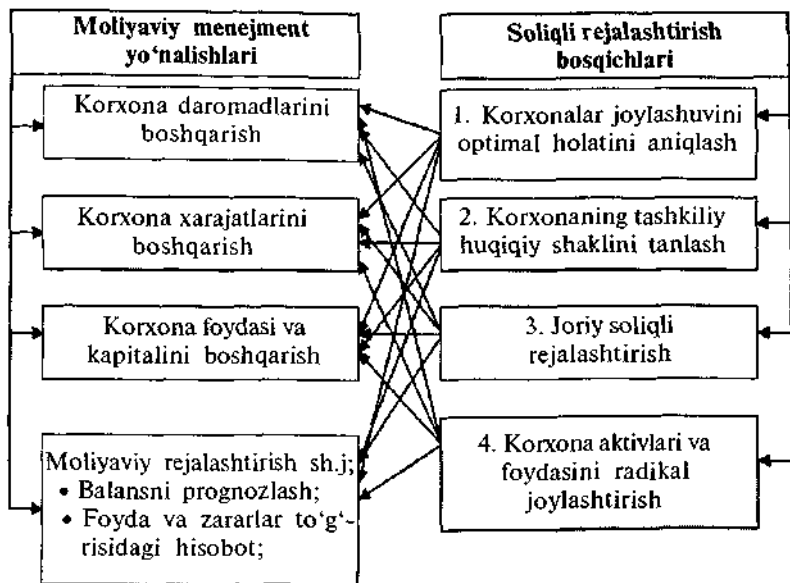
ular yuzaga kelmasligidan bartaraf etish imkoniyati paydo bo'ladi; tadbirkorlik faoliyati davomida kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni aniqlash va ulardan samarali foydalanishga erishish mumkin; tashqi o'zgarishlarga nisbatan tadbirkorlik faoliyatini qisqa muddatlarda tez moslashtirish imkoniyati mavjud; xo'jalik yurituvchi subyektning turli ko'rinishdagi moliyaviy va xo'jalik resurslarini oqilona va samarali taqsimlash hamda sarflash yo'nalishlarini aniqlash mumkin; xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy mustahkamligini oshirishga erishish mumkin.

Bizningcha bugungi kunda quyidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar soliqlarni rejalashtirishni o'z faoliyatlarida muntazam amalga oshirib borishlari lozim: korporativ tuzilmaga ega bo'lgan xolding kompaniyalari, shu'ba korxonalariga ega bo'lgan korporatsiyalar; yangi tashkil etilayotgan korxonalar (chunki ular to'laydigan soliqlar va majburiy to'lovlar tarkibiy tuzilishi, faoliyat turidan kelib chiqib, ularga nisbatan turli soliqqa tortish tizimlari amal qilishi mumkin, qaysi tizimda faoliyat yuritishi ular uchun foydali bo'lishi esa, ular faoliyatida amalga oshirilgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini amalga oshirish orqali aniqlashlari mumkin bo'ladi); kichik korxonalar (chunki aksariyat hollarda ularga nisbatan imtiyozli soliqqa tortish tizimlari qo'llaniladi. Lekin mazkur imtiyozlardan foydalanish har doim ham foydali bo'lmaydi. Aynan bu masala yuzasidan bir to'xtamga kelishda ular faoliyatida o'tkazilgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlari javob berishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy o'sishiga ta'sir etuvchi omil sifatida soliqlarni rejalashtirishning zaruriy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: qonunchilikdagi nobarqarorlikning doimiy kuzatilishi, soliq qonunchiligida o'zgartirish va qo'shimchalarning tez-tez amalga oshirilishi (bugungi kunda subyektlarning o'z zaxirasida soliqlarni optimallashtirish bo'yicha ko'p variantli hisob-kitoblarga ega bo'lishini taqozo etadi); soliqlarni rejalashtirish natijasida erishilgan soliq tejamkorligi korxonalar sof foydasining o'sishiga, faoliyatini modernizatsiya va texnik jihatdan qayta rekonstruksiya qilishga, yangi texnologiyalarni sotib olishga, sof foydani oshirish evaziga korxonaning kapitalizatsiya darajasini oshirib, dividendlari bo'yicha to'lovlarni ko'paytirishga zamin

yaratishi mumkin. Soliqlarni rejalashtirishning o'ziga xos tomonlari quyidagi omillarga bog'liq ravishda aniqlanadi: soliqqa tortish obyekti, subyektlari va turli soliq stavkalari, daromad olish manbalarining o'ziga xos jihatlari; hisob va shartnoma siyosatlarining o'ziga xos jihatlardan foydalanish imkoniyatlari; soliq panohlaridan foydalangan holda soliqlarni qonuniy ravishda kamaytirish imkoniyatlari; soliqqa tortish usullari va uslublaridan foydalangan holda xo'jalik yurituvchi subyekt zimasiidagi soliq yukini kamaytirish imkoniyatlaridir. Boshqarilish darajasiga bog'liq ravishda soliqlarni rejalashtirishning qo'yidagi ko'rinishlari mavjud: davlat darajasida rejalashtirish; xo'jalik yurituvchi subyekt darajasida rejalashtirish; yakka tartibdagi tadbirkorlik subyekti darajasida rejalashtirish. Bizningcha bugungi kunda umumqabul qilingan korxonaning moliyaviy holatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar qatoriga xo'jalik yurituvchi subyekt zimmasiga tushayotgan soliq yuki darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichni ham kiritish lozimdir. Aynan mazkur ko'rsatkich korxonada soliqlarni rejalashtirishning shakllari va usullarini tanlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. A.G.Porshnev soliqlarni rejalashtirishda korxonada yaratilgan qo'shilgan qiymatga nisbatan aniqlangan soliq yuki darajasini olishni taklif etgan¹. Shuningdek, olib borilgan tadqiqotlar natijasida xo'jalik subyekti zimasiidagi soliqqa tortishning to'liq stavkasi (soliq yuki) 10—15 foiz oralig'ida bo'lsa, mazkur daraja normal hisoblanib, subyekt faoliyati daromadli ekanligidan dalolat berishi; agar 20—35 foiz oralig'ida bo'lsa, u holda maxsus dasturlarsiz amalga oshiriladigan soliqlarni rejalashtirishning passiv elementlaridan foydalangan holda, o'z faoliyatida xom-ashyoni sotib olishdan tortib, tayyor maxsulotni realizatsiya qilishgacha bo'lgan jarayonlarni qayta ko'rib chiqish va samarali usullarini aniqlash lozimligi; agar 40-50 foiz oralig'ida bo'lsa, korxonadan maxsus soliq maslahatchilarini yollash, o'z faoliyatini maxsus ekspertizadan o'tkazish va erishilgan natijalarni tanqidiy tahlil etish hamda aktiv holda soliqlarni rejalashtirish tadbirlaridan

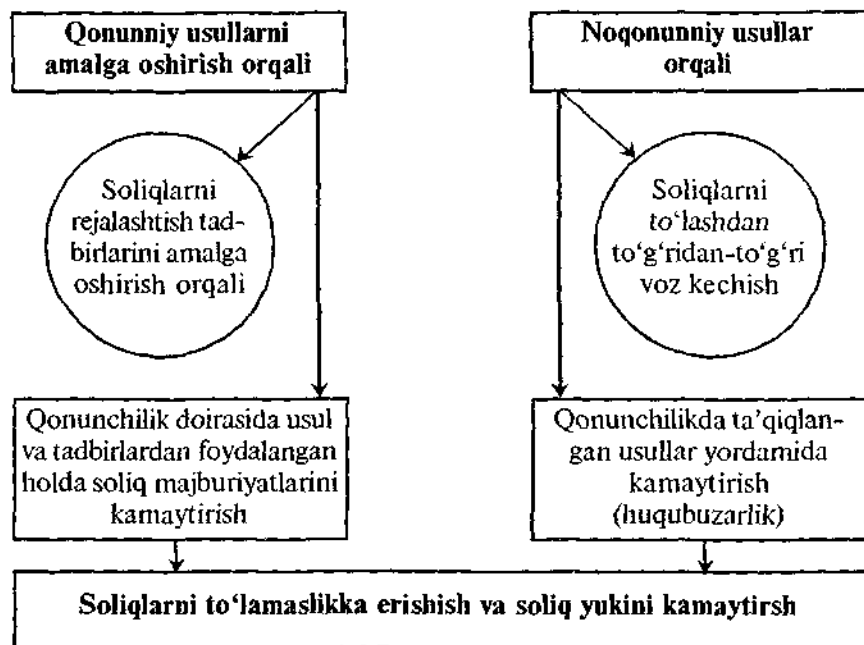
¹ *Поршнева А.Г. и др. Налоговый менеджмент. — М.: Инфра, 2003. — С.235.*

7.2 - rasm. Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasini boshqarishda soliqli rejalashtirishning ta'siri

zudlik bilan foydalanish tavsiya etiladi. Amaldagi shakllangan qonunchilikdan kelib chiqib, aytish mumkinki, O'zbekistonda o'z faoliyati davomida soliqlarni rejalashtirishdan shu'ba korxonalariga ega bo'lgan korporativ tuzilmaviy xoldinglar, korporatsiyalar va yangi tashkil etilgan korxonalar hamda umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibida faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo'lgan kichik korxonalar foydalanishi o'zining yuqori samarasini beradi. Chunki bugungi kunda O'zbekistonda shu'ba korxonalariga ega bo'lgan korporativ tuzilmaviy xoldinglar, korporatsiyalar va yangi tashkil etilgan korxonalar hamda kichik korxonalar nisbatan qonunchilikda belgilangan imtiyozlar, ularga nisbatan qo'llanilayotgan soliqqa tortish mexanizmi, ular faoliyatini moliyalashtirish bilan bog'liq shartlar, mahalliy ishlab chiqarishga nisbatan qo'llanilayotgan rag'batlantirishning maxsus mexanizmlari amal qilmoqda hamda soliq qonunchiligining muntazam ravishda

o'zgartirilishi kuzatilmoqda. Kichik korxonalariga nisbatan qo'llanilayotgan soliqlarga tortish tartibining aynan qaysi birida soliq yuki past bo'lishi mumkinligini korxonada o'tkazilgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini amalga oshirish orqali aniqlash mumkin. Albatta soliqlarni rejalashtirish orqali erishilgan soliq tejami korxonada sof foydasi uchun zaxira hisoblanib, korxonada faoliyatini modernizatsiyalash, yangi texnika va texnologiyalarni moliyalashtirish manbai bo'lishi mumkin. Sof foydani maksimallashtirish orqali esa dividendlar to'lovining ko'payishiga, aksiyalar sonini o'stirishga hamda korxonada kapitalizatsiyasini kuchaytirishga erishish mumkin. Bugungi kunda xo'jalik subyektlari o'z faoliyatlarida soliqlarni rejalashtirish tadbirlaridan foydalanishining zaruriyligi amaldagi soliq qonunchiligida ham o'z aksini topgan.

7.3-rasm. Xo'jalik subyektlari tomonidan soliq yukini kamaytirish usullari tavsifi

Zero soliq qonunchiligida aniq belgilangan holatlarda turli soliqqa tortish tizimlarini qo'llash imkoniyatlarining mavjudligi, davlat e'tiborida bo'lgan faoliyatlar bilan shug'ullaganda soliq to'lovchilar turli xil ko'rinishdagi soliq imtiyozlaridan foydalanishlari mumkinligi, soliqqa tortish bazasini hisoblash usullarining mavjudligi, aynan korxonalar faoliyatida u yoki bu ko'rinishdagi soliqqa tortish tizimida soliq to'lashi, imtiyozlarga ega bo'lishi borasida o'zlari uchun foydali bo'lgan xulosalarga kelishi uchun aynan faoliyatlari davomida soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini amalga oshirishni taqozo etadi.

Soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini o'z faoliyatida amalga oshirishda soliq to'lovchi qonuniy va noqonuniy usullarni amalga oshirish orqali soliqlarni to'lamaslikka va soliq yukini kamaytirishga erishishi mumkin (7.3-rasm).

Soliqlarni chetlab o'tish — bu shunday jarayonki, bunda turli sabablar natijasida shaxs soliq to'lovchi bo'lib hisoblanmaydi. Aytish joizki, bugungi soliqqa tortish amaliyotida soliqlarni chetlab o'tish imkoniyati quyidagilarda namoyon bo'lishi mumkin:

— soliqqa tortiladigan obyektlarning o'ziga xos xususiyatlarga egaligi (misol uchun davlat lotoreya o'yinlaridan ko'rilgan daromad soliqqa tortilmaydi);

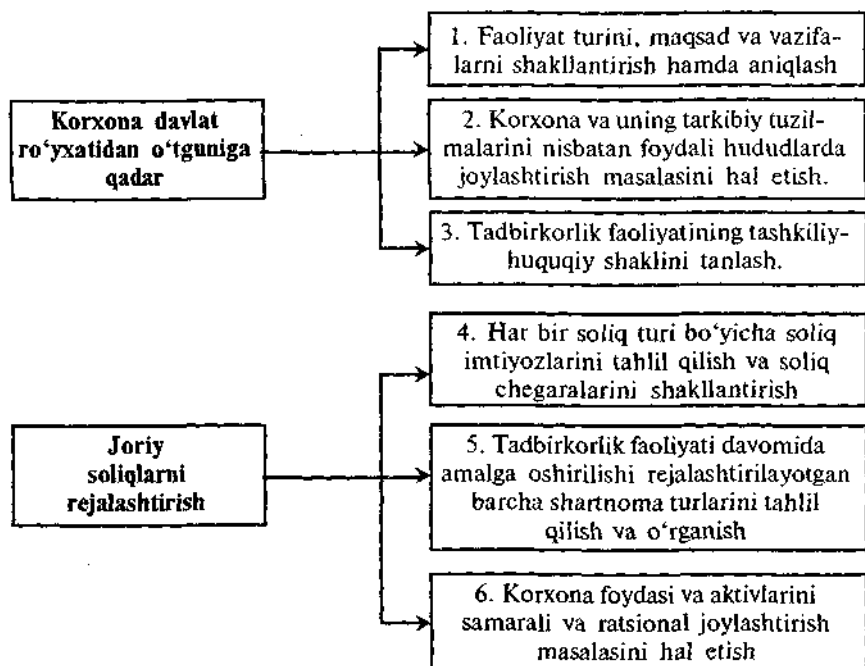
— soliqqa tortish subyektlarining o'ziga xos xususiyatlari (misol uchun kichik biznes subyektlariga nisbatan soliq kreditlari ko'rinishidagi maxsus soliq imtiyozlarining berilishi);

— soliqlarni undirish, hisoblash va soliqqa tortish bazalarini shakllanishining o'ziga xos jihatlari (misol uchun iqtisodiyotda inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan sharoitda kadastrli usulda soliq to'lash nisbatan foydali bo'lishi mumkin);

— «soliq qo'nimlari»lardan foydalanish (misol uchun «Navoiy» erkin industrial zonadagi soliqlar bo'yicha maxsus tartibning amal qilishi) va boshqalar.

Korxonalarda amalga oshiriladigan soliqlarni rejalashtirishning elementlari quyidagilar hisoblanadi: soliq majburiyatlarini optimalashtirish strategiyasi va mazkur strategik rejani amalga oshirish bo'yicha belgilangan dasturlar; soliq to'lovchi faoliyatiga mantiqiy ravishda to'g'ri keladigan hamda uning zimmasidagi soliq yukini qonuniy asoslangan usullarda kamaytirish imkonini beruvchi soliqlarni rejalashtirish chizmalari; korxonada tomonidan buxgalteriya

va soliq hisobini yuritishda foydalaniladigan usul hamda yo'nalishlarni mujassamlashtirgan korxonada hisob siyosati; soliqlarni rejalashtirishni amalga oshirish maqsadida talab etiladigan ma'lumotlarni umumlashtiruvchi buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlar; hisobotlarni o'z vaqtida taqdim etish hamda soliqlar va majburiy to'lovlarni o'z vaqtida to'g'ri hisoblab, to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi soliq taqvimini; majburiyatlarning aniq bajarilishi (shu jumladan soliqsiz majburiyatlarning ham), shartnomalar bo'yicha debitorlik qarzdorlik yuzaga kelmasligining oldini olish bo'yicha ishlab chiqilgan dasturlar. Korxonada amalga oshirilishi mumkin bo'lgan soliqlarni rejalashtirish jarayoni ham bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin (7.4-rasm). Ammo mazkur keltirilgan ketma-ketlikni korxonada

7.4-rasm. Korxonada soliqlarni rejalashtirish jarayonining taxminiy varianti.

zimmasidagi soliq yukini kamaytirishning aniq dastur amali deb qabul qilish noto'g'ridir. Chunki soliqlarni rejalashtirish analitik san'at, bilim va kasbiy mahorat elementlarining uyg'unligi natijasidir.

Birinchi bosqich korxonaning faoliyat doirasini, tadbirkorlik g'oyasining aniq maqsadi va vazifalarini shklantirish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi bosqich soliqqa tortish nuqtai-nazaridan korxonah rahbariyati, uning filiallari, sho'ba korxonalarini, ishlab chiqarish jarayoni amalga oshiriladigan obyektlarning joylashgan joyini aniqlash va joylashtirish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Uchinchi bosqich korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini aniqlash va tanlangan faoliyat shaklini soliqqa tortish tizimlari bilan o'zaro bog'liqligini baholash hamda soliqlarni to'lash borasida samaralisini tanlash jarayonlarini o'z ichiga oladi.

To'rtinchi bosqich o'z ichiga korxonaning soliq chegarasini belgilashni shakllantirish bosqichini oladi. Aniq ko'rsatkichlar yordamida har bir soliq turi bo'yicha soliq chegarasini ifodalovchi «soliq jadvali» tuziladi hamda soliq imtiyozlaridan foydalanish tahlili amalga oshiriladi. Mazkur bosqichning tugallanish jarayonida har bir soliq turi bo'yicha foydalaniladigan imtiyozlar guruhi aks ettirilgan reja ishlab chiqiladi.

Beshinchi bosqich korxonada buxgalteriya va soliq hisobini amalga oshirishda foydalaniladigan xo'jalik operatsiyalarini aks ettiruvchi jurnal tuziladi hamda korxonaning shartnomaviy aloqalari tizimi shakllantiriladi (shakllantirilgan soliq chegarasi).

Oltinchi bosqich turli xil ko'rinishdagi soliq jarayonlarini tahlil etish bilan boshlanib, moliyaviy yo'qotishlarni inobatga olgan holdagi moliyaviy ko'rsatkichlar taqqoslanadi. Keyingi bosqichda esa korxonah moliyaviy natijalarini maksimal darajasiga yetkazish uchun, aktivlarini soliqlarni to'lash borasida samarali joylashtirishning ratsional usullari aniqlanadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, barcha xo'jalik subyektlar faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri qo'llash mumkin bo'lgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini keltirish murakkabdir. Chunki har bir korxonah o'ziga xos moliyaviy

tuzilmaga hamda moliyaviy faoliyatga ega bo'lganligi sababli mazkur sohada amalda qo'llanilishi mumkin bo'lgan tadbirlarni faqatgina, korxonada maxsus amalga oshirilgan ekspertizadan so'ng taklif etish mumkin.

Yuqorida keltirilgan mulohazalarga tayangan holda ta'kidlash joizki, har bir korxonada o'z faoliyatida soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini davriy ravishda amalga oshirib borishi lozim. Mazkur tadbirlar natijasida korxonaning moliyaviy mustahkamligini oshirish, soliq majburiyatlarini qonuniy ravishda kamaytirish imkoniyati yuzaga keladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, iqtisodiyotda korxonalar zimmasidagi soliq yuki darajasining yuqori bo'lishi soliqlarni rejalashtirishning noqonuniy yo'llaridan foydalanishni kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin. Chunki xarajatlarni minimallashtirgan holda, daromadlarni maksimallashtirish har bir korxonaning maqsadi bo'lib bu bozor iqtisodiyotining asosiy qonuni hisoblanadi. Demak, bugungi kunda moliyaviy-xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi iqtisodiy subyektlar manfaatini jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlashtirgan holda soliqqa tortish tizimini ishlab chiqish hamda ular faoliyati davomida soliqlarni rejalashtirish tadbirlarini amalga oshirishni rivojlantirish iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili bo'lib hisoblanadi.

Tayanch so'z va iboralar

Soliq yuki, soliq yukini aniqlash, qo'shilgan qiymat, yalpi foyda, sof daromad, sotishdan tushgan tushum, soliq menejmenti, soliqlarni rejalashtirish, soliqli rejalashtirish, soliqlarni optimallashtirish, soliqlarni kamaytirish, YAIMga nisbatan soliq yuki darajasi, soliq og'irligi, soliq bosimi.

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar.

- 1. Soliq yuki deganda nimani tushunasiz?*
- 2. Kichik tadbirkorlik sub'yektlari zimmasidagi soliq yuki qanday aniqlanadi?*
- 3. Soliq yuki bo'yicha qanday nazariy qarashlarni bilasiz?*

4. Soliq yukini aniqlash usullarini gapirib bering?
5. Soliq yuki darajasiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
6. Soliq yukini optimallashtirish deganda nimani tushunasiz?
7. Soliqlarni rejalashtirish tadbirlari qanday bosqichlardan iborat?
8. Soliqlarni rejalashtirish bilan solikli rejalashtirishning qanday farqlari mavjud?
9. Soliq menejmentini tashkil etish asoslari nimalardan iborat?
10. Soliq yuki bilan soliq og'irligi o'rtasida farq mavjudmi?

8-BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI FAOLIYATINI SOLIQQA TORTISHNING XORIJ TAJRIBALARI

Reja:

- 1. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning xorij tajribalari tavsifi*
- 2. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning ilg'or xorij tajribalaridan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari*

1. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning xorij tajribalari tavsifi

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida mamlakatimiz uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda, albatta, rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish va ular amaliyotini milliy iqtisodiyotimizning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlangan mamlakatlarda faoliyat yurituvchi kichik korxonalarni soliqqa tortish mexanizmlarini tadqiq etishdan oldin, soliqqa tortish nuqtai-nazaridan «kichik biznes subyektlari» maqomining berilish tartibini tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Chunki rivojlangan mamlakatlar amaliyotiga nazar soladigan bo'lsak, kichik korxonalar maqomini belgilashda faqat bitta mezondan foydalanish amaliyoti kam qo'llaniladi (8.1-jadval). Jumladan, Yevropa hamjamiyatiga a'zo davlatlarda kichik biznes maqomi mulkchilik shaklidan qatyi nazar 49 kishini va yillik oborot hajmi 10 mln. yevroni tashkil etgan korxonalarga nisbatan beriladi. Yaponiyada esa 100.0 mln. iyendan kam miqdordagi jamg'armaga ega bo'lgan hamda yillik daromadi 8.0 million iyendan kam bo'lmagan yuridik shaxslar kichik biznes subyektlari sifatida tan olinib¹, ularga nisbatan

¹ *Toshmatov Sh.A. Korxonalarni rivojlantirishda soliqlar roli. — T.: «Fan va texnologiya» — 2008. — 204 b.*

«kompleks rag‘batlantirish» dasturlari amal qiladi. Demak 8.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston amaliyotidek faqat bitta mezondan foydalanish boshqa rivojlangan davlatlarda amal qilmaydi. Kichik korxonalarni soliqqa tortishning xorij amaliyotiga nazar soladigan bo‘lsak, aksariyat davlatlarda mazkur subyektlarga nisbatan maxsus soliqqa tortishning soddalashtirilgan yoki imtiyozli soliqqa tortish tartiblari amal qiladi. Chunki bugungi kunda yuqori tezlik bilan rivojlanayotgan qator gigant korxonalar o‘z faoliyatini kichik korxonalar tariqasida boshlagan. Demak, mazkur soha vakillariga berilgan imtiyozlar kelgusida o‘zini oqlashi jahon amaliyotida ham isbotlangan. Jumladan, Buyuk Britaniya iqtisodiyotida kichik korxonalar muhim ahamiyat kasb etib, faoliyat yuritayotgan korxonalarining qariyb 99 foizini tashkil etadi. Shuningdek iqtisodiyotdagi tovar aylanmasining 50 foizi hamda bandlikning 45 foizi aynan ular zimmasiga to‘g‘ri keladi. Buyuk Britaniyada kichik biznesni qo‘llab-quvvatlovchi milliy dasturlar har uch yilga ishlab chiqilib, Davlat budjetida kichik biznesni moliyaviy resurslar bilan ta‘minlash, ular zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, ularga konsalting va huquqiy xizmatlarni ko‘rsatish masalalari alohida o‘rin elalaydi. Kichik korxonalarni qo‘llab-quvvatlash dasturi asosan quyidagi to‘rt yo‘nalishda amalga oshirilib kelinmoqda: yangi tashkil etilgan kichik korxonalariga tekin maslahat va xizmatlarni bepul ko‘rsatish, «Grantlar chizmasi» (maqsadli loyihalar uchun qaytarilmaslik tarzidagi ssudalar), «Korxonaning yaratish va rivojlantirish chizmasi», «Kreditlarni kafolatlash» (kichik korxonalar tomonidan olingan kreditlarni davlat tomonidan kafolatlash) tarzidagi moliyaviy ko‘maklashish, hamda kichik korxonalarining eksport faoliyatini rivojlantirish dasturlaridir. Shuningdek Buyuk Britaniyada faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar qator soliq imtiyozlariga ega bo‘lib, aksariyat hollarda ular NIOKRga, IT-texnologiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mablag‘laridan foyda solig‘ini to‘lashdan butunlay ozod etiladilar. Bundan tashqari, kichik korxonaning foydasini soliqqa tortishda quyidagi progressiv soliq stavkalari qo‘llaniladi: 10 ming.f.stgacha foyda olgan korxonalar 0 foizli stavkada; 50 ming.f.stgacha foyda olgan korxonalar birinchi 10 ming.f.st foydasidan 10 foizli, qolgan foyda summasidan 23,75 foizli stavkada foyda solig‘ini to‘laydilar (foyda solig‘i shunda 10

Soliqqa tortish maqsadida rivojlangan mamlakatlarda kichik korxonalarni aniqlash mezonlari tavsifi

Davlatlar	Kichik korxonalarni aniqlash mezonlari							
	Ishchilar soniga nisbatan	Ustav kapitalidagi ulushiga nisbatan	Yillik yalpi daromad hajmiga nisbatan	Aktiv umum. summa.ga nisbatan	Yillik yalpi tushum hajmiga nisbatan	Yillik oborot hajmiga nisbatan	Yillik balans summi. nisbatan	
YEI a'zo davlatlarida	Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar 49 kishi	—	—	—	—	10 mln.yevro	10 mln.yevro	
Yaponiya	—	100,0mln. iyendan kam miqdordagi jamg'armaga ega bo'lgan yurid.shaxslar	Yillik daromadi 8,0mln. iyendan kam	—	—	—	—	
Moldova davlatida	Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar 50 kishi	—	—	—	10 mln.ley yoki 793,7 ming AQSh dollari	—	—	
Armanistonda	—	—	—	—	—	QQSsiz 30 mln.dram	—	
Gruziyada	Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar 20 kishi	—	—	—	—	500 ming lari yoki 274,0 ming AQSH doll	—	

Kichik korxonalarni aniqlash mezonlari							
Davlatlar	Ishchilar soniga nisbatan	Ustav kapitalidagi ulushiga nisbatan	Yillik yalpi daromad hajmiga nisbatan	Aktiv umum. summ.ga nisbatan	Yillik yalpi tushum hajmiga nisbatan	Yillik oborot hajmiga nisbatan	Yillik balans summ. nisbatan
Belorussiyada	Sanoat va trans-port-100 kishi; Qishloq xo'jaligi va fan- 60 kishi; Qurilish va ulgurji savdo - 50 kishi; Chakana savdo va maishiy xizmat -30 kishi; Boshq - 25 kishi	—	—	—	—	—	—
Ukrainada	Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar 50 kishi	—	mln. griv.yoki 188,8 ming AQSh dol.	—	—	—	—
Rossiyada	Sanoat qurilish va transport 100 kishi; Qishloq xo'jaligi va fan 60 kishi; Ulgurji savdo 50 kishi; Chakana savdo va xizmat ko'rsatish 30 kishi; Boshqalar 25 kishi	9 oylik daromadi 15 mlndan kam bo'lgan	—	—	—	—	—

foizdan 19 foiz atrofida tebranadi); 50 dan 300 ming.f.st.gacha foyda olsa — 19 foizli stavkada, 300 ming.f.st.dan 1500 ming.f.st.gacha foyda olsa birinchi 300 ming.f.st.dan 19 foizli, qolgan foyda summasidan 32,75 foizli stavkada, 1500 ming.f.st.dan ohsa — 30 foizli stavkada foyda solig'ini to'lashlari belgilangan. Kichik korxonalar alohida soliq imtiyozlariga ham egadirlar. Jumladan, oborot mablag'lari 56 ming.f.st.dan oshmagani kichik korxonalar QQSni to'lashdan ozod etilgan. Bundan tashqari oborot mablag'lari 0,6 mln.f.st. bo'lgan kichik korxonalar QQSni yilda bir marta, oboroti 0,6-2,8 mln.f.st. bo'lgan korxonalar esa qolgan korxonalar singari umumiy tartibda soliq to'lovini amalga oshiradilar¹. Kichik korxonalariga mol-mulk solig'i bo'yicha berilgan imtiyoz ularni likvidliligi bilan bog'liq muammolarni yechishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish hajmi yiliga 0,5 mln. litrni tashkil etuvchi pivo korxonalari esa aksiz solig'ining belgilangan stavkasini 50 foizga kamaytirilgan holda to'laydilar. Buyuk Britaniyada yillik oborot mablag'lari 1 mln.f.st.dan kam bo'lgan kichik korxonalariga soddalashtirilgan holdagi hamda auditorlik xulosasiz moliyaviy hisobotlarni topshirishga ruxsat berilgan. Kichik korxonalardan auditorlik xulosalarining talab etilmasligi moliyaviy resurslarni tejashga hamda oborot mablag'larini ko'paytirishga xizmat qiladi. Davlat tomonidan kichik korxonalariga ajratiladigan to'lovlar kichik korxonalar tomonidan hisobotlarni elektron tarzda topshirilishini doimiy ravishda rag'batlantirib bormoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda kichik korxonalariga nisbatan berilgan soliq imtiyozlarining aksariyati foydasini soliqqa tortish bilan bog'liqdir. Mazkur imtiyozlarni to'g'ri va egri guruhlariga ajratish mumkin. Misol uchun Yevropa va AQSHda egri soliq imtiyozlari guruhiga tezashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llash bo'yicha berilgan imtiyozlar kiradi. Bugungi kunda tezashtirilgan amortizatsiyani qo'llash bo'yicha Buyuk Britaniya oldingi o'rinlarni egallab, kichik korxonalariga uskunalaridan foydalanishning birinchi yilidayoq to'liq amortizatsiya hisoblashga ruxsat berilgan.

¹ <http://www.interunion.ru>

2. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning ilg'or xorij tajribalaridan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari

Fransiyada faoliyat yurituvchi kichik korxonalarda kompyuterlardan foydalanishning birinchi yilidayoq ularni to'liq hisobdan chiqarishga, qolgan uskunalarni esa birinchi yilda 50 foizga hisobdan chiqarishga ruxsat berilgan.

Germaniyada kichik korxonalar tomonidan NIOKR maqsadlarida sotib olingan texnik asbob-uskunalar faoliyatining birinchi yilida 40 foizi miqdorida eskirish hisoblashga ruxsat berilgan.

Kichik korxonalariga berilgan to'g'ri soliq imtiyozlaridan eng asosiysi foyda solig'i stavkalarining keskin pasaytirilishi hisoblanadi. Misol uchun AQShda federal darajada 75 000 AQSH dollari miqdorida soliqqa tortiladigan daromadga ega bo'lgan korxonalar 34 foizli stavkada korporatsion soliqqa tortilsa, kichik korxonalariga nisbatan esa 50 000 AQSH dollari miqdorida daromadga ega bo'lganlar 15 foizli, 75 000 AQSH dollarigacha daromadga ega bo'lganlarga esa 25 foizli soliq stavkasi belgilangan. Shuningdek kichik korxonalarda sotuv hajmi 200 000 AQSH dollariga teng bo'lgan korxonalar uchun 25 000 AQSH dollariga teng bo'lgan qo'shimcha chegirmalar o'rnatilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, sanoati rivojlangan davlatlarda kichik korxonalariga nisbatan qo'llaniladigan korporatsiya solig'ining pasaytirilgan stavkalarini qo'llash amaliyoti keng tarqalgan bo'lsada, ularning stavkalari bir - biridan keskin farq qiladi. Misol uchun AQShda uning eng quyi chegarasi 15 foizni tashkil etsa, eng yuqori chegarasi 34 foizni, Fransiyada kichik korxonalar uchun 33,3 foizni, boshqa o'rta va yirik korxonalar uchun 36 foizni, Kanadada 22 va 20 foizni, boshqa korxonalariga nisbatan esa 43 va 30 foizni tashkil etadi¹.

Buyuk Britaniyada korporativ soliqni hisoblash mexanizmida imtiyozli soliq stavkasini qo'llashda, soliqqa tortiladigan daromad o'ziga xos tarzda aniqlanadi. Bunda soliqqa tortiladigan daromad

¹ <http://www.interunion.ru>

miqdori 300 000 f.st.gacha bo'lgan korxonalar kichik korxonalar guruhiga kiritilib, 20 foizli imtiyozli stavkada soliqla tortiladi. Korxonalar foydasi 1 500 000 f.st.gacha bo'lgan korxonalar esa 30 foizli stavkada soliqla tortiladi. Shuningdek bu turdagi korxonalar quyidagi formula bilan aniqlanadigan chegirma (skidka)ning quyi chegarasi aniqlanib, samarali soliq stavkasi miqdori belgilanadi.

Chegirma (skidka)ning quyi chegarasi = $(M - R) \times I / P \times F$. (8.1)

Bu yerda M — yuqori chegara; R — investitsion daromadni inobatga olgan holdagi foyda; I — korporatsion soliqla tortiladigan bazaviy foyda; F — chegirma (skidka)ning quyi chegarasi koeffitsiyenti.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kichik korxonalar uchun foyda solig'i stavkasining kamaytirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki stavkaning kamaytirilishi natijasida korxonalar ixtiyorida qoladigan foydaning ko'payishi evaziga, faoliyatni rivojlantirish imkoniyati vujudga keladi. Rivojlangan davlatlarda ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi kichik korxonalar nisbatan imtiyozli soliq stavkalari nisbatan yuqori sur'atlarda qo'llanilib kelinmoqda. Jumladan, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar nisbatan ancha pasaytirilgan stavkalar qo'llaniladi. Rivojlangan mamlakatlarning soliqla tortish tizimida samarali ishlayotgan imtiyoz turlaridan biri bu soliq kreditlarining berilishidir. Misol uchun Fransiyada o'z kapitalini 25 foiz kengaytirishga erishgan kichik korxonalar soliq krediti beriladi. Agar korxonaning o'z mablag'lari 4 mln. frankni tashkil etib, -yil davomida uni 1 mln. frankgacha ko'paytirishga erishsa, mazkur korxonaga 250 000 frank miqdorida soliq krediti beriladi. Fransiyada kichik innovatsion korxonalar o'z faoliyatining dastlabki ikki yilida daromad solig'idan to'liq ozod etiladi.

Rossiya Federatsiyasida kichik korxonalar faoliyatini soliqlar orqali rag'batlantirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, o'z faoliyatini rivojlantirishga sarflagan foydasi foyda solig'idan to'liq ozod qilingan, qayd qilingan davrning uchinchi va to'rtinchi yillarida foyda solig'i bo'yicha imtiyozli stavkalar joriy etilgan, kichik korxonalar tomonidan asosiy vositalarni sotib olish vaqtida to'lagan QQS solig'i davlat

tomonidan qoplab beriladi, ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirish uchun kichik korxonalariga kredit resurslarini ajratgan banklarga soliqlardan imtiyozlar joriy etilgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, qator mamlakatlarda kichik korxonalariga nisbatan soliqqa tortishning alohida tartiblari qo'llanilib kelinmoqda. Jumladan, soddalashtirilgan tizimdagi soliq (Ozarbayjon), soddalashtirilgan soliq (Armaniston), soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimi, qishloq xo'jaligi maxsulotlarini yetishtiruvchilar uchun yagona soliq (Belarusiya), soddalashtirilgan tizimdagi soliq (Tojikiston) shular jumlasidandir. Mazkur mamlakatlarda soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimi zamirida bir nechta soliqlar va yig'imlar o'rniga yagona soliqni to'lash hamda buxgalteriya hisobini soddalashtirilgan tartibda yuritilishi nazarda tuadi. Misol uchun MDH mamlakatlaridan Ozarbayjonda kichik korxonalar soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimidagi yagona soliqni QQS, foyda solig'i, mol-mulk va yer solig'i o'rniga tushumdan 2 foiz miqdorida belgilangan stavka bo'yicha to'laydilar. Armanistonda esa oborotdan to'lanadigan soddalashtirilgan soliqni (faoliyat yo'nalishiga ko'ra soliq stavkasi 7 foizdan 12 foizgacha belgilangan) QQS, jismoniy va yuridik shaxslarning daromad va foyda solig'i o'rniga to'lashlari belgilangan. Mazkur soliqqa tortish tizimida amal qilishning yagona sharti, bu kichik korxonalarining yillik oborot mablag'lari 30 mln. dramdan ko'p bo'lmasligi lozim.

Belorusiyada aniq bir faoliyat turi bilan shug'ullanish uchun maxsus patent beriladi va bu patent kichik korxonaga respublika va mahalliy soliqlar o'rniga soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida amal qilish bilan birga, soddalashtirilgan buxgalteriya hisobini yuritish imkoniyatini beradi. Eng kam ish haqi miqdoridan kelib chiqib, belgilangan patentning yillik to'lovi soddalashtirilgan tartibdagi soliq to'lovlari bilan birga, oylik to'lovlarni to'lash orqali so'ndirib boriladi. Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimida amal qiluvchi kichik korxonalar yalpi tushumdan 10 foizli stavkada, qishloq xo'jalik maxsulotlarini ishlab chiqaruvchilar esa 5 foizli stavkada soliq to'laydilar¹.

¹ www.cfin.ru

Ukrainada yagona soliqni to'lovchi kichik korxonalar QQS (subyekt o'z xohishiga ko'ra QQSni to'lash mexanizmidan faoliyat yuritishi ham mumkin), foyda solig'i, jismoniy shaxslarning daromad solig'i, yer uchun to'lov, yer resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, majburiy ijtimoiy to'lov, kommunal soliq va boshqalarning o'rni uchun to'laydi. Shuningdek kichik korxonalar quyidagi soliq stavkalarida soliqlarni to'lash mexanizmini tanlash imkoniyatiga ega: aksiz solig'i hisobisiz mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushgan tushumdan 6 foizli yoki mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushgan tushumdan (QQS bilan birga) 10 foizli soliq stavkasida to'lashi mumkin.

8.2- jadval

Xorijiy mamlakatlarda korxonalar soliq ma'murchiligini amalga oshirishi uchun sarflaydigan yillik xarajatlari tahlili

Davlatlar	Korxonalar soliq ma'murchiligini amalga oshirishi uchun sarflaydigan yillik xarajatlari hajmi
Yevropa ittifoqi davlatlari	<ul style="list-style-type: none"> – Kichik biznes subyektlari uchun tushum hajmining 2,6%i miqdorida; – Yirik biznes subyektlari uchun tushum hajmining 0,2%i miqdorida
Buyuk Britaniya	<ul style="list-style-type: none"> – QQS bo'yicha ma'murchilik xarajatlari tushum hajmining 0,05%i miqdorida; – 1 million funt sterlingdan ortiq tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,04%i miqdorida
Niderlandiya	<ul style="list-style-type: none"> – 100 milliondan 500 million guldengacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,02%i miqdorida; – 500 million guldendan ortiq tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,006%i miqdorida
Janubiy Afrika	<ul style="list-style-type: none"> – 300000 rand tushumga ega bo'lgan korxonalarda 4,8%i miqdorida; – 0.3 dan 1 million randgacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda 1,2%i miqdorida; – 1 dan 6 million randgacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,2%i miqdorida; – 6 dan 14 million randgacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,08%i miqdorida

Kanada	<ul style="list-style-type: none"> — 0.5 milliondan 1 million kanada dollarigacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,1%i miqdorida; — 1 million kanadadollaridan yuqori tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,06%i miqdorida
Ukraina	<ul style="list-style-type: none"> — 300000 grivendan yuqori tushumga ega bo'lgan korxonalarda 8,2%i miqdorida; — 30000 dan 1 million grivengachatushumga ega bo'lgan korxonalarda 1,86%i miqdorida; — 1 milliondan 5 million grivengacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,78%i miqdorida; — 5 milliondan 35 million grivengacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda0,21%i miqdorida; — 35 million grivendan yuqori tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,07%i miqdorida
O'zbekiston	<ul style="list-style-type: none"> — 5 million so'mdan kam bo'lgan tushumga ega bo'lgan korxonalarda 15,9%i miqdorida; — 5 million so'mdan 50 million so'mgacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda2,1%i miqdorida; — 50 million so'mdan 100 million so'mgacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda0,3%i miqdorida; — 100 million so'mdan 1 milliard so'mgacha tushumga ega bo'lgan korxonalarda0,3%i miqdorida; — 1 milliard so'mdan yuqori tushumga ega bo'lgan korxonalarda 0,1%i miqdorida

Shuningdek qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar uchun yagona (qat'iy belgilangan) soliq joriy etilgan bo'lib, obyekt tasarrufida bo'lgan yer maydoni hisoblanib, foyda solig'i, yer solig'i, transport soliqlari o'rniga to'lanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, rivojlangan mamlakatlarda kichik korxonalarni soliqqa tortishda bugungi kunda asosiy e'tibor soliqlarni to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni imkon qadar kamaytirish, ularni korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sir doirasini qisqartirish hisoblanadi. Shu o'rinda xorijiy mamlakatlar amaliyotiga nazar soladigan bo'lsak, korxonalar soliq ma'murchiligi xarajatlari hajmi yuqori emasligini guvohi bo'lamiz. 1.5-jadval ma'lumotlarida xorijiy mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan kichik

korxonalarining soliq ma'murchiligini amalga oshirish uchun sarflagan yillik xarajatlari tahlili keltirilgan. Jumladan, Yevropa ittifoqi davlatlarida kichik korxonalar tushum hajmining 2,6 foizini, Buyuk Britaniyada faoliyat yurituvchi hamda 1 million funt sterlingdan ortiq tushumga ega bo'lgan korxonalar tushumning 0,04 foizini, Kanadada 1 million Kanada dollaridan yuqori tushumga ega bo'lgan korxonalar esa 0,06 foizini sarflashga majbur bo'lmoqdalar.

Kichik korxonalar soliq ma'murchiligi soddalashtirilgan shaklga ega bo'lgan xorijiy mamlakatlarda, soliq majburiyatlarini professional buxgalterni yollamasdan, mustaqil ravishda amalga oshiradilar. Misol uchun Yangi Zelandiyada faoliyat yurituvchi 80 foizga yaqin kichik biznes subyektlari soliq majburiyatlarini bajarish uchun maxsus konsal'ting xizmatlarini ko'rsatuvchi korxonalar xizmatidan foydalanishadi. Chunki ular uchun mazkur kompaniyalar xizmatlaridan foydalanish ancha arzon va sifatli hisoblanadi.

Shuningdek ular faoliyatida amalga oshirilgan soliqlarni rejalashtirish tadbirlari natijasida esa mazkur faoliyatni maxsus mutaxassislarni yollash orqali amalga oshirish ular uchun arzon tushishi aniqlangan. Chunki korxonalar shtatga xodimni qabul qilish xarajatlaridan tashqari, soliq qonunchiligini doimiy ravishda o'rganib borish uchun maxsus adabiyotlarni sotib olish xarajatlarini, maxsus kompyuter dasturlari va texnikani, normativ-xuquqiy xujjatlar bazasini sotib olish uchun xarajatlarni, maxsus treniglarda qatnashish badalini amalga oshirishga majbur bo'lishlari mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

Xorij tajribalari, Yaponiya soliqqa tortish tizimi. Germaniyada soliqqa tortish tizimi, korporatsiyalar solig'i, oborotdan soliq, daromad solig'i, renta to'lovi, ijara haqi, lizing, soliq yuki, qo'shilgan qiymat, soliq menejmenti, soliqlarni rejalashtirish, yillik oborot, soliq chegirmasi, transport soliqlari, soliq ma'murchiligi.

Mavzu yuzasidan takrorlash uchun savollar.

1. Qaysi rivojlangan davlatlarning kichik korxonalarini soliqqa tortish amaliyotidan O'zbekistonda foydalanish mumkin?

2. Kichik biznes subyektlarini soliqqa tortishning Yaponiya tajribalarini aytib bering.

3. Kichik biznes subyektlarini soliqqa tortishning Germaniya tajribalarini aytib bering.

4. Kichik biznes subyektlarini soliqqa tortishning Rossiya tajribalarini aytib bering.

5. Kichik biznes subyektlarini soliqqa tortishning Buyuk Britaniya tajribalarini aytib bering.

6. Soliq ma'murchiligi xarajatlari deganda nimalarni tushunasiz?

7. Soliq chegirmalari qaysi davlatlarning soliqqa tortish tajribalarida mavjud?

MAVZU DOIRASIDAGI QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Karimov I.A. O‘zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlar to‘g‘risidagi 24.01.2003 yil. PF-3202-sonli Farmon.

Karimov I.A. Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo‘nalishlari to‘g‘risidagi 24.03.2003. PF-3226-sonli Farmon.
Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish yo‘lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir // Ma‘rifat. – Toshkent: 2010. – 5 b.

Karimov I.A. O‘zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlar to‘g‘risidagi 24.01.2003. PF-3202 sonli Farmon.

Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. — Toshkent: O‘zbekiston, 2011. — 245 b.

Сэй Ж.Б. Трактат политической экономики. — М.: 1985, 55-6.

Алаев Л.Б., Ацамба А.А., Вигасин А.А., Воробей Н.В. и другие. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. М.: Мысль, 1987. — Т-1. — 84-92 с.

Ahmedov B. Aminov A. Amir Temur o‘g‘itlari. — T.: Navruz, — T.: 1992.

Shodmonov SH., Jo‘rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. — T.: Moliya, 2002. — 180 b.

G‘ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. — T.: Sharq, 2002. — 8 b.

Кейнс Ж. Общая теория занятости, процента и денег. — Москва: Экономика, 1948. — С. 238—241.

Хайек Фон А. Дорога к рассвету. — Москва: Экономика, 1992. — 91с.

Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха. — М.: Прогресс, Университет. 1991. вып.1. — С. 20—25.

Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М.: Прогресс. — 1985, 159-б.

Макконелл К. Р., Брю С. Л. Экономика. Т-1, М.: — 1992, 38-б.

Жан Луи Сервач-Шрейбер. Ремесло предпринимателя. М.: — Меж.от 1994. — 50-б.

Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (Книга1-III). — М.: Наука. — 1992.

Маршалл А. Принципы политической экономии. Т-2-х т. М.: Прогресс, 1983. — С.382-399. — 1984. С.21-23.

Сутырин С., Брызгалин М. История экономических учений. Уч. для вузов. — 3-изд. М.: Мысль, 2007. — 123 с.

MUNDARIJA:

KIRISH	3
1-BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI SOLIQQA TORTISH FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI	
1. «Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqa tortish» fanining predmeti va oldiga qo'ygan asosiy vazifalari.....	5
2. Fanni o'rganishning zaruriyati hamda boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi.....	7
3. Fanni tadqiq etish va uning asosiy manbalari.....	9
2-BOB. O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING TUTGAN O'RNI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI	
1. O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli.....	11
2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari va o'ziga xos xususiyatlari.....	27
3. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish bosqichlari....	40
3-BOB. KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI TOMONIDAN DAVLAT BUDJETIGA TO'LANADIGAN UMUMDAVLAT SOLIQLAR VA ULARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI	
1. Umumdavlat soliqlarining tarkibiy tuzilishi va ularning o'ziga xos xususiyatlari.....	67
2. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan foyda solig'i va uning o'ziga xos jihatlari.....	70
3. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan qo'shilgan qiymat solig'i va uning o'ziga xos jihatlari.....	80
4. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan aksiz solig'i va uning o'ziga xos jihatlari.....	97
5. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq va uning o'ziga xos jihatlari.....	105

6. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan yer
qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar, maxsus to'lovlar
va ularning o'ziga xos jihatlari.....109

**4-BOB. KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI TOMONIDAN
TO'LANADIGAN MAHALLIY SOLIQLAR VA YIG'IMLAR**

1. Mahalliy soliqlar va yig'imlarning mohiyati va tarkibiy tuzilishi....118
2. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan
mol-mulk solig'i va uning o'ziga xos jihatlari.....120
3. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan yer
solig'i va uning o'ziga xos jihatlari.....126
4. Kichik biznes subyektlari tomonidan to'lanadigan
mahalliy yig'imlar va ularning o'ziga xos jihatlari.....133

**5-BOB. SODDALASHTIRILGAN SOLIQQA TORTISH
TIZIMI VA UNI QO'LLASH TARTIBI**

1. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimida faoliyat yuritish
tartibi va ularning amal qilish shartlari.....136
2. Yagona soliq to'lovi obyeksi, subyektlari va soliq stavkalari.....148
3. Yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar guruhi va
ulardan foydalanish yo'nalishlari.....158
4. Yagona soliq to'lovini hisoblash, hisobotlar topshirish
va budjetga to'lash tartiblari.....168

**6-BOB. O'ZBEKISTONDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI
SOLIQQA TORTISHNING DOLZARB VAZIFALARI**

1. Tadbirkorlik tushunchasining mohiyati va tarixiy
rivojlanish bosqichlari.....171
2. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini
yurituvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortish masalalari.....176
3. Yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini
amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning
o'ziga xos jihatlari.....183

**7-BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI
ZIMMASIDAGI SOLIQ YUKI DARAJASINI OPTIMALLASHTIRISH**

1. Soliq yuki tushunchasi bo'yicha nazariy qarashlar.....188
2. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq
yuki darajasini aniqlash uslublari.....193

3. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yuki darajasini kamaytirish istiqbollari.....	207
--	-----

8-BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI FAOLIYATINI SOLIQA TORTISHNING XORIJ TAJRIBALARI

1. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning xorij tajribalari tavsifi.....	220
2. Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini soliqqa tortishning ilg'or xorij tajribalaridan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari.....	225
Mavzu doirasidagi qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati.....	232

УДК: 338.22:336.22
КБК 65.261.4

SANAKULOVA BARNOGUL RIZAKULOVNA

**KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI
SOLIQQA TORTISH**

O'quv qo'llanma

Toshkent — «Noshir» — 2012

*Muharrir M. Sagdullayev
Musahhih D. Mamadaliyeva
Badiiy muharrir Sh. Odilov
Texnik muharrir X. Xamidullayev*

Nashriyot litsenziyasi AI № 200, 28.08.2011-y.
Bosishga ruxsat etildi 13.08.2012-y. Bichimi 60×84 1/16.
«Times TAD» gamiturasi. Ofset qog'ozi. Ofset usulida chop etildi.
Hajmi 16,5 b.t. Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 45.

«NOSHIR» nashriyoti, Toshkent sh., Langar ko'ch., 78.

«NOSHIR» O'zbekiston-Germaniya qo'shma korxonasi bosmaxonasida chop etildi,
Toshkent sh., Langar ko'ch., 78.